ՏԱՐԵԳԻՐՔ

Ա.

1937

Հրատարակութիւն
ԹԳԻԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ
ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Տիրոյից, Միւս.

5 10

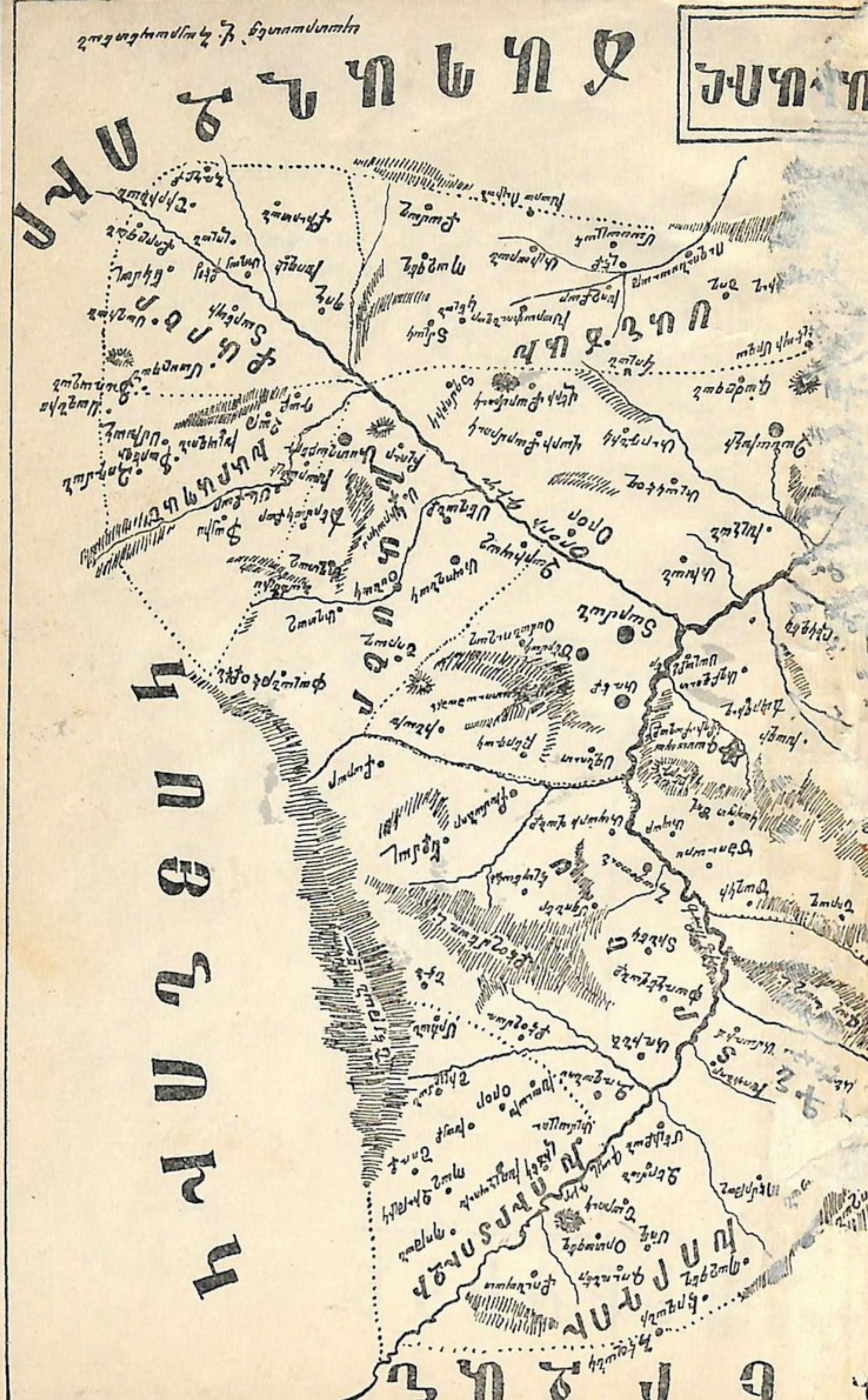
2,974 քառ. մղոն

Շարքաձևություն միջին բարձրությունն 3700

Աստիճան Հ-Հ 40-42, Ա-Ա 38-40

— գիւղ
ձոր
..... շրջանի սահմանագիծ
բլուր
գետ

ԽՈՐՋԵԱՆ (Փ.)
1914-ին

059
V

ՏԱՐԵԳԻՐՔ

Ի.Ջ.
պրոպիտաև
3
9

050
S - 26

U.
1937

Ստր
182

A 11
80416

ՀԱՍԱՐ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Հրատարակութիւն
ՊԱՂԻՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Տիրոյից, Միւս·

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

	Էջ
Քարտէզ՝ Խորձեան (*Քղ*) Գաւառի, Գծեց Վ. Հայրապետեան	
Քղիի Գիւղերը	3
Երկու խօսք	9
Ընդհ. Ակնարկ մը Քղիի Վրայ, ԱՐԵՒԻԿԵԱՆ	11
Խորձ. Գաւառի Դպրեվանքերը, Տ. ՊՍԱԿ Ծ.Վ.ԽՈՐԷՆՃԱՆ	23
Անցած Օրերից, Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ	49
Ըմբռստ Խուպս Գիւղը, ՎԱՀԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ	73
Սարգիսի եւ Պօղոսի Յիշատակին, Զօրավար ՍԵՊՈՒՀ	86
Զօն Քղիի Հայրենակցական Միութեան, Մ.Ս.ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ	90
Քղիի Հայրենակցական Միութեան Մասնաճ. հասցէներ	96–101
Քղի (Խորձեան Գաւառ), ՓԱՌԱՆՁԻՄ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ	102
Կենսագրականներ Ա. կազմեց՝ Ա. Պ.	106
Կենսագրականներ Բ. Հաւաքեց՝ Ա. Ղ.	117
Ազգ՝ Կեդրոնական Վարչութեան	126
Բանահիւսութիւն եւ Ձայնագրուած Երգեր	127
Էջ մը անոնց արժանաւոր յիշատակին, ՏԻԳ. ՊԱՂՏՈՅԵԱՆ	137
Մայրիկիս Ձայնը, ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՈՍԿԵՐԻՉԵԱՆ	143
Քաղուածքներ Գրական Մշակներու Գործերէն, ՄԱՄԻԿՈՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ, ՍՈՂՈՄՈՆ ՊՈՂԻԿԵԱՆ	155
Ոսկեխնձորը, Հէքեաթ, Ա.ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ (*«Արմիկ»*, 1933)	158
Օրացոյց–Տօնաց. եւ կարեւոր Թուականներ	173–181
Ամերիկեան Ազգային Տօներ	182
կարեւոր Գիտելիքներ	183
Յանկ՝ Հին Մշակներու Գրական Գործերու	188
Օրացոյց 1938–ի	190
կարեւոր Վրիպակներ	192
Յայտարարութիւն Լեւոն Մկրտիչեանի	193
Հրատարակութիւններ Ա. Պարտիզեանի, Վերջին Էջ	

ՆԿԱՐՆԵՐ.– Քղի Քաղաքի Ս. Սարգիս Թաղը, Էջ 8: Սահակ Ահագին, *Կաթուղիկոս*, Էջ 23: Քղիի Խուպս Գիւղի Տեսարանը, Էջ 73: Ղազար Տէր Ղազարեան (*Խմօ*), Էջ 115: Խաչատուր Ձարչեան, Էջ 118: Մարտրոս Սողիկեան, Էջ 119: Տօք. Մ. Սողիկեան, Էջ 120: *Արմէն* Պարտիզեան,, Էջ 124: Սեդրակ Շահէն, Էջ 125: Ձայնագրուած Երգեր, Էջ 131 – 136: Մամիկոն վարժապետեան, Էջ 147:

"ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՔՂԻ ԳԱՒԱՌԻ"

(Զեռագիր Աշխատութիւն Վահան Հայրապետեանի)

Պատմական բազմաթիւ տպրեւրնեւրէ եւ հին ու նոր հեղինակներու գործերէն՝ տարիներու տքնաջան աշխատութեամբ պատրաստուած այս բազմահատոր ու պատկառելի աշխատութեամբ մեր հայրենակից Վահան Հայրապետեանը (Մուշ պիւզանդի) մեծապոյն ծառայութիւնը մատուցած է Քղի Գաւառի Հայութեան՝ լոյս աշխարհ բերելով Քղիի վիճակին անցեալը, որ Հայ Ժողովուրդի քաղաքակրթութեան լուսարձակ ջահերէն մէկն է:

Դժբախտաբար, սակայն, ինչպէս բոլոր հայ հեղինակներուն, նոյնպէս մեր հայրենակից Հայրապետեանի այս աշխատութիւնը կը մնայ անտիպ...:

Քղի Գաւառի «Յիշատակարան»ի հետեւեալ համառօտ բովանդակութիւնը, որ կը բաղկանայ վեց գլխաւոր գլուխներէ՝ բազմաթիւ ստորաբաժանումներով, պաղատիր մը կուտայ Տարեդրքիս ընթերցողներուն՝ անոր ճոխութեան մասին: Գլուխ Ա. երէք մասերով.. Աշխարհագրական.— Լեռներ, Գետեր, Հովիտներ եւ պրիւրներ, Հանքեր, Հանքային Ջուրեր, Կլիմայ, Բոյսեր, Ծառեր եւ պտուղներ: Գլուխ Բ. Հինգ մասերով. Պատմական.— Ծծուարս Գետին Գայլ Կոչուիլը, Հօրեւան, Հէմի Աւանդութիւնները, Հնութիւններ եւ Յուշարձաններ: Գլուխ Գ. հինգ մասերով. Գիւղատնտեսական, Վաճառականական եւ Արհեստակցական.— Բնակչութիւն եւ Գիւղեր: Երկրագործութիւն եւ Անասնապահութիւն, Առեւտուր եւ Վաճառականութիւն, Արհեստներ, Պանդխտութեան Սովորութիւնը: Գլուխ Դ. Չորս մասերով. Ընդհանուր կեցցաղ.— Հագուստներու Սովորութիւն, Տուներ եւ կահաւորում, Կերակուրներ, Սմուանութիւն եւ հարսանիք: Գլուխ Ե. Երէք մասերով. Վարչական, Կրթական եւ Կրօնական.— Գիւղական Վարչութիւններ, Կրթական Վիճակագրոյց, Առողջապահութեան Զանիներ, Կրօնական Սովորութիւններ, Վանքեր եւ Ուխտատեղիներ, Սնոտի Հաւատալիքներ: Գլուխ Զ. Հինգ մասերով. Բանահիւսութիւն.— Տաղերգութիւններ եւ Պարեր, Առակներ եւ Վիճակաւորութիւններ, Խաղեր եւ Խաղալիքներ, Հանելուկներ եւ Սրախօսութիւններ: Գլուխ Է. Բառարան Քղիի Բարբառի:

ՔՂԻԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

Համաշխարհային պատերազմէն առաջ, Թրքական վիճակագրութեանց մէջ գղեի գիւղերը արձանագրուած են 363 հատ:

Հետագայ ցուցակին մէջ կան 302 գիւղեր: Անկէ դուրս ձգուած են այն գիւղերը, որոնք տաճկէն պակաս տուն ունին:

Փարատէսին մէջ նշանակուած են գիւղերէն մեծագոյն մասը· իսկ մնացեալ գիւղերու մասին ցուցակով կարելի է պաշտօնապէս մը կացմել թէ՝ ո՛ր չրջանին մէջ կը գտնուին:

Գղեի իր աշխարհագրական դիրքին չնորհիւ, չատ կանուխէն բաժնուած է 15 վիճակներու, որոնք մինչեւ մեր օրերուն պոյուխիւն ունէին Միւտիւրիւֆ անունով:

ԳԻՒՂ	ՇՐՋԱՆ	ԳԻՒՂ	ՇՐՋԱՆ
Ալրակ	կոճակ	Անգեղ	Ընտրեա
Ալըպան	Խոպատ	Անձրեւիկ	կոճակ
Ալակէօղ	կեղի	Աչուրան	Հերթիւ
Ալթուն Հիւսէն	Զարեկցիք	Ապեվանք	կեղի
Ալիարան	Սանճախ	Ապողնակ	Խասեր
Ալմալու	Ընտրեա	Առեք	կեղի
Ալան	կեղի	Առինճ	Ընտրեա
Ալապիւղ	Խարապաշ	Աստղաբերդ	Խասեր
Ալա Քիլիսէ	Խարապաշ	Արիաեւրէ	կազ
Ալըղուտ	կեղի	Աւլեք, վերի	Խորդու
Ալպաշ	Խուրտուղ	Աւլեք, վարի	Խորդու
Ալպէյան	կազ	Աւտարկներ, Ա.	Օղչիան
Ալտաշ	Խասեր	Աւտարկներ, Բ.	կոճակ
Ալտատ	կոճակ	Աւրդնիկ	Սանճախ
Ալտատ	Սանճախ	Բարկատուր	Խոպատ
Ալփուղար	կազ	Բեըդակ	կեղի
Ամատիճ	Ընտրեա	Բլուր	Խասեր
Ամրուկ	կոճակ	Գանիէ	Գանիէ

ԳԻՒՂ	ՇՐՋԱՆ
Գաստապա, Քաղաք	կեղի
Գէլըրկէ Սըսիլ	խորդուբորդ
Գէժըլգան	Սանճախ
Գեւան	խորդուբորդ
Գմնել	կեղի
Գուռնիս	խորդուբորդ
Գաչտ	Կոճակ
Գաթ	խարտաշ
Գաւեզ	Զարեկցիք
Եքմալ, Մ.	Քարեր
Եքմալ, Բ.	Ընտրեա
Զազանիլ	կեղի
Զաֆթօն	խարտաշ
Զաղ	Սանճախ
Զանկէվան	Օղջիան
Զէնոյլ Զայ	խոպատ
Զէրըզ	Կոճակ
Զէնոցիք	կեղի
Զէրըգան	Հերսիւ
Զըլխատէր	Կաղ
Զմզեկ, Մ.	խոպատ
Զմզեկ, Բ.	կեղի
Զմզեկ, Գ.	Կաղ
Զոզման	Քարեր
Զոզանոս	Ընտրեա
Էլակէկի	Ընտրեա
Էյնեկներ	Զարեկցիք
Էրեսք	խոպատ
Էօլմեղ	կեղի
Ընկուզեկ	կեղի
Ըզանիլ	խորդուբորդ
Թարոս	խոպատ
Թաքը Գոմ	Հերսիւ
Թունալի Մըլայ	Սանճախ
Թուբան	Կաղ
Թրքան	Կաղ
Ինախ	խաներ

ԳԻՒՂ	ՇՐՋԱՆ
Իսուրթ	Սանճախ
Լեք	Սանճախ
Լինջեք	խուրտուպ
խալի	կեղի
խաժեղ, վեբի	կեղի
խաժեղ, վարի	կեղի
խալխան	Կոճակ
խայը, վեբի	խորդուբորդ
խայը, վարի	խորդուբորդ
խանդար	խարտաշ
խաչուկ	խարտաշ
խաչադուր	կեղի
խատեղ	Կոճակ
խատակներ	Զարեկցիք
խատի Գոմներ	խորդուբորդ
խարալի	խաներ
խարաճայ	Ընտրեա
խարաչան	Կաղ
խարատեկ	Ընտրեա
խարաուլխան	Սանճախ
խարախոլատ	Ընտրեա
խարախուռնդար	Սանճախ
խարաքիլխէ	կեղի
խարակ	Կոճակ
խարօր	կեղի
խաւախ	խուրտուպ
խեռ	Հերսիւ
խղըլչախուխ	խուրտուպ
խլորդի	կեղի
խլպուն, Մ.	Սանճախ
խլպուն, Բ.	խարտաշ
խլչան	կեղի
խնկոցի Մըլան	Կաղ
խոպան	Ընտրեա
խոդի	Քարեր
խոզեւուրտ	կեղի
խոզիաչի	կեղի

ԳԻՒՂ	ՁՐՋԱՆ
Հոլմոլ	Կոճակ
Հոչան	Ընտրեա
Հոչխար	Ոտնձան
Հոտատուփ	Կաղ
Հոտոմնք	Հոտատ
Հորդ	Հորդու
Հոտնք	Հատատաչ
Հոսուն	Կեղի
Հոսուրայ	Ընտրեա
Հուխտ	Կեղի
Հուխտար	Ընտրեա
Ծաղկի	Կեղի
Ծեղ	Կեղի
Ծերմակ	Կեղի
Ծծուտրա	Կեղի
Ծմակ	Կաղ
Կապուխն	Կաղ
Կախմուտա	Կաղ
Կաղնքերտակ	Ընտրեա
Կատրա	Ընտրեա
Կեան, Ա.	Հորդու
Կեան, Բ.	Ոտնձան
Կմէկ	Հերթիւ
Կոտնձար	Կեղի
Կօլ	Ընտրեա
Կօլան	Օղջիան
Հազատուն	Ընտրեա
Հակ	Կոճակ
Հէմպան	Հորդու
Հարկատ	Կեղի
Հաւթաուիչ	Կոճակ
Հաւչըք	Ընտրեա
Հերթիւ	Հերթիւ
Հչկեատար	Ոտնձան

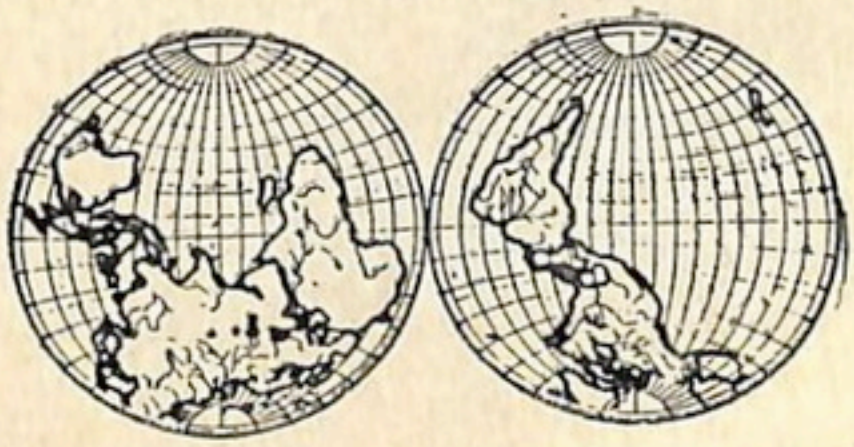
ԳԻՒՂ	ՁՐՋԱՆ
Հողաա	Կեղի
Հովա	Կոճակ
Հովի	Կեղի
Հովրք	Կոճակ
Հրուչրք	Քարեր
Ձերմակ Քար	Ոտներ
Ճէօնակ	Կոճակ
Ճպտկի Մրտաներ	Ընտրեա
Ճպրտ Գիւղ	Կեղի
Մամի Մրտայ	Ընտրեա
Մանրտան Ա.	Հերթիւ
Մանրտան Բ.	Քարեր
Մդոկներ	Ընտրեա
Մելիքան	Ընտրեա
Մերդէճիւղ	Ոտնձան
Մերկան	Հատատաչ
Մղրդան, Ա.	Կոճակ
Մղրդան, Բ.	Կաղ
Մղրդան, Գ.	Ոտնձան
Մոլտներ	Հորդու
Մուդկէտ	Կաղ
Մուչաղա	Հորդու
Մունալլահ	Ոտնձան
Մուրատ	Կեղի
Մռճան, Ա.	Ընտրեա
Մռճան, Բ.	Հատատաչ
Մրդա, Ա.	Ոտատ
Մրդա, Բ.	Քարեր
Մրդա, Գ.	Ոտներ
Մրդա, Դ.	Ոտնձան
Մրկէմիր	Ոտնձան
Մրուն	Կոճակ
Մոդ, վէրի	Հորդու
Մոդ, վարի	Հորդու
Յաճելիա	Ոտներ
Նոր Բերդ	Կեղի
Շամոնի	Կաղ

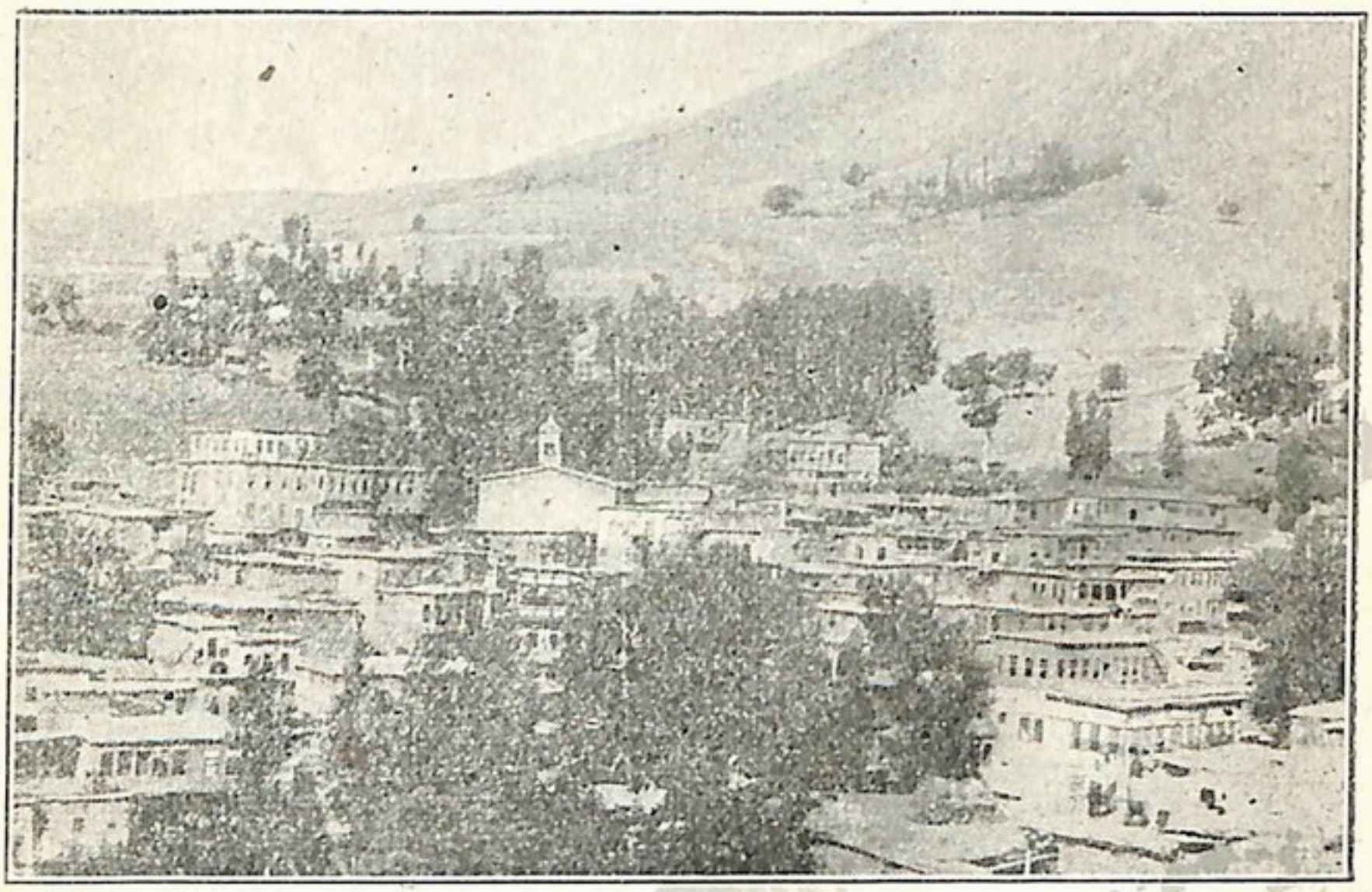
ԳԻՒՂ	ՇՐՋԱՆ
Շամոկներ	Կոճակ
Շաուբեան	Օղջիան
Շաւէք, վերի	Խորդու
Շաւէք, վարի	Խորդու
Շարուակ	Խորդու
Շեղբ	Հերթիւ
Շեն	Ընտրես
Շեղբան	Խորդու
Շիլման	Խորդուղ
Շերմնան	Ֆարեր
Շիխ	Ընտրես
Շիներ	Կոճակ
Շող	Սանճախ
Շուտաղ	Կեղի
Շու	Խուրջուղ
Շուղան	Զարեկցիք
Շօլան	Ֆարեր
Ուղուն Մաշաթ	Կապ
Ուղուն Սաւաթ	Սանճախ
Ուլլուկան	Կոճակ
Ունիէն	Խուրտուղի
Ունպէտ	Խորդու
Ուռեկ	Կեղի
Զաթ	Խարտաշ
Զախըլու	Կեղի
Զայ	Կոճակ
Զան	Կեղի
Զանախչի	Կեղի
Զարխաշ	Խասեր
Զէալապու Մրջայ	Կապ
Զիթաղ, Ա.	Կապ
Զիթաղ, Բ.	Խուրտուղի
Զիչէկլի	Ընտրես
Զիւթլիկ	Ընտրես
Զուղայ	Խոպատ
Զումախ, վերի	Զարեկցիք
Զումախ, վարի	Զարեկցիք

ԳԻՒՂ	ՇՐՋԱՆ
Պապակներ	Կեղի
Պալուճներ	Հերթիւ
Պախուք	Կեղի
Պաղլուճայ	Խարտաշ
Պաշ դեղ, Ա.	Խորդու
Պաշ դեղ, Բ.	Սանճախ
Պաշ չիւղլըկ	Խորտուպի
Պեռոժ	Կապ
Պլեճան	Զարեկցիք
Պոպան	Սանճախ
Պոչ	Ֆարեր
Պոչատ	Խարտաշ
Ջերման	Ընտրես
Ջերման, վերի	Խուրտուղի
Ջերման, վարի	Խուրտուղի
Ջերման	Ֆարեր
Ջիպան	Օղջիան
Ջիպան	Կոճակ
Ջրարբի	Կեղի
Սապաճոր	Կեղի
Սաթար	Խոպատ
Սաղիան	Ֆարեր
Սաղնիս	Խարտաշ
Սարտակ	Ընտրես
Սարբճան	Կապ
Սեղանք	Խասեր
Սեղպան	Խոպատ
Սերկեւիլք	Կեղի
Սեւ Ֆար	Խարտաշ
Սկնուտ	Կեղի
Սիմսար	Սանճախ
Սլըխտ	Խուրտուղի
Սմխաչ	Խարտաշ
Տալկան	Օղջիան
Տարեպի, Ա.	Ֆարեր
Տարեպի, Բ.	Ընտրես
Տարէսեւլք	Կոճակ

ԳԻՒՂ	ՇՐՋԱՆ
Տարման	Կեղի
Տեղան	Ընտրեա
Տեմբուաշ, Ա.	Խորդու
Տեմբուաշ, Բ.	Կաղ
Տէրք	Հերսիւ
Տղմորիկ	Սանճախ
Տխապը	Խարապաշ
Տինեկ	Ընտրեա
Տմլակ	Սանճախ
Տօլան	Օղջխան
Փալան թէօքէն	Խասեր
Փաշ	Օղջխան
Փառչէվանք	Ընտրեա
Փղնիկ	Խոպատ
Փերիճան	Խարապաշ
Փուլլան	Զարեկցիք
Քամալ	Սանճախ
Քարար	Ընտրեա
Քարբուս	Կեղի
Քար Գոմ	Խորդու
Քարմբուն, վէրի	Կեղի
Քարմբուն, վարի	Կեղի

ԳԻՒՂ	ՇՐՋԱՆ
Քարսեն	Կաղ
Քեքլիկ	Կաղ
Քիւրտան	Քարեր
Քիւրտ Զանախչի	Սանճախ
Քէօշմեռ	Ընտրեա
Քէօչաթ	Կաղ
Քլխէ	Կռճակ
Քամաճոր	Ընտրեա
Քմաններ	Զարեկցիք
Քսիկուր	Խարապաշ
Քորբան, Ա.	Քարեր
Քորբան, Բ.	Կաղ
Քուլխան	Կաղ
Քունպատ	Խորդու
Օղջխան	Օղջխան
Օամանուչաղ	Խասեր
Օննակ	Խասեր
Օրդոպեղ	Խորդու
Օրօր	Կեղի
Ֆայէտ	Խարապաշ
Ֆաուաչան	Խարապաշ

Ջրի Բաղաքի Ս. Աստվ. Թաղը

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ֆրիի Հայրենակցական Միութեան Անդրանիկ Պատգամաւորական ժողովը յանձնարարած էր կեդրոնական վարչութեան Տարեգիրք մը հրատարակելու գործը: Կեդրոնական վարչութիւնը, սակայն, կրանուած ըլլալով Միութեանս կազմակերպչական ընդհանուր գործերով, ժամանակ չգտաւ իրականացնելու Միութեանս Անդրանիկ Պատգամաւորական ժողովի բաղձանքը:

Բ. Պատգամաւորական ժողովը կրկնեց Տարեգիրքը հրապարակ հանելու բաղձանքը: Եւ, ահա, վերջին հանի մը ամսուայ ընթացքին, կեդրոնական վարչութեան յանձնարարութեամբ ստանձնեցինք հին կայ Տարեգրքիս խմբագրութեան եւ հրատարակութեան դժուարին եւ պատասխանատու գործը:

Ժամանակի կարճութիւնը եւ մեր ձեռքին տակ գտնուած ուսումնասիրութեան դոյզն աղբիւրները իրաւունք կուտան մեզի հայցել մեր ընթերցողներու ներողամտութիւնը Տարեգրքիս թերութիւններուն համար:

Ասիկա առաջին փորձն է ամփոփելու գաւառիս մշակութային պատմութիւնը:

Վստահ ենք, որ ֆրեցի բոլոր մտաւորականները իրենց դիտողութիւններով եւ լուսաբանութիւններով և մանաւանդ աշխատակցութեամբ հետզհետէ պիտի բառնան թերիները եւ Տարեգրքիս Բ. եւ յաջորդական հատորները դուրս պիտի գան աւելի կատարեալ:

ՅԱՆԶՆԱԽՈՒՄԲ

Յունուար, 1937
Տէտրոյիտ, Միշ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ՔՂԻԻ ՎՐԱՅ

Գրեց՝ ԱՐԵՒԻԿԵԱՆ

Աշխարհագրական Դիրքը

Քղին կը գտնուի կարնոյ Նահանգին հարաւային կողմը եւ այդ նահանգին ընդարձակ մէկ գաւառն է, որ շրջապատուած է երեք հայկական նահանգներու գաւառներով: –Հեւախս– արեւելքէն՝ կոյնուկ (Բաղէշ), հարաւ – արեւելքէն՝ ճապաղջուր (Բաղէշ), հեւախսէն՝ Գելջան (Էրզրում), հեւախս – արեւմուտքէն՝ Խուլուճյան (Էրզրում), արեւմուտքէն՝ Տերսիմ (Խարբերդ), հարաւ – արեւմուտքէն՝ Բալու (Տիգրանակերտ):

Քղին կը գտնուի արեւելեան երկայնութեան 38 – 40 եւ հեւախսային լայնութեան 40 – 42 աստիճաններուն միջեւ: Իր տարածութիւնն է մօտաւորապէս 2914 քառ. մղոն: Ծովին մակերեսէն 3200 ոտք բարձր դիրք մը ունի:

Գլխաւոր լեռներն են՝ Քէօշմեռ, Սեւտին, Սուրբլայա, Քառ Պուղա եւ այլն:

Գլխաւոր գետերն են՝ Գայլ, կոան եւ Օրօրի գետերը:

Լեռներուն մէջեւ եւ վէշերուն վրայ կան մեծ ու փոքր հովիտներ, որոնք կը ծառայեն քղեցիի հոգամշակութեան եւ անասնաբուծութեան: Լեռներու կողերէն կը բխին անհամար աղբիւրներ, որոնք կ'ոռոգեն Քղիի արտերն ու այլինները: Կան նաեւ անհամար բարձունքներ, որոնք շրջապատուած են անտառներով, ուրկէ քղեցին կը ստանայ իր վառելափայտը եւ տապալը:

Հողը ընդհանրապէս արգաւաբեր է: Դաշտերը լեցուն են պտղատու բուրաստանոտ ծաղիկներով, իսկ արտերը՝ դալար աղբիւրներով: Կլիման կենսունակ է:

Անուանակոչումը

Քննական պատմիչներու համաձայն՝ Նայիրեան *երկիրն* նեբկայ *Գղին կը կոչուէր* ՆԻՄԻ, Ուրարդեան *երկրին՝* ՈՒ-ՅԱՆԱ, *իսկ Հայկազեան երկրին՝ կոչուեցաւ* ՀՈՐՔԷՆ:

Կը թուի թէ Խորձէն *անունը ստեղծած է մեր բնաբանութեան ոգին մշակութային խուլ ոտտէն ու ապմուկին համար, զոր Գղիի երեք պեսերէն Գայլն ու Կռանը կը հիւսեն իրենց աւուր ընթացքով, պարունակով քարերուն ու ժայռերուն: Այլ երկրի այցելուները յաճախ իրենց պատմանքն ու հիացումը յայտնած են այդ անընդհատ երաժշտութեան, որով լեցուած է Գղին իր ամբողջ երկայնքին: Շատեր փորձուեր են մեր պեսերու այդ ապմուկները ու անոնց արձագանգները նմանցնել խմբերգի մը, որ կը բարձրանայ անդունդներու մէջ պտուտող բազմութեանց աղաղակէն, խմբերգէն: Բնութեան ուժերու երաժշտութեամբ լեցուած է ամբողջ Գղին: Աչխարհէ աշխարհ պատմողներ հաղիւ թէ տեսած ու լսած են նման երեւոյթ մը: Ասկէ է, կ'րսուի թէ, Գղիին տրուած է Խորձէն անունը, որ մեր սկզբնական երկրի մասնագիրներու կողմէ գրուած է նաեւ իբրեւ* Խորձայն, Խորձայնիք, Խորձայնական, *իսկ մինչեւ գարուն՝ (տես Ս. Լատմիկեցւոյ) գրուած է նաեւ* Խորձեանիք *եւ* Խորձէնոյ:

Խորձէնի *երկրի վիճակները մին որ յունական տիրապետութեան երկրին սկսաւ կոչուիլ* ԿԵՂԻ, 14-րդ *գարու վերջերը այնքան գերակշիռ դիրք մը կը գրաւէ, որ* Խորձէն *անունը կամաց կամաց տեղի կուտայ եւ իր անունով* Կեղի *կը կոչուի ամբողջ* Խորձէնը: *Կեղին ալ իր կարգին երեք գար յետոյ կ'ապաւորուի եւ կը սոսնայ Գղի ձեւը: Հայը Զամչեան կը գրէ Գղի կամ Գլի: Սակայն, բնիկ ժողովուրդը հաղիւ թէ 100 տարի կ'ընէ որ սկսած է գործածել Գղի ձեւը փոխանակ Կեղիի: Թէ քղեքնակ եւ թէ գրաբար երկրագրութեան, բարեւ, Զարմանճալի եւայլն, հասարակ ժողովուրդը կը պահէ* Կեղուայ, *ձեւը փոխանակ Գղիի: Գղիի քիւրտերը նոյնութեամբ կը պահեն* Կեղի *ձեւը:*

Գաղաբական Անցեալը

Բարձր Հայքի եւ Ծոփաց Աչխարհի արուշ մասերուն հետ

Ջղին ալ պոնուաձ է յունական սիրապետութեան ներքեւ մինչեւ տասներորդ դարու վերջերը, որմէ յետոյ ենթարկուած է Թաթարական ու պարսկական արշաւանքներու մինչեւ 17–րդ դարը, երբ Թուրքերը հաստատած են իրենց սիրապետութիւնը:

Պատերազմներն ու յաճախակի արշաւանքները մէկ կողմէն, մեռա կողմէն՝ յաճախագէպ երկրաշարժները, (մասնաւորապէս 1616–ի երկրաշարժը) ահաւոր աւերներ պատճառած են Ջղային, հուրի ու հողի կեր դարձնելով բազմաթիւ յիշատակարաններ ու արձանագրութիւններ, որոնց բազմաթիւ առարկայական նմոյշներուն, վկաններուն եւ աւանդութեանց ծանօթ ենք:

Բազմաթիւ բերդերու եւ իշխանական ապարանքներու աւերակներով կէտկիտուած է Ջղին: Մեծն Տիգրանի օրերէն կը յիշուի Շահումեանց վաղարշ իշխանը, որ «Մեծն Տիգրանի յաղթանակներուն յաւակից» կոչուած է, ըստ Կեղեցի Նեռակս վարդապետին, որը, ըստ Փիլիպոս Եպիսկոպոսի «Մասունք Տաճոյ»–ի, բնակած է եղեր և Ծեղ:

Մոմիկս Խորենացիի կողմէ հռչակաւոր համարուած Կռդաբերդի աւերակներու վերջին հետքերը տակաւին կը մնան պետերի ժայռերու կողքին, Հակ գիւղի մօտ:

Ս. Լաստիվերտցի կը յիշէ ՄՈՐԱՆՍԻ բերդը, որ հետապայ առմիչները կոչած են նաեւ Մորմարիեան (Այժմու Մոլիսլ գիւղին տեղը): Ս. Լաստիվերտցի տղերտու պատմագիրը քանչելի կերպով կը նկարագրէ մեր բերդապահ նախնիքներու քաջագործութիւնները ընդդէմ Ալիասլանի բանակներուն: Դիւցազներգութիւն մըն է այդ որ, ափսո՛ս, անծանօթ կը մնայ մեր ժողովուրդին: Նոյն պատմագիրը իր պատմական աշխատութեան մէջ շատ հետաքրքրական կերպով կը նկարագրէ Խորձեանի, Խորձայնի, Խորձէնոյ բնական ու արուեստական ամրութիւնները, հակայ անտառները եւայլն:

Սաթար գիւղին մօտ կը գտնուին այլ մեծ բերդի մը աւերակները: Այս վայրին մօտ կը գտնուին նախաքրիստոնէական շրջանէն մնացած կամարակապ գետնուղիները, եւ տորերկրեայ անցքերը, որոնք բոլորը միասին ծանօթ են մեզ Հօրեվանի անունով:

Թարու Լերան վրայ կար կիսաւերծան բերդ մը՝ զարմա-

նոյն ապրելով:

Բերդերու աւերակներ կայուն Քղիի ամենաբարձր սարին Ս. Էջմի տաղաւը, Ալթուն Հիսէյն գիւղին կոնակը պահուտ Սեամին լերան կողքին (Այս տեղ եղած է Ագքանի իշխաններու ապարանքը), Աստղաբերդ գիւղի հետ. կողմը, Տմլակ գիւղի հարաւ. կողմը, Ագարի ներքեւ, կաղաւնին բարձունքին վրայ, Մուղպեոի արեւելեան կողմը, Նորբերդի հեռախային կողմը, Սմխուշ գիւղի մօտ....:

Քառ ամանց Քարէէնը եղած է, Աբշաւունիներու չրջանին, իր մեծակայ պաւարներու իշխաններուն ամարանոցը եւ ոտամայրը: Որքան տասնիկ է Քղիի ձմեռը, այնքան գեղեցիկ է ամառ ամառը. օդը չոր, ջուրերը պաղ եւ հոսառատ վայրերը՝ բարմաթեր. անոտաստատ, խոտերն ու ծաղիկները հոտուէտ: Անասունն ու տարերը կը վխտան բարմաւեակ վայրի կեն-դանիներով:

Քարէէնի կեդրոնական (գլխաւոր) քաղաքն եղած է Ագար, որ 1616-ի երկրաշարժէն հիմնայատակ կործանած է: Այժ թա-ւակոնին չեղայ, ան բլրակոծին լքուած է: Գլխաւոր ուռոնն-են եղած Անգեղ (այժմու Մուրատի մօտ) եւ Հերսիս (այժմու համանուն գիւղին տեղը), որոնք Ագարէն 20 եւ 25 վրան հե-ռու կը գտնուին:

Կեղին, ըստ Գրիգոր վրդ. Կամախեցւոյ (Գարանագեղի), մինչեւ 16-րդ դարուն վերջերը կեռանկաս վիճակ մը ունեցած է իր գլուխ ունենալով Պարոն մը:

Ստեփանոս Եպիսկոպոս ժառանգաւորը կը յիշէ «Մեծ Պա-րոնին», որ կ'ապրէր 1465-ին: Պարոններու մասին կը խօսուի եւ հետագային: Առնցմէ ամենավերջինը չատ ուժեղ ու զգե-ցիկ դէմք մը եղած է: Գրիգոր վրդ. Կամախեցի կը պատմէ թէ 1590 թուի Օգոս.-ին, չրջանի ազատրիները զօրաժողով կը կազմեն, կը պնակցին եւ հաւաքաբար կը յարձակին Քղիի Պա-րոնին վրայ, կը յաղթեն անոր եւ՛ կը սպաննեն զայն ու տերի կը մտանեն նաեւ անպաշտպան մնացած չրջակայ գաւառներու հայ բնակչութիւնը:

Կրթական

Ժամանակակից հայ պատմաբանները, ինչպէս Հայր Հա-

ցուն են, բոլորովին անտեսած են այն դերը, որ Խորձէնը ունեցած է մեր կրթական, մշակութային կեանքին մէջ: Այդ ուղղութեամբ բոլորովին անտեսուած կերպին, ըստ «Բնաչխարհիկ Բառարան»ի, «երբեմն ուսման եւ գիտութեան աղբիւր եղած է»: Կերպին եւ Տարօնի անընդմիջական դրացնութիւնը, սահմանակցութիւնը իրաւունք կուտայ մեզի ընդունելու «Բնաչխարհիկ Բառարան»ի այդ հաւատումը:

Շատ մը Խորձենացի մտաւորականներ, եպիսկոպոսներ ու վանականներ, որոնք մասնակցած են պետական կրօնական ու ազգային ժողովներու, հին մատենագիրներու կողմէ փոխանակ իրենց անուններով յիշուելու՝ կը կոչուին իրենց վայրի անունով – Խորձէնեցի, Խորձայնոյ, Խորձէնոյ, Խորձեան եւ նման անուններով:

Մովսէս Խորենացի եւ Ղազար Փարպեցի մեծ գովեստով կը խօսին Տէրէն Խորձենացիի մասին, իբրեւ երեւելի պետական եւ զօրավարի հայ տուերու յօրինող Ս. Մեսրոբի: Իր պետութեամբ հռչակաւոր Տէրէնը, որ հետապայ պատմիչներու կողմէ կոչուած է Տերայր, Ս. Մեսրոբի հետ անցած է Վրաստան եւ անոր զօրավարած է վրացիներու տառերու յօրինման աշխատանքին մէջ:

1307–ին Սիսի մէջ գումարուած կրօնական ժողովին մասնակցած է Փիլիպպոս Եպիսկոպոսը, որ ըստ մատենագիրներու իր ժամանակի մտաւորականներուն մէջ ակնառու դէմք մը եղած է: Փիլիպպոս Եպիսկոպոսի «Մատեան Յուշոյ» գիրքը Գլխի պատմեն նուիրուած աշխատութիւն մը լինելու է, որ կը հետեւցնենք կեղեցի Ներսէս վարդապետին (1513) կողմէ անկէ քաղած այն մէջբերումէն, որ կը բացատրէ թէ լինչպէս Գլխի Ծծուպոս գետին անունը Գայլ գետի փոխուեցաւ:

Հայր Զամչեանի համաձայն 16–րդ դարէն առաջ կերպին ունեցեր է մեծ թուով եպիսկոպոսներ, վանականներ, վանահայրեր: Անոնց մէջ, սակայն, ամենէն մեծ դէմքն եղած է Ղուկաս վարդապետը, որ կ'ապրէր 16րդ դարուն: Հայր Զամչեան խօսելով անոր մասին կ'ըսէ.– ...ի ամին ժամանակի երեւելի էր ի Հայս Ղուկաս վարդապետ 'ի գաւառին Խորձենոյ, այն է Կեղի, յորմէ եւ կոչի կեղեցի: Այր զգօնամիտ, տեղեակ Աստուածայինն գրոց, եւ հմուտ արտաքին գիտութեանց: Սա գրեաց ինչ ինչ ուղղութեամբ 'ի վերայ տումարա-

կաւ իրաց, ոտաքաւար տողիւք, եւ արձակ բանիւք ի խնդրոյ Պետրոս վրդ. Երզնկացւոյ: Սմին Ղուկաս կեղեցւոյ աշակերտեցաւ բազումք յորոց երկուքն եղեն կաթողիկոս, մին էջմիածնի, այն է Սրապիոն Ուռհայեցի եւ միւսն՝ Ստոյ, այն է Մինաս Կարնեցի:

»

Ամենայն հաւանականութեամբ Յարձենի, Կեղի կրթականութեան գլխաւոր կեդրոններէն մին էր Քելեղեկեան վանքը, որ 14-րդ դարուն Հայաստանի երեւելի վանքերէն մին էր, ինչպէս կը հետեւցնենք այն իրողութիւններէն, որ անոր ներկայացուցիչները կ'երեւին Հեթում եւ Լեւոն Թագաւորներու մատնաւոր հրաւէրով մատնակցած են 1307-ի եւ 1342-ի կրօնական ժողովներուն:

Քելեղեկեան վանքի տեղը կը պահպանէ այժմու Յուխտ գիւղը:

Այլ կարեւոր կեդրոն մըն էր Ալպաչի վանքը: Սեւերեանոս Եպիսկոպոս պատմագիրը կը յիշէ բազմաթիւ վանականներ եւ մենակեացներ, որոնք ապրած ու գործած են անոր մէջ:

Ամէք լերան կողին, Ամէք գիւղի արեւելեան կողմը կը պահպահ Գետահայեաց Աստուածածնին վանքը, որ ըստ պատմիչներու Թադէոս Առաքեալի կողմէ Ծորբորդ Հայքի մէջ շինած երեք վանքերէն մին է – Բարձրահայեացը՝ Արշնիի մէջ, եւ Ուղղահայեացը՝ Ջմշկածագ: Կրթական կարեւոր կեդրոն մը եղած է նաեւ Գետահայեաց Աստուածածինը:

Օձնակի մօտ մինչեւ մեր օրերը մնացող Սուրբ Կիրակոս վանքը նմանապէս եղած է կարեւոր կրթական կեդրոն մը: Մինչեւ 1890-ական թուականները ունէր դպրոց, իր վանական ուսուցիչներով: Գղիի Առաջնորդարանն էր այս մինչեւ 19-րդ դարու վերջերը, առևտրական, քաղաքական պատճառներով լքուեցաւ երբեք այդպիսին:

Այլ կարեւոր կեդրոն մը եղած է Ապարի Սբ. Կարապետ վանքը: (Տե՛ս Ալպաչի):

Ամենայն հաւանականութեամբ յիշեալ վանքերու մատուռականներէն էին այն երկու բարձրաստիճան հոգեւորականները, որոնք գրաւեցին կաթողիկոսական Աթոռը – Կարապետ Ա. կաթողիկոս (1396-ին), մեսրոպ Սահակ Ե. Ա.հապին (1755): Վերջինիս մասին ընդարձակ կերպով կը խօսի Հայր Զամչեան:

Գղեցիներու մէջ այն աւանդութիւնը կայ, որ Գղին երբոր

կամրջակտոր մը նաև տուած է: Մեզ կը թուի, սակայն, որ այս տեսանելութիւնը կը վերաբերի Մաղ Հայրապետին, որ պանակոծութեան հետեւանքով վախճանած է եւ իր ոճիրները ամփոփած է Հոգատունի մէջ: Մնաց վերջինը ժողովրդական սրբատաշարը մը եւ ուխտատեղի մըն էր – Խաղիաք (Մաղ Հայր) անունով:

Մեր ծնողներուն ու ծերուններուն պատմութեանց համաձայն, Քղէի վանքերն ու եկեղեցիները միշտ ալ ունեցեր են իրենց պարտաւորները: Ըստ նոյն պատմութեանց՝ աղջիկները ալ հետաքրքրական կրթութիւն կը տանան եղեր տղոց հետ: Եկեղեցական արարողութեանց եւ երգեցողութեան աղջիկներն ալ տղաներուն հետ միասին կը մասնակցին եղեր՝ անոնց նման շապիկ հագնելով: Մեր ժամանակ վերջ տրուած էր այս պատմութիւն ու պեղեցիկ երեւոյթին:

Մեզ համար դժուար է կապ հաստատել հին ու նոր դպրութեան միջեւ: Աւանդութիւնները կորսուեցան հին սերունդին հետ, եւ մատենադրական աղբիւրներ կը պակսին:

19–րդ դարու վերջերուն էր որ որոշ ծրագրով դպրոցներ բացուեցան Քղէի պլիտար կեդրոններուն մէջ Պոլսոյ Մխիթեան Ընկերութեան նախաձեռնութեամբ:

Մխիթեան Ընկերութեան դպրոցներուն բացումէն (1880) շատ առաջ, սակայն, ժամանակի արդիական ոգիով դպրոցներ բանալու փորձ ըրաւ Մելքոն Վարժապետ Ճանթէմիրեան, որ հետանոթար կարնեցի երիտասարդ մըն էր, բայց իր ուսումը առացած՝ Կ. Պոլսոյ մէջ: 1850–ական թուականներուն պ. Մելքոն Ճանթէմիրեան, որ ամբողջ Քղիին ծանօթ է Վարժապետ անունով, եկաւ հաստատուեցաւ Դարման գիւղը, ուր իր շուրջ հետաքրքրութեամբ մը երիտասարդներ եւ պատանիներ սորվեցնել աշխարհաբար հայերէն, իրեւ դասագիրք գործածելով Հայր Սրսէն Ս. յոհնեանի Քերականութիւնը: Ան փորձեց եկեղեցին ներս մտցնել մխիթարեանու կողմէ թարգմանուած աստուածաշունչը: Վարժապետէն ուսում առնելու համար Քղիի պանապան շրջաններէն քաղաքէն, Ծերմակէն, Զանախչիէն աշակերտներ կը հետաքրքրէին Դարման: Վարժապետը շատով մեծ պատիւթիւն ձեռք բերաւ Քղիի մէջ եւ գործաւ տեսակ մը ներկայացուցիչը Քղիի ժողովուրդին, ինչպէս կը տեսնենք անոր եւ Մխիթեան Հայրերէն ալ այլ բարերաստիճան

Ա 80416

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

հոգեւորականներու մէջեւ կատարուած թղթակցութիւններէն:

1880–ին էր ատկան որ Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը երկու վարժարաններ բացաւ Քղիի մէջ, որոշ ծրագրով:

Շուտով այս վարժարանները ծառայեցին իբրեւ օրինակ մեծ դիպերու գաղութներուն: Միացեալ Ընկեր. ատենէն շատ մեծ հետաքրքին գործան կարդալ ուսուցչէներ ոչ միայն Քղիի, այլ եւ Երզնկայի, Բալուի եւ Զարսանճաղի շատ մը գաղութներուն մէջ: Ուսման ու կրթութիւնն համն առած, եւ ատկան անոր ծարաւի քղեցին սկսած էր կեդրոնական վարժարան մը հաստատելու մասին պատրաստութիւն տեսնել՝ նեղսիտ վրդ. Յարութիւնեանի քաջալերութեամբ, երբ վրայ հասաւ 1894–95ի դէպքերը: Հայոց Միացեալ Ընկերութեան գործունէութեան, եւ կրթական ամբողջ հարը լինելու տեղացի ժողովրդին վրայ: Անտանելի պայմաններու մէջ, ատկան, քղեցին, քաղաքի թէ գիւղերու մէջ, չարունակեց կրթական գործը:

Այսուհետ անհրաժեշտ է յիշել երկու գլխաւոր տղոյներ, որոնք 1900–ական թուականներուն մեծապէս նպաստեցին Քղիի կրթական գործին: Առաջինը՝ բողոքականներու աշխատասիրութիւնն էր: Կարելի է ըսել թէ մեծ Քաղաքի ու Դարմանի մէջ կային բողոքական համայնքներ: Անհատ բողոքականներ կային մեծ Ծերմակ, Զանախճի եւ Օրօր գիւղերու մէջ: Պէտք է աւելցնել որ այս համայնքները համեմատաբար բարեկեցիկ վիճակ մը կը ներկայացնէին թէ Քաղաքին եւ թէ Դարմանի մէջ: Դեռ 1870–ական թուականներուն Խարբերդի մեսիոներներու աջակցութեամբ բաւական մեծ տղաք եւ աղջիկներ կրցած էին Եփրատ Գոլէճի մէջ ուսում առնել: Անոնցմէ մէկ քանին աւարտած էին գոլէճի ընթացքը, իսկ շատերը վերապրած մէկ երկու տարուան աշխատանքէ յետոյ: Եւ ատոնցմէ շատերը գործան ուսուցիչներ Քաղաքին, Դարմանի եւ Ծերմակի մէջ:

1895 Յուլիսին Դարման հասաւ հայրենասէր քարոզիչ մը. Կարապետ Մելքոնեան, բնիկ խնուսցի: Այս երիտասարդը, որ իր ուսումն առած էր Կարնոյ եւ Խարբերդի մէջ, իր բոլոր ուժերը կեդրոնացուց Քղիի կրթական գործին վրայ: Խարբերդի միսիոնարներու քաջալերութեամբ եւ իր համայնքի գլխաւոր ներկայացուցիչներու գործակցութեամբ՝ լաւ ծրագրով մը կարմակերպեց Դարմանի բողոքականներու գպրո-

ցը, որ չուտով դարձաւ Խղխի լուսատոյն դպրոցը, որուն շրջանաւարանները Եփրատ Գոլէճի ընթացքը կը լրացնէին չորս տարիէն:

Անոր ամենամեծ խոչընդոտը Տարմանի մէջ հաստատել Եփրատ Գոլէճի ծրագրով կեդրոնական վարժարան մը, ուր բոլոր գղեցի ուսանողները աստանալու էին բարձրագոյն կրթութիւն: Յարանուանական հաշիւներով սխալ հասկցուեցաւ պատ. կարապետ Մելքոնեան եւ անոր հերոսական ճիգերը չարդիւնաւորուեցան:

Սակայն, Տարմանի բողոքական վարժարանի յառաջդիմութիւնը լաւ նախանձը չարթնց ոչ միայն Տարմանի լուսաւորչական համայնքին, այլ եւ քաղաքի բողոքական եւ լուսաւորչական համայնքներուն ալ նոյնպէս: Եւ բոլոր համայնքները սկսան ուժ տալ իրենց դպրոցներուն՝ պատրաստուած ուսուցիչներ բերելով Եփրատ Գոլէճէն ու Սանասարեանէն:

Այստեղ էր որ մեծ դեր խաղցաւ երկրորդ ազգակը – Խղխի պանդուխտ երիտասարդութիւնը, որ կրթասիրական ընկերութիւններ կազմելով սկսաւ նիւթական մեծ աջակցութիւններ ցոյց տալ Խղխի կրթական գործին մինչեւ 1915 թուականը:

Վերջին հայկական կոտորածներէն յետոյ՝ այս կրթասիրականները վերակազմուեցան իրրեւ վերաշինացներ եւ նուիրուեցան կոտորածներէն վերապրողները փրկելու եւ տեղաւորելու աշխատանքին:

Հայ – Քրդական Յարաբերութիւնները

1914–ին Խղին ունէր 363 մեծ ու փոքր գիւղեր, որոնք բաժնուած էին 15 շրջաններու: Ընդհանուր բնակչութեան թիւը էր մօտ 100,000՝ կէսը հայ, միւս կէսը մեծամասնութեամբ քուրդ էր: Ամբողջ թրքութիւնը հազիւ կը հասնէր 5— 6000–ի:

Արհեստ եւ առեւտուր, ինչպէս եւ երկրագործութիւն կը պահուէր հայերու ձեռքը: Քուրդերը գլխաւորաբար կը պարապէին խաշնարածութեամբ եւ մասամբ երկրագործութեամբ: Թուրքերը պետական պաշտօնեաներ էին եւ կամ կալուածատէրեր: Քուրդերը բաժնուած էին լեռուով եւ աղանդներով:

Ամառային հաշտ աշօք էին նայիր Թուրքիոյն մինչեւ Թրքական ահեղ անդամոյրութիւնը, որմէ յետոյ իշխանները մեծ աչխատանք Թափեցին քուրդերը պրպելու հայերուն դէմ, նամակով անոնց կրօնական պատգամներուն վրայ։ Այսու հանդերձ Քրդի չքմեղի հայութիւնը համեմատարար աւելի մը կը պահէր իր պապի քուրդիութեան մէջ, մանաւանդ ոչ-ուղղափառ տարրերու մօտ, որոնք տեսակ մը աւանդութիւններով աւելի մօտ կը գտայի հայերուն, արիւնով ու կրօնական բարեմաներով, քան Թուրքերը։ Քուրդերը դուրկ էին գիրէ ու գրականութենէ։ Այն մէկ քանիները որ Թուրք գրին ու լեզուին ծանօթացած էին՝ Թրքացած էին։ Թուրքիոյն մէջ ալ հաստատուած էին գրեթ կաթոլիկները։

Հայ – քրտական յարաբերութիւնները համեմատարար տանելի էին Քրդի մէջ, թէեւ տեւաւանդումներ, գողութիւններ, սպանդներ կը պարծէին Թուրքիոյ եւ քուրդիոյ կողմէ։ Այսուհանդերձ մեծ էր հայերու հմայքը եւ ապրելութիւնը իրենց մեծ պարոյններուն վրայ, որոնք գրեթէ ամէն կերպով կարող էին հայերին։

Այս յարաբերութիւնները, սակայն, սկսան 1895-ի կոտորածներէն յետոյ, թէեւ Քրդին չնեմարկուեցաւ կոտորածի, բայց մէկ երկու պիտիէ, որոնք տեսին մարդկային վոքրաթիւ պահեր։ Բայց պիտիէրուն մէկ կարեւոր մասը նեմարկուեցաւ Թալանի։

Համիտեան քաղաքականութիւնը սկսաւ քիւրտերուն Թալանի ախորժակը, եւ կարողութիւնները, Թալանները ու բռնագրաւումները սկսան ընդհանրական բնոյթ առնալ՝ ինչպէս այլ շրջաններու մէջ։

Ընդհանրին պաշտպանելու համար այս անկարութեանց դէմ, Քրդի երիտասարդութիւնը սկսաւ կազմակերպուիլ, նախ՝ առանձին խմբերով այս ու այն կեդրոնին մէջ, ապա միացնելով այս խմբերը կուսակցական որոշ գծերու ներքեւ։ Այսուհանդերձ վերադարձող երիտասարդութիւնը մանաւանդ անոնց տեսաւ որոշ քաղաքական դէմք ու բանակութիւն։ Առնցմէ շատերը մասնակցած էին Պալուի ցոյցերուն եւ կամ պատահական քաղաքական մարմիններու։ Երկու կազմակերպու-

Թիւններ պոյութիւն ունէին Գղձի մէջ – Հ. Յ. Դաշնակցութիւն, եւ Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութիւն: Վերջինը համեմատաբար օրտւոր էր Զանախչիի մէջ, իսկ քաղաքին ու մնացեալ գիւղերուն մէջ չատ սկսր էր համեմատած Դաշնակցութեան հետ:

Վերջին հայկինչ կոտորածներու առեն, դժբախտաբար, մեծ Խուլիս գիւղը գիմեց ինքնապաշտպանութեան, ինչպէս գիմած էր 1895ի կոտորածին: Մեծ գիւղերը ապատուած ըլլալ 1895–ի սրեւնի մկրտութենէն՝ խորհելան, յուսալով թէ այս անգամ այլեւս պետի վերկուէին:

Այս գժբախտ իրողութեան մեղքը խոշոր չափով կը ծանրանայ քաղաքական կազմակերպութեանց վրայ, որոնք իրենց ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացուցին որոշ կէտերու վրայ եւ մոռցութեան մատնեցին Գղձի նման շրջաններըը: Հակառակ այն ահագին գոհողութեանց, զոր Գղձի ժողովուրդը ըրած էր տեղւոյն վրայ թէ արտասահմանի մէջ յօդուտ Հայ Ազատամարտին, ան ոչ մէկ աջակցութիւն ու առաջնորդութիւն ստացաւ հայ քաղաքական կեանքի դեկավարներէն: Թրքական սահմանադրութեան հինգ տարիներու շրջանին տպիւ մէկ երկու մտաւորականներ վարանձային այցելութիւններ տալ Գղձին:

Կազմակերպական որոշ աշխատանքով, Գղձի լաւ պինուած ժողովուրդը կրնար հսկայական դեր խաղալ կապ հաստատելով Մուշի, Սասնոյ եւ Տերսիմի շրջաններուն հետ:

Այսուհանդերձ Գղձին մեծ նիւթական միջոցներով էէ որ իր աջակցութիւնը բերած է Հայ Ազատամարտին: Անոր պատանիներէն չատեր զործօն մասնակցութիւն ունեցան Գալոյ ցույցերուն եւ Ռուս – տաճկական սահմաններուն վրայ: 1915–1918–ի կամաւորական խմբերուն մէջ կային մօտ 300 երիտասարդներ, որոնցմէ չատերը վճռեցան իրենց քաջագործութիւններով:

Այժմ Գղձին պրեթէ ամայի ու անմարդաբնակ է: Քանդըւած են բոլոր պիւղերը, որոնց մէջ տեղաւորուած են միայն Թուրք գաղթական Թուրքեր: Տերսիմի սահմանակից վայրերուն մէջ հաստատուած այս մուհաճիրներըը, սակայն, հա-

լածուեր են տեղահանուելէն: Ամբողջ Կղզի ներկայ բնակչութիւնը հազիւ 5–6000 կը հաշուուի, մինչդեռ առաջ 100,000–ի կը հասնէր ան: Ականատեսներու համաձայն, Կղզին ամբողջովին ծածկուած է խիտ անտառներով, ուր կ՚ապրին վայրի գազաններ: Գիւղերու մէջնե չկան յարաբերութիւններ: Մարդիկ մեկ մեկայն խումբերով կը յանդգնին դիւղէ մը ուրիշ դիւղ այցելել, վախնալով վայրի գազաններու յարձակումներէն...:

Թուրքը աւերած է երեմնի Կղզին: Զկան այլեւս անոր քարաշէն դիւղերը, արբաւաշ քարերով շինուած եկեղեցիները, պարտէզները եւ շատ մը անհատական շէնքերը, որոնք գարմանք կը պատճառէին հեռու վայրերէ այցելուներուն:

ԽՈՐԶԵԱՆ ԳԱՒԱՌԻ ԴՊՐԵՎԱՆՔԵՐԸ

Գրեց՝ Տ. ՊՍԱԿ Ծ. Վ. ՏԷՐ ԽՈՐԷՆԵԱՆ
(Նահատակուած 1915–ի եղեռնին)

Ներկայ յօդուածը առնուած է Արմաշու Դպրեվանքի 25 ամեայ Յոբելեանին առթիւ 1914–ին հրատարակուած «*Յիշատակարան*» գիրքէն։։

— *Ծանօթ. Հրատարակիչ Մարմնի*

Սահակ Ա հագին Կթղս. 1755ին
(Տես՝ կեհւսագրական Բաժին)

«Խորէնի Գաւառ» անուն հինգ հատորներէ բաղկացած ընդարձակ ճեռագիր աշխատութեան մը մէջ, զոր գրած եմ Գղի պաշտօնավարութեանս (1907 – 1912) չրջանին, ուսումնասիրած եմ գաւառի Դպրեվանքերուն պատմութիւնը, որ հետաքրքրական էջեւոյթ մը կը պատկերացընէ։ Եւ կը կարծեմ թէ, մեր սիրելի Դպրեվանքին քան եւ հինգամեակին առթիւ ամենէն յարմար, եւ աւուր պատշաճի նիւթը կրնայ կազմել ներկայ աշխատութիւնը, քանի որ Դպրեվանքերուն «Ծադումները» կը չօշափէ ան։

Այս ուսումնասիրութիւնը գրած ենք ճեռագիրներէ քաղուածներով, անձնական պրպտումներով եւ վաւերական փաստաթուղթերու վրայէն։ Ուսումնասիրութեանս մէջ՝ համոզ-

ած ենք թէ՝ Սրբէնի վանքում Մխոյանները յամառ աշխատողներ եղած են: Այս վանական Մոնոզոնները մեծ պարապ չեն մնացած, եւ նորագոյն վանքում Մխոյաններու նամանաւանդ նշանաւոր են աշխատասիրութեան, ոմանք՝ Գրչագրութեան, ոմանք՝ կոկուսի, Տողաշարողի, Կազմողի, Գծագրողի, Ներկողի, Ծաղկողի մասնագիտութեամբ, եւ պիտած ենք որ ձեռագրերն առհասարակ լաւագոյն արտադրութիւններ են: Մասնագիտական այս պարապմունքը՝ անհամեմատ եռանդ եւ յարատեւ ոյժ մը կը յատկանշեն մեր վանականներու քով, որոնք աշխատասիրութեան ճաշակն ունէին եւ անպարծութեան չարիքներու ենթակայ չէին ըլլար. պատիւ նոցա, փառք նոցա:

Հայատառի չատ մը վանքերն առհասարակ ծանօթ են Ազգին պատմագրութեան իբր Դպրեվանք, եւ դարս բերած են նոցանց ծոցէն նշանաւոր Եկեղեցականներ ու Աշխարհականներ: Վանքերն իրրեւ առ հասարակ մխիթարական բնակավայր եւ բախտէն արկածներու ժամադրավայր՝ խոչընդոտ պատճառած են հատարակութեանն նոցանց համբաւի: Հայատառի նորագոյն պատմութիւնը կ՚ունենայ մեծ պարտական Հայրապետաց Ս. Էջմիածնի, Հայրապետաց Ս. Աթոռոյ Երուսաղէմի, Հայրապետաց Ս. Կաթողիկոսաց Սսոյ, Հայրապետաց Ս. Կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Հայրապետաց Ս. Կաթողիկոսաց Ամենայն Հայոց եւ Հայրապետաց Ս. Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ:

Մենք ներկայ առաջնորդութեամբ նկատի կ՚առնենք միայն Հայրապետաց Ս. Կաթողիկոսաց վանքը:

Հայրապետաց Ս. Կաթողիկոսաց

Այս վանքը՝ Գոլ քաղաքին հիւսիսային կողմը՝ Աղթամար կոչուած կղզւոյն (Գէօչմէր Տաղը. տես՝ Զամչեան Գ. Հատոր) գագաթը կը գրաւէ, քաղաքէն մէկուկէս ժամ հեռաւորութեամբ:

ԿՈՉՈՒՄՆԵՐԸ.— կը կոչուի ա) Խլպաշի Անապատ, բ) Ագարակ, գ) Հայրապետաց եւ դ) Գեղահայեաց Ս. Կաթողիկոս:

Խլպաշի կը կոչուի, վասնզի Գոլին նշանաւոր բնակիչն գիտց կը գրուի, եւ Խալէ – Պաշի կոչուածն է սորյը:

Ապարու՝ վանդի Ապար հին քաղաքին (Շահ Աբասի կողմէ աւերուած է 1601–ին) մօտիկ կը գտնուի:

Հագստունի՝ վանդի Հագստուն գիւղի ճիշդ քովն է:

Գետահայեաց՝*) վանդի վերէն կը նայի Գղիի փոքր Գայլ գետին վրայ (Պէրի–Սու, կամ՝ Լծիկ**–Սու, ըստ Հիւպշմանի):

Հիմնարկութիւնը.— Կ'աւանդուի թէ Վանքս Հեթանոսական Մեհեան մըն էր, որ Լուսաւորչի կողմէ քանդուելով՝ եկեղեցիի փոխուեցաւ յանուն Սրբոյ Կարապետին, ըստ ձեւոյ իննաւկնեան վանուց (Մշոյ Ս. Կարապետ): Ուրիշ աւանդութեան մը համաձայն, վանքս հիմնուած է Մեծին Ներսէսի կողմէ, եւ անոր վանական–կառավարութիւնը յանձնուած՝ Ս. Յակ Եպիսկոպոսին (Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց), եւ այս աւանդութիւնը աւելի հաւատի կը նկատենք, վանդի Ս.Յակ Եպ. Յորձեան գաւառի առաջին Առաջնորդն եղած է եւ թաղած Հագստունի Ս. Յակ Եկեղեցիին մէջ. չիրիմն ալ հոս կը գտնուի՝ յարդանքի եւ խանդաւառ պաշտումի առարկայ ամբողջ գաւառի Հայութեան:

Վանիփս Նշանակութիւնը.— Վանքս Մշոյ Ս. Կարապետին մանրանկարն է, իր կազմութեամբ եւ իր անունով. ունի ներքին սերտ աղերս մը, այդ Համապատկին Մեծ Վանքին հետ իրեւ մէկ մասնաճիւղը անոր:

Գղիի գաւառը երկար ժամանակ այս վանուց առաջնորդութեան ենթարկուած է, եւ կեդրոնաձիգ աղեցութիւն մը պահած, պրեթէ մինչ հոն նստեր է ընդհանրական Առաջնորդը, եւ անկէ՝ հովուած երկիրը: Շատ կանուխէն կը սկսի նաեւ Մշոյ Ս. Կարապետի հետ իր յարաբերութիւնը: Գաւառս եղած է Հայրապետական Աթոռնիքին սահմանուած տասն եւ հինգ գաւառներէն մին, կամ՝ ուրիշ բառով, Տէրունի վիճակ մը, մինչեւ Պարթեւ Հայրապետաց վախճանը, եւ Արշակ Բ.ի բռնադրաւումները:

Մշոյ Մայրավանուց եկեղեցականաց գործունէութիւնն ի Գղի՝ անժխտելի առաւելութիւններ ունեցեր է: Անոր Մխա–

---

*) Այս կոչումն ունի Առէքի Ս.Աստուածածին վանքը:
**) Լճիկ: Թանօթ. կմբ.:

բաններըը յաճախ Քղխի Մ. Կաթողիկոսին ուխտիններըը վերաշխնեը, ու նոր տարեշրջաններ բացեր են անոր պատմութեան մէջ: Իսկ նուիրակներ՝ մինչեւ հիմակ, ոչոտ եղեամուտք ունեն այդ պատուին մէջ, իբր իրենց Տէրունի վիճակը:

ՎԱՆՔԻՍ ՎԱՆԱՀԱՅՐԵՐԸ

—

ա. Մ. Խոպ Եպիսկոպոս, (308–380) — Մեր Սրբոցն Հայրապետը վանքիս հիմնադիրը եւ առաջին Վանահայրը եղած է քոտ պատմութեան:

բ. Ասորիկ Եպիսկոպոս Ապահունիի, (380) — Փեսայ եւ յաջորդ Ս. Մաշտ. (տես՝ Փաւստոս Բիւզանդ, էջ 170):

ԹԵՐՈՑԹՆԵՐԸ

—

Մ. Վանուցս Վանահայրերուս պատմութիւնը մինչեւ 145 մեզի անծանօթ կը մնայ, եւ խոշոր թերացիք մը կը կազմէ, մինչեւ կուգայ Մելքիսեդեկ Արքեպիսկոպոս. ասկիա կը նշանակէ թէ պատմիչներըը բան մը չեն ուսումնէր մեզի. խոկ եթէ ուզենք Վանուցս Վանահայրութիւնն ու պատուխս Աստջնորդութիւնը միացած համարիլ, այն ատեն՝ 1305–ին Յովհաննէս Եպիսկոպոսն ունինք, 1307–ին՝ Փիլիպոս Եպիս.–ը, 1340–ին՝ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը, 1364–ին՝ Սահմաննոս Արքեպիսկոպոսը, 1385–ին՝ Կարապետ Արքեպիսկոպոսը, որուն կը յաջորդէ այն այս Մելքիսեդեկ Արքեպիսկոպոսը:

պ. Մելքիսեդեկ Արքեպիսկոպոս, (1450–1460) — Մուրճեան Պատմի Աստջնորդարանի ձեռագրաց ը. համար Յիշատակարանին մէջ կը կարդանք.—

«Յիշատակ եղ գնա 'ի Մ. Անապատ որ կոչի Սրբոցաչվանք, 'ի գաւառն Մ. Կարապետին եւ յանձնեաց այժմու Աստջնորդ 'ի Տէր Մելքիսեդեկ Արքեպիսկոպոս» որուն թուականն է 1450:

Մելքիսեդեկ Արքեպիսկոպոսին բնակավայրն էր Մ. Կարապետ, ուրկէ կը հսկէր Մուրճեան գաւառը: Իր կեանքին եւ

պրծունէութեան մասին ոչինչ գիտենք. իր ժամանակի միաբանները կը յիշուին. 1.–Աւետարանի Գրիչ՝ Ոնուփրիոս Ճըշնաւոր (թիւ 2. Աւետարան), 2.– Յովհաննէս Կրօնաւոր, 3.– Կիրակոս Կրօնաւոր, 4.– Նիկողայոս Կրօնաւոր, 5.– Կիրակոս Գահանայ, 6.– Զաքարիայ Կրօնաւոր, 7.– Սահակ Կրօնաւոր, 8.– Աստուածատուր Կրօնաւոր, 9.– Մելքիսեդեկ Կրօնաւոր, 10.– Յովհաննէս Կրօնաւոր, 11.– Աստուր, 12.– Մելքիսեդեկ Ճղնաւոր, 13.– Մարտիրոս Կրօնաւոր, 14.– Դաւիթ Ա. Կրօնաւոր, 15.– Դաւիթ Բ. Կրօնաւոր, 16.– Գրիգոր Երէց՝ ապառաժը վանքին, 17.–Տէրտէոս Միայնակեաց, 18.– Խորէն Միայնակեաց յայտ գրուածն է:

Վերոյիշեալ Միաբաններէն չըլլապատուած էր Մելքիսեդեկ Եպիսկոպոս եւ անոնք մասնաւոր գրական ու գրչական աշխատանքներ ունէին: Կրօնաւոր ըռուածներն՝ արեցայ կամ վարդապետ են անտարակոյս, հայ գրչագրութեան վաստակաւորներ: Այս մասին վկա՛յ են մեզի 40–է աւելի ձեռագիրներ, որոնք վանքիս Միաբանութեան բազմաշխատ անդամոց ձեռքէն ելեր են, եւ այնքան միաբաններ ունեցող վանք մը ծաղկեալ վիճակ մը ունէր անշուշտ: Մշոյ Ս. Կարապետի Վանուց Աւագ Տաճարին պատին եռեւ, կրօնաւորաց երամին մէջ, ահագին Խաչաքար–Գերեզման մը կայ, որուն վրայ կը գրուի «Մելքիսեդեկ Արքեպիս. Աստչնորդ Ս. Ուխտիս» 1460: Մենք կը կարծենք թէ մեր այս Մելքիսեդեկ Արքեպիս. հաւանաբար յԱստղնորդութենէ Խլաթցի Ս. Կարապետին՝ ընտրուեր եւ գացեր է յԱստղնորդութիւնն Ս. Կարապետի Մշոյ, եւ անդ՝ վախճաներ: Երկու վանքերու ներքին աղերսը, եւ Թուականի մօտաւորութիւնը ա՛յդ մասին կրնան մեզի փաստ ըլլալ, եւ անհաւանական ալ չէ, քանի որ տասը տարուան միջոց մը կայ 1450–1460–ին մէջ: Եւ մեր Վանուց մէջ չկայ այս նշանաւոր եկեղեցականին գերեզմանը: Մենք չենք գիտեր թէ՝ ո՛վ էր Դպրեվանուց Վերատեսուչը, հաւանական կը նկատենք Ներսէս Վ.–ը, որ ապա Վանահայր եղաւ:

Պ. Ներսէս Արքեպիսկոպոս, 1522.– Վանքին ներքին եկեղեցիի դրան առջեւ՝ Տաճարի հիւսիսային պատին մէջ կայ միջակ մեծութեամբ խաչաքար մը 1522–ին չինուած. վրան ունի՝ «Ես Տէր Ներսէս Եպս. կանգնեցի զխաչս ՚ի փրկութիւն

հոգւոյ իմոյ» արձանագրութիւնը: Ակն ունիմ բան չենք գիտեր իր մասին. միայն սա՛ գիտենք թէ, այդ Թուականներուն վանքը նորոգուած է եւ Դպրեվանքը միայրուն չրջան մը սկսեր է բոլորել. հոն կ'աշխատէր այս սաեն Տէր Գաւիտ Ծ. Վ. կեղեցի:

6. Մարգարէ Արքեպիսկոպոս, 1547.— Մեր ձեռագրաց ցուցակի Բ. ձեռագրի յիշատակարանին մէջ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Գրգճալ զերատին ապաչեմք գհանդիպողքդ Աստուածախօս Ս. Աստուածածին ի Ս. Աստուածանիս յիշել 'ի սր. եւ 'ի մաքրափայլ ազօթս Ձեր, զԱռաջնորդ զերոյ առացեալ Ս. Ովհաս, զՏէր Մարգարէ արհի Եպիսկոպոսն, որ եւս կարճել զերատին զՍ. Աստուածանիս»: Մարգարէ Արքեպիսկոպոս աչակերտեր է Ներսէսի վանքին Դպրեվանքին եւ աշակերտակից եղեր է Տ. Գաւիտ Ծ. Վ.–ի: Զամչեան (Հատոր Գ. էջ 519) կը գրէ. «'Ի սմին ժամանակի 1556 երեւելի էր 'ի Հայս Գաւիտ Վարդապետ 'ի գաւառն Խորձենայ' այն է կեղի, այր պօնամիտ»: Մեր ձեռագրաց 72–րդ. գրիչ Տէր Մարգարէ*) քահանայ կը գրէ՝ 1543–ին. «Յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս պանպետան ծառայն Ձեր գոխմար գրիչս, զՄարգարէս, առա անուն քահանայ, ընդ նմին եւ զՈսկանչին իմ զԳաւիտ մեծ Վարդանին, բարեաւ երախտիք ունի 'ի վերայ իմ». Մարգարէ քահանայ աշակերտեր է Խլաթցի Ս. Կարապետին, հետեւաբար Գաւիտ Վ. ուսուցած է 'ի Ս. Կարապետ: Այդ Մաշտոցը Գանձասարի արքեպիսկոպոսութեան խորհրդին, Ծ. Վարդապետութեան վերանոգման մասին խօսելով, Յովհաննէս Ծ. Վ. Շիրաք մը կը յիշէ. «Ով էր նա, մեզի անծանօթ կը մնայ. միայն թէ կրնանք կարծել գոնել իր եւ Գաւիտի միջեւ՝ հետեւեալ արձանագրութեան տակ. 1476–ին, Գլխի Առաջնորդն է Յովհաննէս Արքեպս. Աւագ Վանուց Ապրակի, որուն ձեռքին տակ կար հայ հեռուր Յովհաննէս Բապուճապետը, որ Դպրեվանուց Տեսուչ եղած է յԱւագ Վանս կեղւոյ: Կարելի չէ՞ մտածել, որ Աւագ Վանուց Դպրեվանքի Վերատեսուչը փոխադրուած ըլլայ ատա նաեւ Խլաթցի Ս. Կարապետ Վանքը, որոնց իրարմէ հեռաւորութիւնը միայն

---

*) Հաւանաբար այս հանգամանքն ձեռնատուն է Մարգարէ Արքեպս.–ին, որ իր անունով կոչած է գայն:

Եօթը ժամ է. կամ՝ կարելի չէ՞ կարծել նաեւ որ Ղուկաս Վ. Շիրաքի ձեռքէն առած ըլլայ վարդապետութեան Ծ. Աստիճանն յԱւագ Վանս. ուրեմն՝ Շիրաք Վ. պէտք է եղած ըլլայ Ներսէս Արքեպս.–ի բացած Դպրեվանուց մեծ Բարեւնին, Վերաառեալը, որ մոռացութեան մատնուած է: Ա. Դաւթիճեցին կը պրէ. «Սրմպիոն կաթուղիկոս՝ (Գրիգոր ԺԹ.) եմուտ յաշակերտութիւն Մեծ Վարդապետին Ղուկասու Կեղեցւոյ, որ էր գլուխ ամենայն վարդապետաց ժամանակին... կացեալ յաշակերտութիւն նորա, եղեւ այր կատարեալ ամենայն իմաստութեամբ եւ Աստուածաշունչ գրովք. զորոյ զարժանաւորութիւնն տեսեալ Ղուկասու Վ.–ին եւ ժողովրդոց վկայեցին առաջի Ղուկասու Վ.–ին, վասն որոյ եւս նման Գաւազան վարդապետութեան յԱմիթ*) քաղաքի, ՚ի մերում թուականիս 1035 ՚ի Փետրուարի ամսոյ 20–ին, որ է 1586 (Առաք. էջ 8). ուրեմն՝ Սրապիոն Եղեսիայէն եկած է Ղուկասու ոտքը:

Առաքել պատմիչ տլուքութեան երկու պիծ ունի.

Ա. Գիծ	Բ. Գիծ
Յովհաննէս Ծ. Վ. Շիրաք	Յովհ. Ծ. Վարդապետ
Ղուկաս Ծ. Վ. Կեղեցի	Ղուկաս Ծ. Վարդապետ
Սրապիոն Կթղ. Ուռհայեցի	Եղեսացի Սրապիոն
	Պետրոս Կարկառեցի

Այս մասին՝ վկայութիւն մը եւս. Սրապիոն՝ (Գրիգոր ԺԳ. Կթղ.) Ուռհայեցի, 1606–ին, իր պատկանած Դպրեվանքը կ'օժտէ ձեռագիր Աստուածաշունչով մը, իբր երախտապիտութեան հարկ մատուցանելով իր մահէն 18 օր առաջ. ահա իր ձեռագիր յիշատակարանը. «Ես Սրապիոն վարդապետ Ուռհայեցի, որ չնորհեալ եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ Գրիգոր կաթուղիկոս Ամենայն Հայոց, որ առի զայս Մարգարէականս եւ եառ վերատին յիշատակ եւ ընծայ ՚ի դուռն Ս. Կարապետին կեղու – վանուց, որ Խլ(ա)պաչի վանք կոչի, ով յանդգնի եւ հանէ զսա ՚ի դրանէ սորա՝ զառաջարտի յԱստուծոյ: Խնամ տանողն եւ լաւ պահողն օրհնի յԱստուծոյ եւ ՚ի մէնջ: Գրեցաւ ձեռագիրս ՚ի թվին Հայոց ՌԾԵ. ՚ի Մայրաքաղաքս յԱմիթ, ՚ի դուռն Ս. Կիրակոսին՝ Ապրիլ ամսոյ Ե.

*) Տիգրանակերտ: Ծանօթ. Խմբ.:

Սրապիոն վարդապետ ծառայ Քրիստոսի»: Մեռած է Ապրիլ 23–ին:

Ղուկաս Ծ. վարդապետ, Առաջնորդ Տիգրանակերտի.— *Սոյն այս Ղուկաս Ծ. Վ. Առաջնորդական պաշտօն ալ վարած է ի Տիգրանակերտ, Մշոյ Առաքելոց Վանքի «Ս. Դաւիթի» կոչուած ձեռագրի յիշատակարանին մէջ կը գտնուի. «Եւ կատարումն եղեւ ի դուռն Ս. Կիրակոսի եւ մօրն Յուղեղայի եւ Սրբոյն Թէոդորոսի զօրավարին... եւ ի Առաջնորդութեան մայրաքաղաքիս Ամթոյ* Ղուկասու *էաջ Բարուճապետին, եւ Աստուածաբան վարդապետին, որ գեր ի վեր իմաստութեամբ իւրով փայլէր որպէս զջահ արփիափայլ ի կամարս կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ անչխդանելի ի պայծառութիւն Ս. Եկեղեցւոյ, եւ ի պարծանս Հայկազնեան ազգիս, եւ յետ աստեղաց ընդ արդոյ երկնաւոր վարդապետացըն գտանիցէ ամէն. Ռ.Լ.Թ. Թուին». (1590):*

Տրուած գովեստներն ու Թուականը կը համապատասխանեն մեր Ղուկաս Ծ. Վ.–ին: Իր մասին պատմիչները կը գրեն. «Տեղեակ էր սա Աստուածային Ս. Գրոց եւ հետամուտ արուեստին վիճաբանից, սա՝ գրոց ինչ ինչ ուղղութեամբ ի վերայ Տօնարանական իրաց, առանձին տոմսիք, եւ արձակ բանիք, ի խնդրոյ Պետրոս Վ.–ի երկնցաւոյ»:

Ղուկաս Ծ. վարդապետ, Առաջնորդ երգնկայի.— *Կարնոյ Մայր եկեղեցիին Տ. Յակոբ քահանան իր «Տեղեկագիր վերին Հայոց» անուն գրքին մէջ (հրատարակուած՝ կարապետ Կոստանեանց էջմիածին, 1903, էջ 12) կը գրէ. «Եւ աստ գամբարան (երիցայ) սրբոց վարդապետացն Յովհաննէս Պլուզի, Կիրակոս վարդապետին... ԿԵՂԵՑԻ ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ, որ գՀռոմայեցւոց Տօմարն եւ այլ բազում ոստնաւորս է չարաչարեալ, եւ կիլիկիոյ Մինաս Կաթուղիկոսի, որ մականուամբ Քացախ կոչիւր. զի տեսաք աչօք մերովք եւ լուաք ղպատս եւ գնաց երջնկայ հատ գվախճան ՌՉԱ. (1632) Թուին, եւ եղեալ կայ՝ ի դուռն Սրբոյն Սարգսի, ծօտ ՄԵԾԻՆ ՂՈՒԿԱՍՈՒ, որ յար եւ նման էր սրբոց Հայրապետացն Աստուածաբանութեամբ եւ սրբութեամբ լի»: Ուրեմն՝ Ղուկաս Ծ. Վ.–ի պատմանը երիցայ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն մէջ կը գտնուի, իր աշակերտ Մինաս Կաթուղիկոսի ծօտիկ: Ա. այս՝ նկատելի է*

նաև որ Ղուկաս Վ.–ի «ի վերայ Տօժարտական լերաց, եւ ոտանաւոր տողիւք եւ արձակ բանիւք» գրածները՝ ի խնդրոյ Պետրոս Վարդապետի Երզնկացւոյ, գրած է յԵրիսա: Ինչո՞ւ պատճառած էր հոն, մեզի անծանօթ կը մնայ. թէեւս իրր Առաջնորդ պաշտօնավարած ըլլայ: Իր աշակերտը Մարդարէ քահանայ կը դրէ. «Սմին Ղուկասու կնդիցուք, աշակերտացան բարուք», եւ՝ մեզի ծանօթ են անոնցմէ ոմանք, Ա.– Կիլիկիոյ Մինաս Կաթուղիկոս կարնեցի՝ Քացախ, Բ.– Սրապիոն՝ (Գրիգոր ԺԳ.) Ուռհայեցի կաթուղիկոս, Գ.– Պետրոս կարկառեցին կաթուղիկոս Սսոյ՝ ի Բերիոյ,*) Դ. Մարդարէ քահանայ կեղեցի. կը ցաւինք, որ աւելի անուններ չենք պիտեր: Այսքան պարզացած, չնորհալի, վարչատէս եւ երախտաւոր անձ մը եւ Մեծ Վարդապետ մը եղած է Ղուկաս Ծ. Վ. կեղեցին, Ալպաչի Վանուց Դպրեվանքի Վերատեսուչը, որ տպրած է մինչեւ 1590 թուականը:

Պետրոս Արքեպիսկոպոս, 1559.– Վանուցս Վանահայրն է 1559–ին Պետրոս Արքեպիսկոպոս, որ նախորդին բացած Դպրեվանքը չարունակից եւ չատ կանոնաւոր վիճակի մէջ պահից: Իր օրով՝ Դպրեվանուց Վերատեսուչ էին երկու եկեղեցական վտառաւոր դէմքեր, կաթողիկոս եւ Թագէոս Վարդապետները, որոնք՝ Ղուկասի մեծ գործը ձեռք առին, հատանաբար՝ երջանկայիշատակ վարդապետին մեզի անծանօթ մնացած աշակերտները ըլլալով: Արքեպիսկոպոսիս պաշտօնավարութիւնը Պարսկա–Թրքական ընդհարմանց ժամանակին կը հանդիպի, որուն դառն մանրամասնութիւնները Զամչեան կը պատմէ, եւ մեր ձեռագրաց յիշատակարաններն ալ ունին մանրամասնութիւն: Այսու հանդերձ՝ գրերը մնացեր է մինչ տիպերուն եւ դուրս ուսեր է յաջողակ աշակերտներ, որոնց մէջ նշանաւորագոյնն է Բարսղամ Դպիրն, ապա քահանայ: Սա բնիկ Գղի քաղաքէն է, որդի՝ Տէր Սահակի քահանայի. մօրն անունն է Սրխիմայ՝ Ս. Յակոբ Թաղէն. 1670–ին Ս. Յակոբ եկեղեցիի գպիրն է, ամուսնացած եւ զաւակի տէր, հմուտ Ս. Գրոց եւ ուղղափառ վարդապետութեան, ունի բազմաթիւ ձեռագիրներ, եւ որովհետեւ 1243–ին Սսոյ ժողովը որոշից «մխայն պիտուն եւ ուղղափառք» գրեն Ս. Գրքի ընդօրինակութիւնը,

*) Հալէպ: Ծանօթ. Խմբ.:

Բարեղամ ալ՝ ապահովաբար ունէր այդ պահանջուած առաւելութիւնները: Իր պղտութեան առեն իսկ դրած է դրքեր, խնամ մաքուր եւ կոկիկ դրութեամբ, հաւատարիմ եւ իմաստուն ընթերնակիչ եւ անսխալ դրող մը ըլլալով: Գրչութեան մասին՝ աշակերտած է Մոկացի Կարապետ Աբեղայիին, որ Խլաթի Դպրեվանքին դրչապրի մարդիչն է եղեր: Բարեղամի աշակերտը՝ Մելքոն Երէց՝ կը գրէ. «Փառաւորեալն Տէր վարուեցէ՛ ի մարմին եւ ի հոգի Բարեղամ քահանայի, որ երախտիք եւ աշխատանք ի վերայ Ս. Տանն ունի (Ս. Յակոբ եկեղեցի), որ ամենեցունց ուսուցիչ եւ վարդապետ առի: Ի կեղտոյ քաղաքի եւ չրջակայ գիւղօրէն, այր ու բեն գիտնական եւ ուսուցիչ ամենայնի: Մինչ սա՝ ոչ գիտող կայր կարդ ժամատեղի, ազէ՛ ժամ ասէին «Զարթիք» կամ «Թագաւորք» ոչ ասէին, նա աշակերտ Թադէոս վարդապետին եւ Հոետոր կարապետ Աբեղայիին, որ իրը զարեգակ եւ լուսին ի վերայ աշխարհիս փայլէին»: Այլուր՝ Տէր Մելքոն երէց կը գրէ. «Առաւած ողորմի իմ ուսուցչին Տէր Բարեղամ քահանային եւ վերատեսուչ այսմ Տաճարին (Ս. Յակոբ), որ բազում որդեակս սնուցեալ է, եւ բազում երախտիք ունի ի վերայ Ս. Տանս որմոց եւ առաւել ընթերցուածոց գրոց եւ ուսուցանող աշակերտաց»: Բարեղամու որդին Աբէլ սարկաւագ օրնական եղած է իր հօր, եւ գրած՝ կարգ մը ձեռագիրներ: Տ. Կարապետ եւ Տ. Թադէոս վարդապետաց մասին՝ աւելին չենք գիտեր: Բարեղամ քահանայ իրրեւ ամենէն յաջողակը իրենց առներուն մէջ՝ նշանակելի է, ժամանակ մը՝ գաւառիսած, ապա քահանայանալով փոխադրուած է Ախարու քաղաքը:

գ. Մելիխսեդեկ Ծ. վարդապետ, 1576.— Այս եկեղեցականը մենք կը գտնենք Խլաթու Վանուց վանահայր Առաջնորդ, եւ իր քովն ալ Թորոս Եպիսկոպոս մը, որ վարդապետէն վերջ կը յիշուի: Թորոս Արքեպիսկոպոս մեզի կը թուի Դպրեվանուց վերատեսուչ, որ չէ առանձնած առաջնորդական տագնապալի պաշտօնը, եւ թողլով գայն Մելքիսեդեկ վ.—ին, ինք շարունակած է իր պաշտօնը մինչեւ 1576, Ապրիլ 7, որ օր Ամիթ քաղաքին մէջ պատահեցաւ իր մահը: Մենք կը կարծենք թէ այն Թորոս Արքեպիսկոպոս Ամիթ գացեր է, ի տեսութիւն Ղուկասու, եւ յայցելութիւն անոր կողմէ Ամիթի մէջ բացուած

պատրոյին, քանի որ 1590–ին Դուկաս դեռ կենդանի է եւ Ամիթ քաղաքը կը պահուի: Թորոս Արքեպիսկոպոս հաստատած է հեռեւեալ աշակերտները.— Տ· Կարապետ եւ Ստեփան վրդպտ·ք հարազատ եղբայրները, Տ· Յովհաննէս եւ Տ· Մարտիրոս վարդապետները:

Է· Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս, 1576 թուին·— *Մելքիսեդեկ Ծ· վարդապետ վախճանեցաւ 1576–ին, տակաւին Եպիսկոպոս չձեռնադրուած, (Սեպտ·ին վերացման Մաշէ յաջորդ կ'ըսակին)։Անոր յաջորդեց Յովհաննէս վանահայր Առաջնորդ, եւ Մարտիրոս վ· ալ իրեւ Դպրեվանուց վերատեսուչ, եւ նոյն տարուան մէջ ալ մխաին Եպիսկոպոսական տուիճան տուաւ Սուլ Խաչատուր կամ Խաչիկ Բ· Կաթուղիկոսէն* (1560–1584):

Մարտիրոս Եպիսկոպոս Ուռուչեան, իսկ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս առաջնորդ·— վանական պաշտօններով, մեծապէս նպաստեցին երկրին զարգացման եւ յառաջդիմութեան: Քաղաքական չխոթուելու պատճառով՝ մեր գրիչները քան մը չեն ըսեր այս անձերու աշխատութենց մասին, միայն կը գրեն՝ «Ի նոր եւ յանձուկ ժամանակի կամք»:

ը· Մարտիրոս Վ· Տարօնեցի, 1600–1639·— Պատմութենէն պիտենք որ Շահ–Աբաս քաղաքը աւերեց·· այս դէպքը կը համապիսի Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսին պաշտօնավարութեան օրով: Կը թուի թէ Յովհաննէս եւ Մարտիրոս Արքեպս·ները, 1600–ի թաթառին մէջ կորսուեր են, աւերակ ըլլալով իրենց բոյնն ալ: Իսկ 1612–ին՝ Տարօնոյ Ս· Կարապետի մխաքան եւ ընիկ Բարձ գեղացի Մարտիրոս Վ· ամն, քաջալերուած քաղաքական քիչ մը հանդարտութենէն, եւ դաւաճի իշխան (Պարոն) Պահրամ պէկին հետահամբոյր կառավարութենէն, եկեր է կելի դաւառը· ահա իր խօսքերը· «Իսկ Ի թուականի Հայոց Ի ՌԿԱ. (1612) ամին, Ի թագաւորութեան·այլասեռից, Ի պարծանութեան կելւոյ դաւառիս Պահրամ պէկին, առկաւ մի գերութիւն եղեւ դաւառիս, եւ սկսաւ նահապետին չինութիւն

երեւիլ: Ի յայս վշտաչատ ժամանակիս չինեցաք նորոգու-
թեամբ պերկուսին Ս. Ուխտիս Ի ՌԿՍ. Թուին վանքն Ս. Կա-
րապետու, որ Ալապաշի կոչի, վանքս եւ պեղծարքն անչէն է-
ին, ժամանակս ինչ այլազգիք բնակեալք, եւ զարտ եւ պայքի
եւ զգանկ քակեալ եւ կորուսեալ էին, եւ նուաստս եւ յամենայ-
նի պիտակ անուն Մարտիրոս վարդապետս Տարօնեցի, Ի պեղ-
ջէն Բաղուայ, Ի Գլակայ վանացն, անարժան ծառայ եւ սպա-
սաւոր յամենայն Ս. եւ մաքուր նշխարաց Սրբոյն Յովհաննու
Կարապետին եւ Աթանապինոց Ս. Հայրապետին, քարոզու-
թեան պատճառաւ՝ եկեալ հասի Ի գաւառս Խորձենի, եւ եւս
ընդ բազում ուխտաւորաց Ի վանքն, եւ տեսի զկոկիծ վանա-
ցըն, եւ խմացա պեղեալ աքանչելիսն Ի մերձակայից եւ Ի հե-
ռաւորաց, գրս գրով եւ անդիր: Վասն այսորիկ եւ զիմ այս-
պիսի պղտ կսկծանաց աւերման Ս. Ուխտիս տեսեալ, ան-
ուամբ եւ եթ վարդապետս Մշեցի, յուսով ամրացուցի զսիրտ
իմ» (Կոնդակ՝ Մարտիրոս Վ.ի ձեռագիր):

Վանքին վերածնութեան նոր շրջան մը կը բանայ Մարտի-
րոս Վ. թէ՛ նիւթապէս եւ թէ՛ բարոյապէս, որ թափուր էր
Ի միաբանից, եւ անտառի մէջ ծածկուած, լքումէն անապատ
դարձած՝ եւ գրս նորոգեց: Նաեւ Մշոյ Բաղու գիւղէն քահա-
նայ մը Փիլիպպոս անուն, արդիւնաւոր պաշտօնավարութիւն
ունեցեր է. սա՝ հաւանական է Մարտիրոսի եղբայրն ըլլայ,
որ սակաւաթիւ միաբաններու ուսուցիչ եղեր է, քանի որ նիւ-
թական չինելու եռեւէ էին, եւ Դպրեվանքը քաղաքական պատ-
ճառներով փակուած էր:

Թ. Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոս, (1639–1651).– Սա բնիկ
Խորձենացի էր, եւ յաջորդած՝ Մարտիրոս Վ.ին, եւ եղեր թէ՛
իբր վանահայր թէ՛ իբր Առաջնորդ վիճակին: Ձեռագրաց մէջ՝
Արիի Եպիսկոպոս, Մեծ Տիրապետ, Աստուածաբաւն վարդա-
պետ, արի եւ ֆաջ հռետոր, Մեծ վարդապետ, բանասէր, բա-
նասաէր վարդապետ եւ այլն տիտղոսներով կը յիշուի, որոնց
մէջ կեղեցի բառը յաճախագէպ է: Հաւանական է որ Մարտի-
րոս Վ.է առաջ գոյութիւն ունեցող Դպրեվանքի միաբաններէն
Ստեփաննոս Վարդապետն ըլլայ: Մելքոն երէց կը գրէ. «Այս

Սահմանում վ. էր Խորենացի». մեծ հայրն է քաղաքին Տէր Սահմանն քահանայն, որուն սպպարանական տախտակն է հետեւեալը.

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՔԱՀԱՆԱՅ

Սարգիս		Մարիամ
Ա.– Սահակ. Արքեպիսկոպոս	Ե.– Աճիա	Ղ.– Աստուածատուր
Բ.– Մարտիրոս	Զ.– Խոյամալ	Է.– Խոյամալ
Գ.– Յովհաննէս	Ը.– Յովհաննէս	Ը.– Յովհաննէս
Դ.– Աբրաւաս	Թ.– Սարգիս	

Իր օրով՝ Դպրեվանքը փայլուն դիրք ստացաւ, որուն վերակացուն էր Մոկացի կարապետ վ.* *եւ ունէր նաեւ իր չուրջ բազմաթիւ վարդապետներ*, Ղազար Կրօնաւոր, Տ. Յակոբ Սաղմոսերգու Բահանայն, Երաժիշտ Տ. Սարգիս Բահանայն, Տ. Դաւիթ Խորին փիլիսոփան, Տ. Պետրոս Նոտակնուվիը՝ *որ վերածնող էր*, Տ. Թորոսը, Տէր Մելգոնը եւ ասոր զաւակ՝ Սահակը, *սոսնք եղեր են աշակերտ Մոկացիի Դպրեվանքէն: Իսկ մխարանակից են*, Գրիգոր, կարապետ, Ստեփան, Մշեցի Մարտիրոս՝ *քոչ երաժիշտ*, Մելքիսեդեկ *եւ* Թադէոս *Մշեցի վարդապետները*, *Հռեսոր* կարապետ *եւ* Յովհաննէս *սրեզանները: Ստեփան Արքեպիսկոպոս մոսուր խիստ բարձր կարողութեան*

---

*Մոկացի կարապետ վ. մը մեզ ծանօթ է 1559–ին, Պետրոս Արքեպիսկոպոսի ատեն. եթէ համարենք 25 տարեկանին վարդապետ եղած (1559–ին), դարձեալ 117 անցած ծերունի մը կ'ըլլայ 1651–ին, եւ այս՝ տարբեր ենթադրութեան կը տանի, թէ կարապետ աբեղայ Մոկացի՝ ուրիշ անձ մըն է Մոկաէն եկած, որ Մեծ վարդապետին անունն է առած, եւ ասիկա անհաւանական չէ՛ բնաւ:

ոչ ոք անձ մը ըլլալով, իր ազդեցութեամբ շատ մեծ գործեր տեսաւ, ուստի իր անունը կ'արձանագրենք միասը:

Կարապետ Արքեպիսկոպոս, (1663–1703)։— *Տարօնեցի Տ. Կարապետ Արքեպս. նախապէս քարտուղարն էր Սահիանոս Արքեպիսկոպոսին, եւ աշակերտ՝ Կարապետ Բ. Մոկացիին. սա՝ կը նստէր Կեղի (Ֆղի) քաղաքը, եւ ծանօթ է մեզի հոս- ատր վարդապետ, արքազան, աբբահայր կոչումներով եւ կը կառավարէր ամբողջ երկիրը: Ապար քաղաքին կործանումէն յետոյ չինուած նոր բաղաքը աւելի նպաստաւոր դառ ու ե- կաւ հոն բնակեցաւ՝ ժողովուրդին մօտիկ ըլլալու համար: Ա- պար քաղաքի չէն եղած առեն Ս. Կարապետի վանքը մնալն անտանելի չէր, պի՝ մօտ էր քաղաքին, իսկ աւերումէն յետոյ՝ տեսակ մը քաշուածութիւն առաջ եկաւ, եւ որովհետեւ առիթ- ւած էր հալուել ժողովուրդը եւ ունենալ ժողովրդական ժողովներ, վանքէն ելնելով ժողովուրդին մէջ բնակեցաւ, եւ պահեց իր արքահայրական կոչումով վանահայրական պաշ- տօնը: Սա շատ դժուարին ժամանակի մէջ վարեց այս կրկնակ պաշտօննները: Բարեպաշտ կը գրէ 1663–ին. «Ի դառն եւ Ի նեղ ժամանակի կամք, զի պօրացեալ է ազգն Մ... Ի վերայ մեր»: Կարապետ Արքեպս. իր ձեռքին տակ ունէր կարող եկեղեցա- կանները, որոնք հնար եղածին չափ Դպրեվանքը կառավարե- ցին: Ինքը Թաղուած է այժմու առաջնորդարանին տեղը, (ի քաղաքին) ուր Առաջնորդաց դամբաններու երամը կայ, Ս. Յակոբ եկեղեցւոյ պատին տակ. մահուան Թուականը անծա- նօթ կը մնայ:

Ժ.Ներսէս Ծ. Վ. Տարօնեցի, (1682–1703)։— *Մինչեւ 1663 Կարապետ Արքեպս.ի անունը կը յիշուի. ըստ Թիւ 16րդ ձե- ռագրի՝ 1682 Թուականին կ'ապրի Ներսէս Ծ. Վարդապետ, որ Մշոյ Ս. Կարապետ վանուց նուիրակի հանդամանքով եկաւ կեղի – Խորճեան, եւ Կարապետ Արքեպս.–ի մահէն յետոյ ա- նոր յաջորդեց, ժամանակ մը անոր ձեռքին տակ վարժուած ըլլալով: Սա ինքն Ներսէս Ծ. Վ. վանահայր էր նաեւ Ս. Կա- րապետ վանքին: Սահակ Կեղեցիի որդին Մեծաուսր դպիր (ապա սարկաւագ) եւ Բարեպաշտ որդին Աբէլ սարկաւագ՝ Մելքոն քահանայի ձեռքին տակ դպրոցը կը կառավարէին:*

Մելգոն Ներէց, (1670–1731)։– Բնիկ Բզի քաղաքի Ս. Յակոբ Թադէն, հօրն անունն է Միքայէլ, մօրը՝ Աննա. Ունեցած է աղջիկ մը Շահանուշ, տղայ մը Սահակ՝ որուն որդին էր Սամուէլ։ Աշակերտած է Բարսղամ քահանային, Իվանոս Ս. կարապետի Ալպաչու։ Իր դպրութեան առնելին խոկ պրած է բազմաթիւ ձեռագրեր. ոտ ամենէն արդիւնաւոր գրիչն է։ Ինքը քերթող ալ եղած է, իր մէկ ողբը հասած է մեզի, որ ճաշակի, ոճի եւ պատկառելի խոհոտ կարկառուն նմոյշ մըն է, որով՝ կ'ողբայ իր թոռ Սամելը եւ աղջիկ Շահանուշը, որոնք՝ մէկ օր, մէկ ժամու կը մեռանին եւ կը թաղուին – 1712 Յունիս 23 Կիրակի օր։ Այս քերթուածը Ալպաչի գրերոցի մասին կրնայ լաւ լոյս սփռել, եւ Մելգոնի գրչին ճաշակը տալ։ Հետեւաբար արժան կը սեպանենք իրը նմոյշ դնել հոս։

«ՈՂԲ»

«Ի վերայ թոռին իւր Սամելայ, կեղեցի Մելգոն Երիցու ասացեալ»

Պահն ու Գրոգն* եկաւ, աչխարհի սիրեց, Աւաւ սիվիթ խալամ տաֆթարին գրեց, Կարմիր գրերս հանեց անւ գիրն գրեց, Աւա՛ղ, սիրտս, կարճեց Արեւդ Սամէլ։

Երեսդ խրմղոյն (1) քան պիեղթ վարդի,
Լեղուդ անուշ խօսէր. պիւլպիւլի ձայնի,
Իմ քաղցր անուշ ձայո՛ւկ իմ որդւոյս որդի,
Աւա՛ղ, սիրտս, կարճեց Արեւդ Սամէլ։

Լանջք քո յոյժ դեղաշող չոլերով վայլէր,
Աչքերդ ծով, ծովէ ուներդ (2) պահէր
Իր հայրն ու մայր ձագն իր ծոցում վարէ,
Աւա՛ղ, սիրտս, կարճեց Արեւդ Սամէլ։

Քորթայ (3) էիր Սամէլ, դու գարնան պառնիկ,
Դեռատոյս ամրոյ էիր դու նոնաճաղիկ,
Կարկառահա՛ր եղար Թագլեցյար դեռին,
Աւա՛ղ, սիրտս, կարճեց Արեւդ Սամէլ։

Ոսկի ծաղիկ նման չորքին վայելիր,
Թէ՛ հին, թէ՛ նոր հասնէիր պոյիդ վայելիր,
Սիրամարգի նման չուրջ ինձ քայլէիր,
Աւա՛ղ, ախտա՛ս, կարճեց Աբեղ Սամէլ:

Իւսեալ վարսեր ունէիր դու ծիրան պանդուր, (4)
Լեզուդ արագ խօսէր քան զպարնան պլուլիլ:
Առին ձագս 'ի ծոցէս մէկ ժամ մէկ պահու,
Աւա՛ղ, ախտա՛ս, կարճեց Աբեղ Սամէլ:

Գանէի (5) ծաղկի նման՝ բուսած ծաղկեայգ,
Արշալոյսդ եղար, աերեւոյթիդ եղար,
Հարաւ քամին հնչեց չուռով թաւմեցար,
Աւա՛ղ, ախտա՛ս, կարճեց Աբեղ Սամէլ:

Եկե՛ր են, կու բաժնեն ձաղուկն 'ի մօրէն,
Կապիկն (6) կու հաներն Սամելին թեւէն,
Մանեակն 'ի մանէն՝ օղերն՝ ականջէն,
Աւա՛ղ, ախտա՛ս, կարճեց Աբեղ Սամէլ:

Սամէ՛լ, թալանն եկաւ, դքեզ թալանեցին,
Կապիկդ 'ի վերայէ չապիկդ հանեցին,
Քա թանկ Աբեան որդի, աժան գնեցին,
Աւա՛ղ, ախտա՛ս, կարճեց Աբեղ Սամէ՛լ:

Շուռով քեզ թալնեցին, 'ի դուրս հանեցին,
Կաղն չորանայ քո վայ (7) էղբին խոպան,
Ո՞ր հայր, ո՞ր մայր զրեր զերկուան մէկ տապան,
Աւա՛ղ, ախտա՛ս, կարճեց Աբեղ Սամէ՛լ:

Ուսաւ ժամանեց Զեզ այս կրակն ու բոցն,
Սրտիկդ խառնած, որով՝ վիշեր քո խոցն,
Սեւ հողով կու ծածկեն քո ճերմակ ծոցն,
Աւա՛ղ, ախտա՛ս, կարճեց Աբեղ Սամէ՛լ:

Հայրդ մնաց քեզմէ օխով կարօտով,
Դու պարտական ծաղիկ, անուշի՛կ հոտով,
Գիշեր յերտոց եկէ՛, պատնէ՛ կարօտով,
Աւա՛ղ, ախտա՛ս, կարճեց Աբեղ Սամէ՛լ:

Ալ (8) ևս, Սամէ՛լ որդի, մէկ հետս խօսայ,
Քոյրդ նոր հարս հանած, պքեղ նոր վնասայ,
Աչերս թող խաւարի պատճառ՝ խակամեռ,
Աւա՛ղ, ախտա՛ս, կարճեց Աբեղ Սամէ՛լ:

Երկուսդ՝ մէ՛կ օրիկ, մէ՛կ ժամ խոցեցին,
Երկուսդ՝ մէ՛կ օրիկ, տունէն հանեցին,
Երկուքիդ՝ մէ՛կ հող, ու մէ՛կ տապան բացին,
Աւա՛ղ, ախտա՛ս, կարճեց Աբեղ Սամէ՛լ:

Զարդեղե՛ր ոսկերքդ, մարմինդ վշվշայ,
Քո կակծուդ՝ որդի՛, հալեցայ, մաշայ,
Ապիքդ գալարին, արտիկդ խշխշայ,
Աւա՛ղ, ախտա՛ս, կարճեց Աբեղ Սամէ՛լ:

Մայրիկդ աղեխորով՝ կոկծուն կուլայ,
Աչքերն արտասուաց արիւն կու թափայ,
Լեարդս աղեխորով՝ ճիկարս մրմռայ
Աւա՛ղ, ախտա՛ս, կարճեց Աբեղ Սամէ՛լ:

Արտիկդ գիպեր է հրեղէ՛ն նետեր,
Արտասուս չէ՛ դամքեր, գարձեր է գետեր,
Սամելս իմ կորուցեր, աեւ հողն է պառեր,
Աւա՛ղ, ախտա՛ս, կարճեց Աբեղ Սամէ՛լ:

Ծիրանի ծամերդ՝ լանջդ 'ի վար լծեր,
Կամա՛ր ունէր որդի, քո ծիսուն աչեր,
Աստուածայ Աբրեսուն՝ խունկ ու մոմ վառել,
Աւա՛ղ, ախտա՛ս, կարճեց Աբեղ Սամէ՛լ:

Քո կակծուն որդի՛, չուարայ, լացի,
Յոյժ գեղեցիկ պատկերդ՝ սակաւ գովեցի,
Ես՝ մեղաւոր Մելքոնս վանաք կեղեցի,
Աւա՛ղ, ախտա՛ս, կարճեց Աբեղ Սամէ՛լ:

Թուականս Հայկական՝ հազար հարիւրի,
Մին Յոբելեան, վերայ մեռաւան տարի,
Յունիսի քսան երեքն 'ի յօր կիրակի,
Աւա՛ղ, ախտա՛ս, կարճեց Աբեղ Սամէ՛լ:

Քո կակծան որդի՛, խնկաթիափ եղայ,
Քո հաստէքէդ (9) անցնեմ, սարսափէ զորայ,
Լսողք ապերասանաց, ըսէ՛ք Հայր Մեզայ,
Աւա՛զ, ախտա՛ս, կարճեց Աբեզ Սամէ՛լ:

1.— կարմրագոյն· 2.— Յօնիեր· 3.— Թարմ,, 4,— Գանգուլ· խոպոպիկ· 5.— Անուանուխս· 6.— «Կապայ»–ին նուագակաւը· 7,— Բաժին· 8.— Համր· 9.— Կարօտ:

Մելգոն Երէց՝ նշանաւորագոյն քահանան եւ վէրապետու–
չըն եղած է Դպրեվանքին: Թաղուած է քաղաքին Ս· Յակոբ
Թաղը՝ 1731–ին· եկեղեցին արտաքին պատին հետեւ արե–
ւելեան անկեան վրայ դրուած է Տապանաքարը, «Տէր Մելգոն
քահանայ, որ պրնոց Յայտաւարս եւ հանգեաւ յայս Թուին
ՌՃՁ»:

Հաւանաբար Ներսէս Ծ· Վ· Խորճենաց Առաջնորդութենէն
անցաւ Գլակայ Վանուց Վանահայրութեան· մեր 19–րդ ձեռա–
գրին յիշատակարանը կը դրէ· «Ի Տարօնեցի Ներսէս Վարդ·–
ին պրեցինք, վկայութեամբ Սահակ Զարեպան... Այլեւ յի–
շեցէք զԳլակայ վանից Առաջնորդ Ս· Կարապետու, որ հանգ–
եաւ յայսմ ամի ՚ի յերկիրն Ամիդ, 1703»: Թուականնին լաւ
կը համեմատին, եւ արդարեւ նախորդ Առաջնորդն եղած էր
վիճակին, յիշուեցաւ նաեւ այս տեղը, եթէ ոչ՝ անմատոյց էր
այլապէս Տարօնոյ Գլակի վանահօր յիշատակութիւնը: Ուրե–
մըն՝ երբ Գլակի վանահայր, վախճանեցաւ յԱմիդ 1703:

ԺՈ· Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոս, 1694–1702–, 3 եւ 1705:
.— Անընդմիջապար ո՞վ յաջորդեց Ներսէս Ծ· Վարդապետի,
երբ նա պնաց Գլակայ Ս· Կարապետ, իր մխիթարած հին վան–
քը Առաջնորդել: Այս հարցման պատասխան չկայ, միայն՝ 16–
94 Թուականին, ըստ մեր 19–րդ ձեռագրի յիշատակարանին,
կը հանդիպինք սա՛ հատուածին, «Վկայութեամբ Տ· Ստե–
փաննոս Վարդապետին, որ Առաջնորդ Ս· Կարապետու Խըղ–
պաչու վանքին, ՌՃԽԳ (1694)», որով մենք 1694–ին Ներսէսի
պաշտօնը լրացած եւ Ստեփաննոսը յաջորդած կը գտնենք: 41–
րդ ձեռագիրն ալ կ'ըսէ· «Գրեցաւ ՚ի Թվականիս Հայոց ՌՃԾԱ
(1702) յԱռաջնորդութեան Կեղտոյ Ստեփաննոս վարդապե–

ան»: 43–րդին մէջ ալ՝ «Գրեցաւ ... յԱռաջնորդութեան դաւառս մեր Տէր Սահակայնոս Աստուածաբանութեան Աբհ. Եպ.–ին, 1703»: Եւ քանի որ 1702–ին վարդ. և 'յին եպ. էր, ուրեմն ձեռնադրուած էր նոյն տարին Նահապետ Կաթուղիկոսէն, ինչպէս որ Գրքին մէջ Կաթուղիկոսին անունն ալ յիշուած է. (Նահապետ կթղկս. Եղեսացի 1691–1705): Սահակ Արքեպ. չինած է Հաղատունի Ս. Խաչ եկեղեցին, որ Սրբոյն Վկայարանն էր. եկեղեցին ճակատը կայ յիշատակարանը իր անունով. «Ջոզակութեամբն Աստուծոյ անեղին՝ զերակայացաւ ի վերայ հոսկոյն եկեղեցիս՝ ձեռամբ վանահօր Ս. Կարապետին՝ կեղտոյ Սահակայնոսին ՌՃԾԲ (1703): Մեղի հասած յիշատակութիւններէ գոյց կու տան թէ Սահակայնոս Արքեպ. քաղաքացի մարդ է եղեր, եւ իշխանութեան բարեկամանալով կրցեր է ապահովել իր ժողովուրդը վտրձանքներէ: Իր օրով կ'իջնէր Եապըճը Զաւէնեցէն Սուլէյման անուն պէկը, որ շատ բարի եղած է հանդէպ Հայոց: Մեզմէն երէց ալ՝ Սրբազանին օրով՝ իր պաշտօնը չարունակեց երկար տարի: Բարազամի մրզի Տ. Աբէլ քհյ. Վերատեսչի դործը տանձնեց, օժանդակ ունենալով Մեծատուր Սարկաւագը. այս ուղղութեամբ անհաւան չարունակուեցաւ դպրոցը, որքան ալ որ վճակին Առաջնորդութիւնը անցաւ Դաւթի վանքին, եւ քիչ մը տաեն ալ Ս. Կիրակոսին՝ երբ Սահակ Արքեպ. տկար ու ծերացած՝ քաշուեցաւ Ս. Կարապետի վանքը, մինչեւ Յովհաննէս Եպիսկ.–ի պաշտօնավարութիւնը, որ 1776–ին կը տեսնուի դարձեալ Առաջնորդ, Յակոբ եւ Աւետիս վարդապետներէն յետոյ: Արքեպիսկոպոսիս մահուան թուականն անծանօթ է:

Ժբ. Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս, (1776).– Սա աշակերտած է Դպրեվանքին, Մելքոնի ըրջանին, եւ ձեռնադրուած Սահակ Արքեպիսկոպոսէ, Աբէլ քհնյ.–ի Վերատեսչութեան տաեն օգնական ըլլալով՝ ապա յաջորդած է անոր իբրեւ Վերատեսուչ: Իսկ Սահակայնոսի մահէն յետոյ կոչուած է ի պաշտօն Վանահայրութեան: Մենք պինքը կը պահենք 1776–ին յիշատակուած. «Յիշատակ է չուրջառս Եպիսկոպոսական պետութեան հանդերձ յԱկնայ երկիրն ի Տոմարոլ պանդուխտ եղեալ հայրապետէ վարպետաներացն, ՌՄԻԵ, ի տուն Ս. Դաւթի վանուց, ձեռամբ Յովհաննէս Եպիսկոպոսին»: Ս. Դաւթի վանքը

Ս. Կարապետի մէկ ճիւղն էր. հիմակ աւերակ է եւ Քղի քաղաքին լերան վրայ կը դանուի. բերդ ալ ունի, որ աւերակ է: Յովհաննէս Եպիսկ. կը թուի Պոլիս գացեր է ժողովուրդին այցելութեան, եւ հոն նուէր առացեր, քանի որ ձեռամբ կ'ըսէ յիշատակարանը: Թերեւս Եպիսկոպոսական աստիճանն առնել դառնալուն առեն Պոլիս հանդիպած ըլլայ: Ս. Կարապետ վանուց ձեռագրքի մը հատորի կողքին մէջ փակցուած կոնդակի փշուր մը կայ, ուր կ'ուսի. «1776–ին Յովհ. Վարդ. կարգեցաւ Փոխանորդ Առաջնորդի»: Նոյն տարին ըսել է ձեռնադրուած է Եպիսկոպոս, քանի որ վարդապետ կը կոչուի, որով եւ մերոյս Սահեանենոս Եպ.–ի մահուան թուականն ալ 1776 ընել պատշաճ կ'ըլլայ, 'ի լոր ծերութեան հասակի. իրեն յաջորդեց Յովհաննէս Վարդապետ: Յովհաննէս Եպ.–ի առեն կար՝ Դպրեվանքի յաջողակ աշակերտներէն Յովհ. Վրդ. մը, որ անցաւ Վերատեսչի պաշտօնին ի Ս. Կարապետ վանս. առ Յովհ. Եպ.–ի Ս. Դաւթի վանք նստած առեն կառավարեց Ս. Կարապետը, վասնզի իբր Առաջնորդ ժողովրդին, Եպիսկոպոսը կ'ուզէր մօտ ըլլալ անոր, եւ Ս. Դաւթի Վանքը՝ Ս. Կարապետի վանուց եւ քաղաքին մէջտեղն էր դրեթէ, Վանահայրը կրնար հասնիլ երկու կողմին ալ հակոտուքեան, մանաւանդ որ վատահ էր Յովհ. Վարդապետի վրայ:

Ժղ. Յովհաննէս Ծ. Վարդապետ. – Զգիտենք թէ ե՛րբ վախճանեցաւ Յովհաննէս Եպիսկ., սակայն 1767–ին մենք կը գանենք Յովհ. Ծ. Վրդ.–ը Առաջնորդ վիճակին: Իր օրով չը կրցաւ Դպրեվանքը դրաղիլ Առաջնորդական գործերու ծանրութեան երեսէն, որով եւ վանքն ալ անչքացաւ: Սա Սիմոն Կաթողիկոսի եւ Զաքարիա Պատրիարքի Տօնացուցական պայքարին մասնակցելով՝ Սիմէօնի կողմը բռնեց. իր ժողովուրդը ուզեց Եպիսկոպոս ձեռնադրել տալ, եւ մահեբրական զբոսով զրկեց էջմիածին, սակայն Զաքարիայէն վկայական չունենալուն եւ զարձաւ՝ Սիմէօնի յուսապրութեամբ. Սիմէօն իր եւ Պատրիարքարանի մէջեւ փորուած խրամատը չմեծցնելու համար եւ զարձուց վարդապետը (Դիւան Հայոց Պատմութեան Սիմէօն Կաթուղիկոսի Ջամբռ): 1767 թուականին, Քղին զաղթած է Գլակայ վանուց թեմ ըլլալէ, ըստ Հայրապետական կարգադրութեան (Դիւան՝ անդ, էջ 734րդ): Բան

մը չենք պիտեր այլեւս Յովհ. Ծ. Վրդ.–ի մասին, իսկ ապա կը պահենք 1795 թուականին աւերակ վանքին վերաշինութիւնը Մարտիրոս Ծ. Վրդ. Պիւլպիւլի ձեռքով։ –,ցո

Ժդ. Մարտիրոս Ծ. Վ. Պիւլպիւլ.– Սա ընկեր Մշեցի էր եւ Մխաթան Գլակայ վանուց աշխարհական վիճակին մէջ եւս Քղի եւ ամուսնացաւ Տ. Օհաննեան սերունդին աղջկան մը հետ, որմէ ունեցաւ զաւակ մը Յովհաննէս անուն. ամուսինը մեռնելով այրի մնաց, եւ յիշեց իր հին ուխտը, ու երթալով Տարօն Ս. Կարապետի վանուց վարդապետ ձեռնադրուելով, 1790–ին դարձաւ Քղի։ Իբր վարդապետ՝ առաւելապէս վանքերուն ուշադրութիւն դարձուց։ Ս. Կարապետ եւ Ս. Աստուածածնի վանքերն ժամանակի ընթացքին քայքայուած էին եւ Մխաթանք պարտքի տակ ընկճուած. Մարտիրոս Վրդ. իբրեւ չինարար անձնաւորութիւն, ի հիմանց վերաշէն նորոգեց երկու վանքերն ալ 1808–ին։ Ա.յս թուականին իր որդին Յովհաննէս ալ վարդապետ ձեռնադրուած՝ հօրը աջ բազուկ կը հանդիսանար։ Հայրը Ս. Կարապետը չինեց եւ որդին – Յովհաննէս Վրդ.–ը – դրաւ հոն վանահայր. իսկ ինքը Ս. Աստուածածնի վանքը նստաւ իբր Առաջնորդ վանուց եւ ընդհանուր վիճակին։

Վանքին աւերման որոշ պատճառները չենք պիտեր. Մարտիրոս Վրդ.–ի կոնդակը կ'ըսէ. «Յանդարեալ եղեւ եկեղեցին ի հնութենէ, կամ ի ձեռաց այլազգաց, որ միշտ ոտնակոխ լինի, եւ աւար առնուն պինչս եւ առացուածս աղքատ Տաճատիս այս»։ Մենք Տէրսիմեան յաճախակի արշաւանքները կը յիշենք ի պատմութենէ, եւ հաւանաբար առանց ոտնակոխ եղաւ վանքս, ի ձեռաց այլազգեաց։ Յայտնի է թէ վանուց Մխաթաններն ալ փախեր եւ ապաստաներ էին աւելի բարեկեցիկ վանքեր, օրինակ՝ Յոանակու Ս. Կիրակոս, որ Մանազկերտացի Աւետիս վարդապետի ձեռքով դեռ նոր նորոգուած էր։ Մարտիրոս Վրդ. մեծ երախտաւոր մըն է Քղիի վանքերուն համար, ինքը քաջ քարոզիչ եւ երաժիշտ ըլլալուն համար կը կոչուի Պիւլպիւլ. 1815–ին Պիւլպիւլ յոգնաբեկ կեանքին վերջակէտը դնելով վախճանեցաւ եւ թաղուեցաւ Գիւզաբադաքին Ս. Սարգիս Թաղի գերեզմանատունը։

Ժէ. Յովհաննէս Վ. Պիւլպիւլեան, 1815–1839).– Սա իր

հօրը աշակերտն եղած է եւ դործակից չինարար աշխատու-
թեանց. Վանահայր էր Ս. կարապետի, ապա յաջորդեց նաեւ
իբր Առաջնորդ: Աստուածն ու աննեղոյզ իր ոգին մխիթ-
արանպատերաս ծնունդ տուեր է եւ հրաշագործներու կարգը
դասեր վինքը: Ինքը կը վարէր նաեւ Ս. կարապետի Դպրե-
վանքը, որ հօրը օրով բացուեր էր, եւ բաւական աշակերտ-
ներ ալ հաւաքեր էին Դպրեվանքին շուրջը: Շինարար մարդ
եղած է. Ճարի՝ Ս. Աստուածածնին, Հարտուտնի Ս. Խաչ,
Քաղաքի Ս. Յակոբ եկեղեցիներն ինքը չինած է: Մինչեւ իր
մահը տեւած է Դպրեվանքս, որ վիճակին քահանաներուն կըր-
թարանն եղաւ: Վախճանեցաւ 1839-ին: Ս. կարապետի վան-
քը իր չէնքերով ու Դպրեվանքը՝ վարդապետին մահուընէ
վերջ՝ պահ մը անչքացաւ Ս. Կիրակոսի վանուց վայրումին
հետեւանքով. հապա թէ քանի մը աշխարհական Մխիթարեներ
մնացին եւ մխանները քաշուեցան Ս. Կիրակոս, առ որս Մի-
նաս Վարդապետի, ուր յիշեալը վայրուն Դպրեվանք մը բա-
ցած էր:

Ժղ. Մատթէոս Վ. Թաշճեան, (1809–1891).– Սա ծնած
է 1809 թիւին Ֆղի քաղաքի Ս. Յակոբ թաղը: Աւազանի անու-
նըն է Յակոբ. իր նախնական կրթութիւնը առաւ Ս. Սարգիս
թաղի Տէր Յովհան քհնյ.–ի առն մէջ. ինաց Պոլիս, ու Պալա-
թի Խորէնեան վարժարանին աշակերտեցաւ, ընկերակից ըլ-
լալով կարապետ Թիւթիւնճեանի եւ ընկերաց: Հայրենիք
դարձաւ 1836-ին, բաւական կրթուած, եւ Ս. Կիրակոս վան-
քին մէջ «Տիրացու» Յակոբ անունով պաշտօնավարեց պահ մը
իբր Վերատեսուչ Դպրեվանուց մինչեւ 1839, երբ ուսումը
կատարելագործելու համար կրկին Պոլիս գնաց, ուր Զուխա-
ճըեան Մատթէոս Եպիսկոպոսէ (ապա Պատրիարք եւ Կաթու-
ղիկոս) սարկաւագ եւ վարդապետ ձեռնադրուեցաւ եւ առաջ
ձեռնադրող Սրբազանին անունն ալ, իբր նշան համակրու-
թեան, 1845-ին: Հմուտ վարդապետ մը եղաւ Մատթէոս, որ
եղած էր սրբակրօն ճգնաւոր մը երբեմն: Դարձաւ հայրենիք
եւ կարգուեցաւ Վանահայր Ս. կարապետի վանուց Խլպաչի,
հրամանաւ Մատթէոս Պատրիարքի. ժողովուրդը գրկաբաց եւ
սիրալիր համակրանօք ընդունեց գինքը: Ապարու Անապատը
իր մխիթարական հաւատքներուն

չաս նպատակ: Այս առն ևկաւ Բողոքականութիւնն ի Քղի, եւ Սարգիս Ներսէհանեան եղաւ առաջին առաքեալը: Մատթէոս վրդ. իսկ՛ն բարեկամացաւ Սարգսի եւ աշխարհաբար դիրքեր ճարեց. արդէն՝ ի Պոլիս ալ լսած էր այդ նոր վարդապետութիւնը եւ կը փափաքէր Ս. Գիրքը աշխարհաբար կարդալ: Սարգիսի հետ առաքելութեանց առն խմորուեցաւ եւ վարակուեցաւ: Սարգիս հալածուեցաւ եւ դատի ենթարկուեցաւ Առաջնորդ Մինաս եւ Առեւիան վարդապետներու կողմէ, որոնց մէջ էր եւս մերս Մատթէոս վրդ., իբր Խլաթի Առաջնորդ: Եղաւ առն մը, որ նոյն ինքն Մատթէոս Վ. կասկածեցաւ եւ հալածուեցաւ իբր աշխարհաբար դիրք կարդացող: Մինաս Վ. վտանգ մը կը տեսնէր նորահաս Մատթէոս Վ.–ի մէջ, եւ ուզեց հալածել. ուստի ամբաստանեց իբր Բողոքական: Կարող եւ երկտասարդ էր Մատթէոս, ահա Մինասի երկիւղը. աղաւները Մինասի տղեցութեան տակ էին, ուստի անոր թելադրութեամբ Ս. Կարապետէն դիշեր մը Մատթէոս Վ.–ը Մուշ աքսորելու կամ ոչնչացնելու համար բերին Առաջնորդարան, սակայն նա կռահելով վախաւ կարին. Մինասի վախվաքն ալ այդ էր: Մատթէոս Վ. կարնոյ մէջ սքեմը թողուց, Բողոքական դարձաւ եւ ևկաւ Քղի Յակոբ Թաչճեան անունով: Քանի մը տարի վերջ՝ լչխաններըը յորդորեցին դանիկա, որ Մայրենի Եկեղեցին դառնայ եւ երթայ Ս. Կիրակոս տպաշխարէ. առաջարկեցին նաեւ Ս. Մինասի պատկերին առջեւ երկրպագել, սակայն Յակոբ մերժեց, անդրդուելի մնալով իր նոր դաւանանքին մէջ, ու հալածուեցաւ, մինչդեռ Ս. Կիրակոս Դպրեվանուց Տեսչութիւնը խոստացուած էր իրեն առնին: Այսպա ամուսնանալով դաւկաց տէր եղաւ: Քղիի պատմութեան մէջ Մատթէոս Վ. եղած է խիստ յատկանշական տիպար մը, գիտական պաշարով բեռնաւորուած, խառն ընդ կրօնականին. կրօնաւոր էր եւ կրօնքով զբաղուեցաւ, բայց չը կրցաւ ըմբռնել զայն: Աշխարհական եղաւ եւ գիտութեան նուիրուեցաւ. իր մատենադարանին գիրքերը խառնաիննթոր էին, ամէ՛ն ճիւղի վրայ կը խօսէին. յամա՛ռ ընթերցող, առանց ընտանիքի, աղքատ տղա մը պէտ, որ հարուստ մառան մը կը մտնէ՝ ցյազ ճաշելու ի՛նչ տառի: Այս վտիտ կալից կեանքին բուն պատճառը կը կարծուի նաեւ բեմատեղական անճարակութիւնը, որ վարդապետի մը համար նպատակաւոր չէր

երբեք: Ո՛չ դիտութեան քաւքը եւ ոչ ալ կրօնի վարդապետ եղաւ, վասնզի թէ՛ մին եւ թէ՛ մեսը թեզի էին իր մէջ: Մինչեւ իր մահը (1891) բժշկութեամբ պարապեցաւ եւ հայը ճարեց. Թշուա՛ն մնաւ՝ ի Գլի՝ տակաւին պատուաւոր, ուր եւ թաղուեցաւ: Ա՛յս եղաւ յատկանշական եւ վերջընթեր վերաբառեալը Ասպարեւ Դպրեվանքին:

ԺԿ. Իսրայէլ Ծ. Վ. Վանեցի, (1845–1850).– Սա 1800–ին ծնած է ի Վան. աշակերտած՝ 1824–ին Մշոյ Ս. Կարապետի վանքն. 1830–ին կը ձեռնադրուի վարդապետ: Ճարպիկ վարդապետ մը ըլլալով, նուիրակ կը ղրկուի ի Գլի եւ ի Թոզաթ (Եւդոկիայ): Եւ 1845–ին հաստատուեցաւ Գլխի Առաջնորդ, նշ հովանեաւ Տարօնոյ Ս. Կարապետի վանուց Վանահօր: Կը բնակէը Ս. Կարապետ եւ մերթ քաղաքը, ուր փոխադրած էր Դպրեվանքը եւ որուն Վերատեսուչն էր Գրիգորիս Ծժիկ Վրդ. Կ. Պոլսեցի (այլ անուամբ Ալրիկ): Ուսումնասէր եւ բարմադիւն անձ մը եղած է Իսրայէլ Վարդապետ, թէպէտեւ դէշ նկարագիր ալ ունեցեր է, հայհոյիչ, դաժան, դայրացկոտ եւ բռնաւոր: Մինչեւ հիմայ ալ կը պատմուին իր մասին բարոյական դայթակղութիւններ, մանաւանդ որ Գասպար անուն չքահանայ մը չահագիտօրէն պատրաստած է իր անկումը: 1858–ին խայտառակօրէն արտաքսուեցաւ Իսրայէլ իր թշնամիներէն, գնաց Պոլիս, ուր դէշ ընդունելութիւն մը եղաւ եւ ապաւինեցաւ Մասրը Համլինի քով, ընդունեց բողոքականութիւնը եւ դպրոցն ընդունուեցաւ: Աւեն մը կաթոլիկ եղաւ, ապա Մայր Եկեղեցին դարձաւ եւ կրկին հակաբնական մեղքերով ամբաւանանութեամբ աքսորուեցաւ Արմաշի վանքը եւ 1859–ին վախճանելով՝ թաղուեցաւ Գեղին պերեմանասունը: Հոս կը փակուի Ս. Կարապետի Դպրեվանուց պատմութիւնը, եւ կը մնայ վանքն անշուք ու անբնակելի: Մեր պաշտօնավարութեան օրով կազմեցինք վանական հոգաբարձութիւն մը, որ նորոգութիւններ կատարեց վանքին վրայ եւ չինեց պարիսպին վլած մասերը եւ հոս սենեակները: Հոս կը թուենք Իսրայէլէ վերջ վանուցս Վանահայր Առաջնորդներու անունները.–

ԺԸ. Տէր Յովհաննէս Ծ. Վ. Շէյխլանցի, (1858–1859):

ԺԹ. Տ. Մամբրէ Ծ. Վ. Մամիկոնեան, (1859–1868) ապա՝ Արքեպիսկոպոս Տարօնոյ:

Խ· Տ· Եփրեմ Ծ· վ· Բինկեանցի, (1871–7), ճահատակ:

Խա· Տ· Մեսրոպ Ծ· վ· Զղուրցի (այժմ* Զուխուռ), (18·

Խր· Տ· Խորէն Ծ· վ· Շահնազարեան, Մշեցի, (1877–80):

Խգ· Տ· Ներսէս Ծ· վ· Խարախոսեան, Մշեցի, (1880–89)· այժմ Ներսէս Արքեպիսկոպոս, Առաջնորդ Տարօնոյ:

Խդ· Տ· Խորէն Ծ· վ· Շահնազարեան, կրկին (1889–90):

Խե· Տ· Մեսրոպ վ· Թովմասեան, Մշեցի, (1890–91):

Խզ· Տ· Արիստակէս վ· Խաչատուրեան, Վանեցի (1894–1899)· այժմ Խովիւ Դամասկոսի:

Խէ· Տ· Ներսէս Աբեղայ Բզնունի, (1899–1900, վախճանած 1913–ին, Վանեցի:

Խը· Տ· Վահրիճ Ծ· վ· Շահրամեան, Վանեցի, (1900–1901), վախճանած՝ 1908–ին:

Խթ· Տ· Երուանդ Ծ· վ· Փէրտահճեան, Ամասիացի, (1904–1907)· այժմ Պատրիարքական փոխանորդ:

Լ· Տ· Պասկ Ծ· վ· Տէր Խորէնեան, Նիկոմիդիայի Գուրս Պէլէն գիւղէն, (1907–1912)· այժմ Առաջնորդ Խարբերդի:

Լա· Տ· Գեղամ վ· Թէվէէլեան, (1912–1914)· Շապին Գարա Հիսարցի, այժմու Առաջնորդ Խորձենոյ:

Ստորեւ կը գեսեղնենք նաեւ Ս· Կարապետու Գպրեվանուց աշակերտներու եւ վարժապետներու ճեռագիր աշխատութեանց մէկ դուցակը, որը բան Տաչեան Մեթոտի ուսումնասիրած ենք: Անշուշտ այսքան չեն միայն ատոնք, եւ ատ ու անդ՝ տակաւին շատ կը գտնուին, ինչպէս երբեմն «Լոյս» կրօնաթերթին մէջ՝ Տիրանակերտի ճեռագրաց դուցակին մէջ գըտած ենք մեր վանուց ճեռագիրներէն (ուսումնասիրուած՝ Հոգեշոյս Տ· Կորիւն Վ· Եսայեանէ), եւ եթէ լուրջ խուզարկութիւն մը ըլլայ չորկակայ գաւառաց վանքերը, եկեղեցիները,

---

*) Յօդուածագրին գործածած «*այժմ*» ատւթիւնները կը վերաբերին 1914 թուին — Ծ· Խ·

երեսփոխանաց եւ քահանայից տուները, ոչխարն Ղարաձէնեան ձեռագիրներ: Մենք՝ պատառն ամբողջ բաւ գներ եւ բոլոր ձեռագիրներն ուսումնասիրեր ենք:

ԾԱՆՕԹ. ԽՄԲ.— Ակնարկաւած ցուցակը տեսնել վերջին էջերուն վրայ:

***

ԱՐՄԱՇՈՒ ԴՊՐԵՎԱՆՔԻ ՓՂԵՑԻ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԸ

(1889 – 1914)

Հաւաքեց՝ Ա. Խ.

Միքայէլ (Ադդէեան) Նալպանտեան, *Մուշեղեան, մոտ Է Դպրեվանք* 1893 *Ապրիլին*, – *ուսուցիչ:*

Մելգոն Տիլպէրեան, *Մուշեղեան*, 1895, *Ապրիլ*, *ուսուցիչ:*

Գրիգոր Թէքէզեան, *քաղաքացի*, 1895, *Հոկտեմբեր:*

Մեսրոպ Ադդէեան; *որբերու դաստիարանը*, *Մուշեղեան*, 1905 *Նոյեմբեր:*

Յակոբ Թորոսեան *Փղեցի*, 1913:

ԱՆՑԱԾ ՕՐԵՐԻՑ

– ԴԷՊԻ ՔՂԻ –

Գրեց՝ Ս. Վրացեան

Աբեւոտ, կիրակի օր էր, 1911թ. ամառը, երբ մի խումբ ծանակցիներէ հետ կարնոյ ճանապարհ բնկայ ղէպի Քղի:

Ընկերները եկել էին ճանապարհ դնելու: Լեւոն Մալմանեանը, Պետրոս Գալաֆեանը (ժամագործ Պետրոսը), Մխակ Կոլթեանը, եւ ուրիշներ բերել էին նաեւ ճամբու պաշար, որ ծանակցի ուղեկիցներիս մասնաւոր ուրախութիւն պատճառեց:

Մեր կարաւանը – եօ ձի ունէի, իսկ օտնակցիները՝ չորիներ – հանդիսաւոր թափորով չարժեց Փոտրմաճոնց քարաւանատան առջեւից:

—Բարի ճանապարհ,.. Յաջողութիւն – բարեմաղթում էին ընկերները ամէն կողմից:

Մօտ 10 հոգի էինք: Աղօտ յիշում եմ ուղեկիցներիս, բայց ամենքն էլ համակրելի մարդիկ էին – պարոյր, ղեւոնդ, կաւտարեան հայ պետացիներ: Շուտով մութ եղանք, եւ ճանապարհը անցաւ հաճելի:

Ընկերների բերած պաշարը բաւական առատ էր – լաւաշ հաց, վուրը պրած մէս, միսաուրմա, պանիր եւ ուրիշ համով – համով բաներ: Եւ ինչ որ առանձնապէս բարձրացրեց իմ եւ օտնակցիների տրամադրութիւնը, կար եւ կոնեակ: Եա չէի խմում – կոնեակը, ուրեմն, նրանց բաժինն էր ամբողջովին:

Առաջին գիշերը անցկացրինք Փալան Թոքեանի լանջերին: Սարսամելի ցուրտ էր: Մարդիկ վառել վախենում էինք: Ընկերները հաւատացնում էին, թէ այդ կողմերը աւազակներ կային, որոնք կարող էին նկատել մեր կրակը: Եա ոտքով –

ղեկով վարժված եռիւնջխիս մէջ՝ աշխատում էր քնել, բայց ցուրտը այնքան սուր էր, որ քունը հազար մղոնով հեռու էր վախչում աչքերիցս:

Ձէնն քնում եւ օձնակցիները: Թուզէ աւազակներից էին վախենում: Թուզէ նրանց քունն էլ ցուրտն էր վարխոնում: Բայց անհատնական չէր, որ կռնեակն էլ դեր ունէր նրանց արթնութեան մէջ:

Ամբաւած ջորիների ետեւներից կոյտ ձոմ, նրանք անոյշ պառկել էին անում, մերթ ընդ մերթ շրթունքներով պաշտամունք էին մատուցանում կռնեակի հիշին — դաւաթ չկար — կամ երգում էին ազգային ու յեղափոխական երգեր: Գիտէին իմ ով լինելը եւ աչխատում էին ընտրել դաշնակցական երգեր:

Ես ձեւացրի քնած եմ, որպէսզի ազատ թողնեմ նրանց խօսելու ինչ որ ուզէին: Մի քանի անգամ կարել էին խօսքը, երեւի, չուզելով, որ ես լսեմ: Յաճախ էլ հայերէնը վարխում էին անգլիերէնի, ո՞վ գիտէ ինչպէս աղաւաղելով չէքսպիրեան բարբառը:

Տարօրինակ էր լսել օսնակցի այդ դեղջուկների բերնին, Հայաստանի խուլ լեռներում, անգլիերէն խօսակցութիւնը, թէկուզ եւ օսնակեան անգլիերէնը...

Մի պահ հեռւում լսեց ինչ որ ճռոց: Թուչունի ձա՞յն էր արդեօք, թէ՞ աւազակների պայմանական սուլոց: Ուղեկիցները մէկէն լռեցին եւ սկսեցին ուշադրութեամբ ականջ դնել: Բայց ձայնը չկրկնեց: Հաւանաբար, անծանօթ մի թուչունի կանչ էր այդ, որ գիշերային մթութեան մէջ չարաշուք խորհրդաւորութիւն էր առանում:

— Հապա որ աւազակները յարձակուին մեր վրա՞. անհանգստացաւ ուղեկիցներիցս մէկը:

— Կը պաշտպանուենք, պատասխանեց մի ուրիշը ու մի թունդ հայհոյանք ուղղեց աւազակների հասցէին:

— Կը պաշտպանուե՞նք... բայց ինչո՞վ:

Պարզուեց որ ոչ ոքի մօտ զէնք չկայ:

Նրանց յոյսը ես էի:

— Մի տեսնես՝ ի՞նչ զէնք ունի մօտը...

Ակնարկը ինձ էր:

— Մաւզերը կը լինի, անշուշտ:

– Մաւզերը էլ ու բրաունինգ էլ:

Որոշեցին, որ մօտս մի քանի տեսակ ղէնք կայ: Դաշնակցականն պոռթկէ էլ – կարո՞ղ էլ առանց ղէնքի մարդ գալ:

Խնդալս էր գալիս: Մի հատ ղէնքը, որ ունէի մօտս, մի վոշխրիկ պմելի էր, որ Ռոստոմը գոռում գրել էր գրպանս:

Ի՞նչ վոյթ, թո՛ղ օնտակցի բարեկամներս հաճոյացած մնան, որ իմ եափունջու տակ ու գրպաններումս ամբողջ գինապահեստ կայ: Այսպէս աւելի լաւ է. աւազակները կը վախնան, չեն յորձակւի:

Այդ համոզումով էլ մնացին մինչեւ վերջ:

Ճանապարհը անցնում էր խիտ հաճելի, թէեւ ցերեկնեը առաուիկ ոօթ էր անում հովիտներում, իսկ պիշերներն – անուռնելի ցուրտ էին սարերի լանջին:

Այդ պիշերները – հրաշալի՛ք: Հայաստանի պայծառ երկինքը՝ անհամար աղամանդէ աստղերով: Ծայրից, բայց կենարար հովը լեռների: Ջրի ազմուկը ձորի խորքում: Եւ մացառների ու քարերի խորհրդաւոր սուերները չորս բոլորդ: Ականջիդ մեղմ հնչում է առաջապահ ջորիի մեխամաղձոտ դանդակը, հանդարտ օրօրւում են թամբի վրա ու մտքով սաւառնում երազների աշխարհում...

Հապա կայաննե՞րը: Անասուններն վռնչալով արագում են շուրջդ: Գլուխդ դրած թամբին՝ հեռեւում ես երկնքում սլացող ճերմակ ամպերի քուլաներին ու ինքդ էլ, մի ամպի պատառ՝ հալւում ես սիեզերական անհունութեան մէջ:

Կողքիդ օնտակցիները արախօսում են, իրար հրմշտկում, հոգածու խնամքով ուսելիքի պատրաստութիւն տեսնում:

Կամ ի՛նչ գեարճալի անակնկալներ:

Չեմ յիշում որ օրը, հէօլանք պիւղի ծայրը իջել էինք հանգստանալու: Աղքատ ու խեղճ պիւղ էր, կարծեմ, յունաբնակ:

Մեզանից ոչ հեռու քոյր ու եղբայր պատանիներ գարի էին հնձում: Մի վախտ արա, հապէ մի քանի քայլ լայնութեամբ ու երկարութեամբ: Գորշ – Դեղին, վաղուց հասկեր՝ կորած մոլախոտի մէջ:

Մի վոքրիկ հարց ու փոքր բանական եղաւ պարզելու դիպուկ վիճակը – համատարած աղքատութիւն ու թշուառութիւն եւ մալարիա:

Մեր հայը վերջանալու վրա էր, բայց պիւղում հաց կա-

բելի չեղաւ ճարել: Օձնակցինները ա՛լ գաւառը ձեձեցին պարապ ելաւ: Հարիւ մի աման մածուն գտնուեց, մեծ դժուարութեամբ, այս էլ օձնակցինների հնարամտութեան չնորհիւ: Ասել էին, թէ իրենց հետ «հէքիմ» է ճամբորդում, հարուստ մարդ է, լաւ կը վճարէ:

Բայց, գրամից աւելի, երեւի, հէքիմնկինների ուշադրութիւնը գրաւել էր «հէքիմ»-ը: Նոր էինք նստել հացի, երբ պիւղից երեք յետեւից սկսեցին գալ ծերեր, երեխաներ, կիներ ու տղամարդիկ: Եկան ու խռնուեցին մեր շուրջը: Ամենքը հիւանդներ՝ դժգոյն, մաամոլոր, հարիւ տաքի վրայ էին մնում:

— Ամա՛ն, բժիշկ, մի դեղ...

Բժիշկը ես էի: Կարելի՞ էր համոզել, թէ բժիշկ չեմ: Ամէն կողմից արտասուք, բողոք, պայրոյթ. բժիշկ եմ ու չեմ ուզում բժշկել, որովհետեւ իրենք խեղճ, աղքատ գիւղացիներ են: Եթէ հարուստ լինէին, ինձ գրամ տային, ի հարկէ է, կը բժշկէի:

Աղաչանք – պաղատանք:

— Բժի՛շկ, մի դեղ...

Օձնակցինները ձիւծաղում էին քթի տակից:

Ես որ ահագին պինապահաւոտ էի կրում հետս, ինչո՞ւ չպիտի ունենայի եւ այս տղոմելիների համար դեղ ու դարման:

Է՛հ, որ խնդրում են՝ ի՞նչպէս մերժել. բժիշկ ենք: Դաշնակցական գործիչը պարտաւոր է ամէն բան գիտենալ...

Ընկերները, ուռելիք պաշարի հետ աւատ շաքարեղէն էլ էին գրել կոնեակի հետ գործածելու համար: Կոնեակից բան չէր մնացել, բայց շաքարեղէն դեռ կար: Ամէն հիւանդի տալիս էի երկուական շաքար.

— Մէկը կ'ընդունես այս երեկոյ, ճիշտ արեւը մայր մտնելու ժամանակ, հասկացա՞ր. մի աման ջրի հետ կ'ընդունես: Իսկ մեսը կ'ուտես վաղը առաւօտ, ճիշտ արեւածագին, ու յետոյ ամբողջ օրը ծոմ կը պահես, ոչ հաց կուտես, ոչ ջուր կը խմես, ոչ կը ծխես, հասկացա՞ր... Միւս օր արդէն բոլորովին առողջ կը լինես...

Օձնակցիներից մէկը թարգմանում էր բժշկական պատէրներս: Առանձնապէս կարեւոր էր, որ շաքարը ուտէր աբեւամուտին եւ արեւածագին:

Պէտք էր տեսնել հէօլանկցիների ուրախութիւնը:

Վերադարձին Հէօլանկ չմտայ: Ջիմպայ՝ լինչ եղաւ իմ ցուժական արեւտուի հետեւանքը: Օձնակցիները, սակայն, մինչեւ տեղ հասնելը միշտ խօսում ու ծիծաղում էին ուսած պեղերիս վրա...

***

Օձնակ հասանք առաւօտեան, երբ արեւն արդէն մի կանդուն բարձրացել էր հորիզոնից: Մինչեւ այսօր էլ յիշում եմ այդ առաւօտը: Գիւղի ծայրը կային դեղեցիկ, խնամուած բոստաններ: Աբեւածաղիկ, եղիպտացորէն եւ այտեղ ու այնտեղ գունդ – գունդ ձմերուկներ ու դդումներ:

Մի բոստանի ծայրում մեր կարաւանը կանգ առաւ: Բոստանջին մեզ հիւրասիրեց ու բարի գալուստ մաղթեց: Օձնակի թիւրք ազաններից էր:

Հաճելի էր եւ Օձնակի տեսքը: Դաշտի ու ճանապարհի պեռնատետը, գրչ խրճիթներից յետոյ՝ այստեղ երկյարկանի, պատշգամբներով ու պատուհաններով չէնքեր, մաքուր ու խնամքով պահուած: Շուրջը՝ արեւ ու կանաչ: կարծես, Ասիայից Եւրոպա էինք մտնում:

Հաճելի էր ներսը, ուր ինձ առաջնորդեց օձնակցի ուղեկիցներիցս մէկը – ախա՛ս, մոռացել եմ անունը: Յատակին փռած մաքուր խալիչա, պատերին – փղին ո՛ւր, Ամերիկան ուր – նախապահ Ռուզվելթի ու Թաֆտի մեծադիր պատկերները, Սինգերի կարի մեքենայի եւ Սընլայթ օճառի խոշոր յայտարարութիւններ:

Իսկոյն տուն լեցուեց հիւրերով: Մեր օձնակցի ընկերներն էին: Բարեմաղթութիւննե՛ր, ուրախութիւն: Պահանջ, որ անպատճառ դիշերը մնամ ու հրապարակային ժողով անենք: Բայց կարելիութիւն չկայ: Պէտք է շուտով հասնիլ քաղաք եւ այնտեղից սկսել աշխատանքը:

Մի քիչ հանդստանալուց ու նախաճաշելուց յետոյ, մի խումբ ընկերներով ճանապարհ ենք ընկնում դէպի քաղաք:

Գասապայում

Մեր ճանապարհը անցնում է Թեմրանի վրայով: Օձնակը

բուն Կղզի նախադաւան է. մի տեսակ: Օանակից կամաց – կամաց բարձրանում ենք Սպողնաքի լեռնանցքը, որտեղից աքանչելի տեսարան է բացւում Կղզի հովտի վրա:

Հովիտ բառը պէտք է դնել չակերտների մէջ: Կղզում իսկապէս հովիտ չկայ, եթէ չհաշւենք Թեմրանի «պաշտը»: Լեռ ու ձոր, բարձր ու ցածր – ահա Կղզին: Ի դուր չէ որ նրա անունը դրել են Ծորաձոր, աւելի ճիշտ կը լինէր տալ Լեռուձոր: Ծօսք կարող է լինել «աւելի բարձր» կամ «աւելի ցածրի» մասին, բայց հովիտ, պաշտ – ուրիշ տեղ վնասուեցէք:

Ընկերներս բացատրում են ինձ: Ահա հեռուն Գառապան է, Կղզի մայրաքաղաքը, մի նեղ ու պեղատեսիլ ձորի մէջ: Քաղաքը թեկն է տւել Սերդեխատում բարձրադիրքի տարին ու նայում հանդարտ իր աջեւ վտառած տարածութեան: Քաղաքի վերի ծայրը՝ հռչակաւոր Քարական ձորը, ուր զբօսնում եւ քէֆ են անում յաճախ: Աւելի վեր՝ արօտատեղիներ: Դիմացը Ատաւածածին վանքը, որտեղից այնպիսի հմայիչ տեսարան է բացւում դէպի Ս. Լոյսը: Վարը՝ Ատէք, Հապըտուն, Ճպըտպեղ...

Մեղանից դէպի աջ, բարձր ու բարձր, ծառերի մէջ՝ դեղեցկանիստ Ծերմակը: Աւելի արեւելք Սուրբ Կիրակոսը: Դէպի ձախ՝ Հերտիւը, աւելի հեռուն Զանախչին, Զանը, Քեբոսը: Մեր առջեւ՝ Թեմրանը լայնատարած: Անդին Ծաւիսը մեծ, Սերկեւիլ, Հոլաս:

Շա՛տ դիւղեր, մէկը միւսից ինքնատիպ, գեղեցիկ, գրաւիչ:

–Ո

Ատհատարակ, ամբողջ Կղզին՝ մի հրաշալի անկիւն է: Գեղարւեստական պատկեր: Բնութիւնը ոչինչ չի խնայել նրա արտաքինը մարդկային աչքին հաճելի դարձնելու համար: Մանաւանդ եթէ համեմատես Արեւելեան Հայաստանի դրշ եւ չոր ու ցամաք դաշտերի ու լեռների հետ: Ատատ կանաչ, ամէն կողմ ծառ ու թուփ, երկինք նայող լեռներ, անդնդախոր ձորեր: Արտահոս գետակներում, ժէռ – քարերի մէջ, կարմըրախայտն է խաղում: Մութ անտառներում՝ որսի երկ: Ամէն քայլափոխին՝ դուրս ագբիւր՝ արճունքի պէս վճիտ: Գիւղերը չէն եւ ուրախ: Մարդկանց աչքերում՝ կեանք ու ժպիտ:

Այսպէս ներկայացաւ ինձ Կղզին, 1911–ի ամառը, երբ Ծեր-

մակի բարձունքից ընկերների հետ լինում էինք դեպի Թեմրան դիւղը: Գ?Ե

Թեմրանում, բնականաբար, մեզ պիտի ընդունէր պատւելի Կարապետ Մելքոնեանը – մեր դաշնակցական լաւ ընկերը, իր մաքուր եւ հիւրասէր բնակարանում: Մի քանի րոպէի մէջ, այստեղից ու այնտեղից, նեղս թափուեցին դիւղի ընկերները, որոնց մէջ եւ մի քանի ուսանողներ ամերիկեան կոլէջներից: Կարճ ժամանակում ստեղծուեց ընդհանուր ջերմ մթնոլորտ, մտերիմ զրոյց եւ ուրախութիւն: Այդտեղ իմացայ, որ քաղաքի ընկերները երկրորդ օրն է 30–40 հոգինոց ճիւաւոր խմբով պիտաւորելու են դուրս գալիս եւ ճեռնունայն չեն դառնում: Նրանք, ապաում էին մեզ Ջղլի ռուսական Մելիքանի համար, մինչդեռ մենք պատրաստ էինք Օանակի վրայով...

Հրապարակային ժողովի պահանջը այստեղ էլ եղաւ, բայց անկարելի էր մնալ, եւ ես չստացայ ճանապարհուել դէպի քաղաք: Մի ճիգ եւս. մի քանի ժամում կտրեցինք Գաւառա մայրցող ուղը – մուղը, քարքարոտ ճանապարհը եւ երեկոյեան մութին հասանք քաղաք:

«Գրադարանը» եղաւ մեր առաջին հանդրուանը: Սահմանադրութիւնից յետոյ բոլոր քաղաքներում կային այսպիսի «Գրադարաններ», այսինքն՝ ռուսական արճարաններ, ուր թղթախաղից, թաւլուից ու ոսմինօից զատ, կային եւ Պուշկից, Ամերիկայից ու Կարնից ստացուղ մի քանի թերթեր:

Դեռ «չէքէրլի» առաքի բաժակը չէր դատարկուել, երբ հեւ ի հեւ վրա հասան ընկերները: Եւ պարզուեց, որ Կարնից հեռագիր են ստացել իմ մեկնելու մասին, երկու օր է ապարդիւն ընդառաջ են գալիս Կարնի ճամբան: Պարզուեց եւ մի, փոքրիկ մանրամասնութիւն. Ջղլի էր հնչակեան դործիչ Գ.Կոդիկեանը (Եսայեմ), ժողովներ էր անում, ժողովուրդը պնում էր նրան լսելու – հարկաւոր էր հակադրել: Ձիաւոր խմբով չգնեց, դիմաւորութիւնն էլ աւելի չատ ցոյց էր կոդիկեանի դէմ, թէ՝ մեզ, մենք ինչպէս ենք ընդունում մեր դործիչներին...

Կարճ հանդստից յետոյ, տեղափոխուեցինք նախօրօք պատրաստած բնակարանը, մի ընկերոջ մօտ, Ս. Յակոբ եկեղեցու թաղում:

Յիշում եմ՝ մութ դիշեր էր: Մառը աչքդ կոխես՝ չես տես-

նի: Ինչ որ նեղ եւ խորդ ու բորդ վոզոցներով անցանք վեր ու լեցեցինք բակի մէջ նայող ընդարձակ, քարնուղէ ապատ ձըրատով լուսաւորուած մի սենեակ:

Որտեղի՞ց էլ հաւաքեցին: Հարկ նատել էինք, որ ամէն կողմից ներս թափուեցին ընկերներն ու սենեակը վերածուեց մեղուների վենթակի: Ասենք՝ Գղիում հեռախօսի կամ անթել հեռագրի կարիք չկար. բաւական էր որ մի տեղ բան պատահէր, լուրը կտուրից կտուր կայծակի արագութեամբ կը տարածուէր ամբողջ քաղաքում: Հաղորդակցութեան միջոցների այդպիսի կատարելագործութեամբ պէտք է բացատրել եւ այն, որ ճանապարհի վոչին դեռ վրայից չէի մաքրել, երբ սկսեցին «պաչտօնական» այցելութիւնները:

Օրւայ «արարողակարգը» Գեղամ Գաչբերունին էր, Գղիի աքանչելի երիտասարդութեան հիանալի ներկայացուցիչներից մէկը: Նա չանք չէր խնայում իմ ներկայութիւնը կուսակցութեան համար օգտագործել առաւելագոյն չափով: Ինչպէս յետոյ իմացայ, իմ Գղի գալու պատճառն էլ նա էր: Կարնում եղած ժամանակ զիմել էր Ռոստոմին եւ համոզել որ ինձ Գղի ուղարկէ, Ռոստոմն էլ համաձայնել էր:

Որպէսզի տպաւորութիւնն առանձնապէս լաւ լինի, Գեղամը ներկայ եղող ընկերներին լսա աւագութեան պատճանի երկկարդ շարեց երկար սեղանի շուրջ, վերի մասը պարապ թողնելով հիւրերի համար. ինձ էլ նատեցրեց սեղանի գլուխը: Սկսա սկսեց «ընդունելութիւնը»:

Առաջին այցելուն Գղիի առաջնորդ Պապկ վարդապետն էր մեր ընկեր Բաղրատ քահանայի ուղեկցութեամբ: Պապկին եւս արդէն ճանաչում էի. քաջակազմ ու կենսուրախ երիտասարդ էր, լաւ խոսակից, չարժուն մտքի տէր, հայրասէր ու հարցասէր, ամէն բանով հետաքրքրուող: Աչքից ոչ պակաս վարժ էր եւ գէնքի գործածութեան եւ երբ երիտասարդների մէջ էր պոնում, սիրում էր իրեն ներկայացնել որպէս պաչնակցական, թէեւ մեր կազմակերպութեան անդամ չէր: Գղեցիք, կարծեմ, նրան սիրում էին: Յամենայն դէպս, նա քղեցիներին չատ էր սիրում: Իր պարապոյ ժամերը նւիրել էր Գղիի ուսումնասիրութեան եւ ահագին նիւթ հաւաքել. մտածում էր հրատա-

քանկել*) առանձին հատորով: Դժբախտաբար, նրա այդ լուծը մնաց անկատար:

Պառկին յաջորդեց Քաջբերունի էֆէնտին, Գեղամի հայրը, մի պատուական ծերուն, վառոտակատար մշակութային գործիչ ու յարգելի անձնուրաբերութիւն, որի խօսքը աղբիւրիկ էր եւ առաջնորդարանում, ե՛ւ հասարակութեան մէջ, եւ կուսակցութիւնների առջեւ եւ կառավարութեան մօտ:

Ապա լրագրի հեղան ուրիշները, Քղիի հասարակութեան երեւելի դէմքերը, եւ Գեղամի թողած պարապ տարածութիւնը անգամի չուրջ շուռով լեցուեց: Պէտք եղաւ երիտասարդ ընկերներին հանել տեղից ու հիւրերին տեղաւորել:

Եկողներն, ըստ սովորութեան, դռնից մտնելով՝ խոնարհութիւն էին անում ալաֆրանգա, ողջունում ու լուռ նրստում ցոյց արած տեղը: Սրտմբ հանդիսաւորապէս ծանօթացնում էր եկողի ինքնութիւնը: Երիտասարդ տանտէրը մատուցանում էր սուրճ ու ծխախոտ:

Ինչքան եկող երեւելիների թիւը չատանում էր, այնքան աւելանում էր Գեղամի եւ միւս ընկերների երեսի պայծառութիւնը: Նշանակում է Դաշնակցութիւնը այդքա՞ն համակ ունէ հասարակութեան աչքին::

Երբ արդէն սենեակը լեցուել էր խեղդելու աստիճան, դուռը բացուեց եւ ներս մտաւ կարճահասակ, թեւնեղ, դէմքի խոշոր գծերով մի տղամարդ· գլխին դունաւոր փաթթոցով կապած ֆէս, ձեռքին՝ հաստ ու ամուր փայտ:

— Տիկին Տալէրը, Քղիի կանանց ներկայացուցիչը, յայտարարեց Գեղամը:

Կանանց ներկայացուցի՞չ: Տիկի՞ն: Ո՞նց թէ:

Եւ իրօք, պարոն տիկինը խօսք առաւ ու մի արտմիտ, ամենքին խայթող ու խնդացնող ճառով ողջունեց Քղիի իգական սեռի կողմից: Ու նատելով տղամարդկանց չարքին՝ վառեց իւրեն մատուցած ծխախոտը:

Տալէրը Քղիի նշանաւոր դէմքերից էր: Ո՛ղ ճանաչող քաղքենիները պատմեն նրա մասին: Նա արժանի է, որ նրա մասին պատմեն:

ԾԱՆՕԹ. ԽՄԲ.— Տե՛ս Պատկ Վ.-ի յօդուածը էջ 23-ի վրայ:

«Ընդունելութիւնը» դուրս եկաւ փառաւոր։ Մինչեւ կէս գիշեր խօսեցինք աշխարհի բոլոր բաների մասին։ Եւ Տալէրը պրեթէ միշտ ուշադրութեան կենտրոնում էր, նրա հնարամտութեան սահման չկար։

Մի հաւի օր Գասապայում

Երբ յաջորդ առաւօտ զարթնեցի, բակը արդէն լեցուած էր արեգակի կուրացնող ճաշտագոյներով։

Սենեակի դուռը կամաց բացեց եւ վախվխելով ներս մտաւ 6–7 տարեկան մի աղջիկ, փոքրիկ մատուցարանը ձեռքին։ Նախաճաշ էր – հաց, պանիր, թէյ։ Տանտէրս արդէն շուկայ էր գնացել. կանայք չէին կարող օտար տղամարդու սենեակը մտնել. պղպեկին էր մնացել ինձ հիւրասիրելը։ Սիրուն, կայտառ երեխայ էր. չուտով բարեկամացանք։ Եւ երբ հեռանում էի Գղլից, մխակ լացով ճանապարհ դնողը նա եղաւ։ Զգիտեմ՝ ե՞ս էի պատճառը նրա արցունքի, թէ իմ նեղրած անուշեղէնները...

Շուտով հաւաքեցին եւ ընկերները, եւ ունեցանք կոմիտէական առաջին նիստը։ Ընկերները ծանօթացրին ինձ Գղլի վիճակին. ես հաղորդեցի դրսի նորութիւնները։ Այսպա մշակեցինք իմ աշխատանքների ծրագիրը։

Ամէն բան լաւ էր, բայց սա Կոզլիկեանը բաւական պղտորել էր մթնոլորտը։ Քաշելիք ունէի։ Անհրաժեշտ էր ցրել նրա թողած տպաւորութիւնը։

Գղլին այդ օրերուն ապրում էր հացի ծանր տագնապ։ Սովի վախ կար, եւ Կոզլիկեանը, հնչակեան ամբոխավարութեամբ, ժողովների մէջ խոստացել էր կազմակերպել ցորենի հայթայթումը։ Ամէն խոստումներ էր տալ եւ այդ ձեւով էր կողմը պրաւել պարզամիտ մարդկանց։ Հարկաւոր էր կամ մերկացնել նրա խոստումների անհիմն լինելը, կամ Դաշնակցութեան կողմից էլ կազմակերպել հացի ներածում բալուից։

Գղեցիներին յուզում էր եւ մի ուրիշ կարեւոր խնդիր – ինքնապաշտպանութեան գործը։ Շրջակայ աւազակաբարոյ քիւրդերը շատ էին նեղում։ Ճանապարհները ապահով չէին։ Վախ կար նոյն իսկ, որ գիւղերի վրա էլ յարձակուեն։ Մանաւանդ, կենտրոնից հեռու ընկած գիւղերը իրենց զգում էին

խնամ անտարահոլ եւ պաշտպանութիւն էին պահանջում: Ամենքը լրենց հայեացքը ուղղել էին դէպի Դաշնակցութիւնը:

Պակաս կարեւոր խնդիր չէր եւ արտադրքի ցաւը: Գլխին գտնարկում էր: Երիտասարդութիւնը դլուխը առած՝ Ամերիկա էր պանդխտում: Ամերիկայից եկած դոլարներն ու լուսանկարները շլացրել էին ամենքին: Մանաւանդ որ Գլխում էլ աշխատանք եւ ապրուստի մլչոց դժւարութեամբ էր ճարւում: Հողը քիչ էր, առեւտուրը՝ թոյլ: Դաշնակցութի ւ ն ը պէտք է մտածէր եւ այս մասին:

Կար եւ կրթական գործ: Դպրոցների քանակի կողմից Գլխին պակասութիւն չուտ չունէր: Ամերիկայի Հայրենակցական միութիւնների աջակցութեամբ համարեա ամէն գիւղ ունէր իր ուսումնարանը: Կենտրոնում կար եւ Միացեալի վարժարանը Մ. Մինասեանի տեսչութեամբ: Բայց կրթական ծրագրի բարեկարգման եւ ձեռնհաս ուսուցիչների մեծ կարիք կար: Մեծ դժգոհութիւն կար եւ տեսուչ Մինասեանից: Այս էլ մտնում էր Դաշնակցութեան անելիքների մէջ:

Վերջապէս, մերոնց մէջ ցանկութիւն կար վերջ դնելու հնչակ – դաշնակցական պայքարին, որ խռովում էր չրջանի կեանքը: Մեր ընկերներից չատերը տրամադրւած էին հաչտ կերպով եւ այս հարցն էլ գրին օրակարգի մէջ:

Կային եւ ուրիշ խնդիրներ, որոնք չեն մնացել յիշողութեանս մէջ: Մի չարք նիստերում, որոնց հրաւիրեցինք եւ ամեղի ձեռնհաս ընկերներից մի քանիսին, բոլոր հարցերի մասին ընդունելին բանաձեւեր: Որոշեց նաեւ որ ես երկար չըմընամ կենտրոնում եւ մի երկու հրապարակային ժողովներից ու դասախօսութիւններից յետոյ անցնեմ գիւղերը: Այդպէս էլ եղաւ:

Իմ առաջին քայլը, բնականաբար, պէտք է լինէին փոխայցելութիւնները: Կարգը այդպէս էր: Ես հերթով այցելեցի առաջնորդին եւ մեւս անձանց, որոնք եկել էին բարի գալուստի: Նոր Գլի հասել եւ առաջնորդարանում իջեւանել էր եւ կաթնոյ առաջնորդ Սմբատ եպիսկոպոսը, որի հետ լաւ ծանօթ էինք: Ի պատիւ «Թանգապին հիւրերի» Քաջբերունի էֆէնտիի տանը տրւեց հանդիսաւոր ընթրիք, որին հրաւիրւած էին քաղաքի համարեա բոլոր աչքի ընկնող մարդիկ: Արժէր այդ հոմերոսեան ընթրիքը նկարագրել մանրամասնօրէն. վախենում

եմ սակայն, որ չատ երկար լինեի: Մեկն ճաշացուցակը ինչ ասես արժէր. 18–20 տեսակ կերակուր էր պատրաստած, եւ ամաններըը նոյնպէս էին յաչդրդուած անվերջ չարանով: Ընթրիքի մենքը խորտակած մի ահագին գաւն էր, որ առանց կարելու բերանց վրատով լեցուն հակայ ինձի վրա: Իսկապէս ժողովրդի ճաշ էր, որի առջեւ մեր խեղճ ստամոքսները յուսահատութեն տեղ էին տալիս: Եւ մեկի քանակը ճիշ ուշադրաւը, հարցալի էր եւ խոհարարական արուեստը: Մի քանի նախկին վերագարձին էլ դեռ չէշուած էր այդ «պատմական ընթրիքը»:

Չեմ չէշում որ ծրը, այցելեցի մի – երկու հնչակեան երեւելիների՝ համերաշխութեան հոդ պատրաստելու նպատակով: Մէկի մօտ հանդիպում ունեցանք Կոմիկեանի հետ, որին ծանօթ էի դեռ Կովկասից, բայց կարնում ընդհարուել էինք եւ չէինք խօսում երբ հետ: Կովկասում նա թոունդ ոգեկոչ – դէմոկրատ եւ հակահնչակեան էր. այժմ չըջում էր երեւ հնչակեան գործիչ: Պարզեցի մեր տեսակէտը համերաշխութեան եւ նորին վէճերին վերջ տալու մասին: Ուրախութեամբ ընդունեցին, իմ բոլոր առաջարկներին հաւանութիւն տուին, բայց...երենց առաջին խոկ հրապարակային ժողովում կոմիկեանը այնպիսի լուտանք թափեց Դաշնակցութեան գլխին, ա՛յն ձեւով արտայայտուեց, որ համերաշխութիւն չէ՝ մարդկային յարաբերութիւն խոկ անհնար դարձաւ:

Հետաքրքրական էր այն ժամանակւայ բարքերի տեսակէտից եւ Կոմիկեանի հրաւիրուած հասարակական մէկ ժողովը: Դահլիճի մեծ դասարաններից մէկում հաւաքուած էին 50–ի չափ «գործի մարդիկ»: Օրակարգի հարցն էր ցրենի ներածման կազմակերպումը Բալուից: Ես ալ ներկայ էի մի քանի ընկերների հետ, թէեւ մեզ հրաւէր չէր ուղարկուած: Կոմիկեանը բանալով ժողովը, ասելի քան մէկ ժամ ճառեց... արմենական մասերիալիզմի, մարքսիզմի մասին: Մարքսի «Կապիտալ»–ից վկայութիւններ բերեց, Հնչակեան կուսակցութեան պատմականը արաւ, գերմանական սոցիալ – դէմոկրատիայի մասին խօսեց, եւ այդ բոլորը նրա համար, որ ապացուցանէ, թէ ժողովուրդը հաւասք պէտք է ընծայէ Հնչակեան կուսակցութեան ձեռնարկին՝ ցրենի մատակարարման գործում: Երեւի այդպիսի յորդորի պէտքը զգացուած էր

քանի որ բուսական խոշոր դումարների խնդիր կար մէջտեղը:

Ես չկրեամ ինչ արդիւնք ունեցաւ կոմիկեանի ձեռնարկը, եւ մեր ընկերներից շատերը լուրջ անհանգստութիւն էին ցոյց տալիս, թէ՝ ժողովուրդը կ'երթայ հնչակեաններն յետեւից, քանի որ նրանք հաց են բերում տալիս ննջեցեալ դաւտին: Կարծեմ, այդ ձեռնարկն էլ նոյն հետեւանքն ունեցաւ, ինչ որ հնչակեանների բոլոր ձեռնարկները...

Այդ օրերին էր, որ քիւրդ աւազակները վիրաւորել էին մի հնչակեան երիտասարդ: Ամէն կողմ տարածւել էր, թէ պաշնակցականներն են վիրաւորել: Վաղուցւայ դէպք է, բայց յիշում եմ, կոմիկեանն էլ ձեռքի տակից ոյժ էր տալիս այդ լուրի տարածման: Մեր ընկերները չափազանց վրդովւած՝ պնդում էին, որ պաշտօնական պահանջ դրւի հնչակեան վաւաշկրութեան՝ կամ հաստատել, կամ հերքել այդ պրպատութիւնը:

Վիրաւոր երիտասարդին բերել էին քաղաք՝ բժշկելու: Ես էլ գնացի մօտը այցելութեան: Իմ բնակած տնից հեռու չէր: Անկողնի վրա պարկած էր մի քաջակազմ, համակրելի արտաքինով տղամարդ: Տիգրան էր անունը: Ձեղճի կինը՝ երիտասարդ ու շնորհալի, տնձայն լուերի պէս, անկողնի մօտից չէր հեռանում:

Պատմեց գլխին եկածը: Ճանապարհին յարձակւել էին քրդերը: Ինքը մօտը զէնք չէր ունեցել: Թշնամու դնդակներից մէկը մտել էր ազդրը եւ դուրս չէր եկել: Հասարակ վիրաբուժական դժրդողութիւն եւ անշուշտ, վրկւած կը լինէր, բայց ո՞վ պիտի անէր. որտեղի՞ց վիրաբոյժ գտնել Քղիում, ուր, կարծեմ, սովորական բժիշկ էլ գոյութիւն չունէր: Իսկ կարմին տանելն անհնար էր. ոտքը արդէն սկսել էր ուռել եւ անտանելի ցաւ էր պատճառում: Երեւի արեան վարակում էր տեղի ունեցել:

Ձեղճ Տիգրանը այլեւս անկողնից չելաւ: Ես գիւղերն էի շրջում, երբ լսեցի թէ մեռել է: Եւ որքա՜ն այսպիսի մահեր պատահում մեր հեռաւոր ու աշխարհից կտրւած «արջի անկիւններում», ուր ոչ բժիշկ կար, ոչ դեղ ու դարման: Իմ այցելութիւնը վիրաւորին վերջ տւեց Դաշնակցութեան դէմ տարածւող ամբաստանութեան. եթէ դաշնակցականները պարկած լինէին, նրանց գործիչը մօտը չէր գնայ: Պա՛րզ է:

Քաղաքում ևս, համեմատաբար երկար չմնացի: Մի քանի հրապարակային ժողով, դասախոսություններ, ընկերական հաւաքոյթներ – ղբօսանք դէպի Քարահան ձորը, դէպի Օրմանեանի քարը, որտեղից դեղեցիկ տեսարան է բացւում, այցելութիւններ, տեսակցութիւններ, հացկերոյթ – եւ Գեղամի հետ դարձ եկանք դիւղերը: Պէտք չկայ ասելու, որ մեր հրապարակային ժողովին «ամբողջ Գղին» ներկայ էր· դպրոցի ներսը, դուրսը, հարեւան տանիքները՝ ողջ բռնւած էր ընտանեկան բազմութեամբ: Հարկ չկայ նկարագրելու եւ ընկերների ուրախութիւնը – Կոմիկեանը պարուսած էր վերջնականապէս:

Դէպի Ծերմակ

Ջոկ ու լուսաշող առաւօտ էր, երբ Գեղամի հետ մեր ձիերը ուղղեցինք դէպի դիւղերը: Ոլորապտոյտ, դիպուկ ճանապարհով լճանք ձորը, անցանք կամուրջը, որի տակից կատաղօրէն չառաչում էր Գղիի ջուրը եւ, առանց որեւէ տեղ կանգնելու, սկսեցինք բարձրանալ դէպի Ծերմակ:

Հարկ կա՞յ նկարագրելու ճանապարհի դեղեցկութիւնը· բնութիւնը իւնչ սքանչելիքներ էր շռայլել ամէն կողմ: Գղեցիները, առանց նկարագրելու էլ, կը հասկանան ինձ, իսկ դուրսիններին, նկարագրես – չնկարագրես, միեւնոյնն է, բաւարար պատկերացում չեն ունենայ:

Ծերմակի վերելքը անցնում է խիտ ու հանդարտ անտառներով: Մերթ ընդ մերթ հանդիպում են փոքրիկ բացատներ, որտեղից բացւում են չքեղ տեսարաններ դէպի հեռուները – լեռներ ու ձորեր, լեռներ ու ձորեր անվերջ, կարծես աստուածային ովկիանոսի քարացած տարերքը լինի: Ամէն ինչ, սակայն, ծածկւած է ակնախտիղ, պայծառ կանաչով, մեծ մասամբ, ցածլիկ թփեր – գղեցիների նշանաւոր պաղերը, որ ծառայում է անասուններին կերի, ձմեռւայ երկար օրերին:

Ծերմակում երկար չմնացինք: Աշխատանքի օր էր· ժողովուրդը դիւղից դուրս էր· հրապարակային ժողով կարելի չէր անել· երեկոյեան ալ պէտք է լինէինք Թեմրան: Մի քանի ժամւայ կարճ ու մտերմիկ տեսակցութիւն ընկերների հետ, որոյց ամենքիս հետաքրքրող խնդիրների մասին – այս է մնա-

ցել Ծերմակից յիշողութեանս մէջ: Մէկ էլ դիւղի քահանայի այնքա՛ն համակրելի դէմքն ու ձայնը: կարծես աչքիս առջեւ Ֆ. ձեռքի մեղմ շարժումներով շոյում էր մորուքը ու լրկինում անոյշ ժպտով. «Այս անպզամներուն դէմ բան մը խորհելու է» ... Խօսքը առաղաձների մասին էր: Տէրտէրը համոզուած չաուղում էր ինքնապաշտպանութեան, որ Գաշնակցութեան գըլխաւոր պարտականութիւնն էր համարում: Որդէողի աւաղակները ոանձէին, կարեւոր է ոյժ ցոյց տալ: Իսկ ոյժ ցոյց տալու համար պէտք է հայ ժողովուրդն ալ լաւ դինեալ: Ամերիկայի մեր երկոտասարդութիւնը ինքնապաշտպանութեան գործը պէտք է համարէ օրուայ գործ: Թէ չէ Գղձի ապագան ... «խէրը տե՛ս»:

Այս այն քահանան էր (Տ. Արիստակես Դուկասեան, Ծ. Խ.), կարծեմ, որ մի քանի տարի յետոյ, եղեռնի գարհուրելի օրերին հերոսի մահով պիտի մեռնէր:

Զդիտեմ ինչո՞ւ, Ծերմակից էջդը շատ տխուր անցաւ: Գեղամի ձին մըշտ փռնչում ու տայթաքում էր, որից Գեղամը տատիկ չղայնանում էր: Ես եւս մտախոհ էի: Բնութիւնն էլ, արեւակի վերջալոյսի ճառագայթների տակ, այնպէ՛ս տպաւորիչ էր, թախծով համակող...

Երեւի, Ծերմակի թողած ապրեցութեան տակ էր, որ երկար ժամանակ մտքիցս դուրս չէր գալիս պանդխտութեան դըէնացող ծերմակցու ապրումները արտայայտող այս ոտանաւորը՝ պարզունակ ինչպէս ինքը Ծերմակի մթնոլորտը.

Լեռները ամբողջ ծածկւեցան ձիւնով,
փխրուն ու ճերմակ.
Աչնան առաու մը սրտի հծծիւնով
Ես թողի Ծերմակ –

Ծերմակը սիրուն,
Շքե՛ղ, գարդարուն –
Ու ճամբայ ինկայ
Դէպ՝ Ամերիկա:

Թեմրանի զաշտը մշուշներ հագած՝
Կը նկրտէր անցյալ: Արեւ չէր ծագած.
Մխային Սուրբ Լոյսը կէրանի պէս վառ՝
Շուրջը կը դիտէր աչքերով պայծառ...

Ու վերջին անգամ նայեցայ տխուր՝
Մեր տէր Գրիգոն՝ արտիս ուռ մրմռաց.
Ա՛հ, մնաս բարով, քաղցր Հայրենիք —
Արիւնոտած ձորեր, կապուտակ երկինք,

Գազաւճիներ հալածուած,
Անառիներ հանդարտ,
Գետերու կարկաչ,
Սղբիւրի հառաչ,
Ծաղիկ ու տերեւ,

Դո՛ւք, մնա՛ք բարեւ, Դո՛ւք, մնաք բարեւ...

Քանի — քանի ծերմակցիներ, եւ ինչո՞ւ միայն ծերմակցիները, հազար ու հազար քրիստոնեաներ «արտի հրաժարվելով» Թուրքին լրիվ «տէր Գրիգոն եւ հեռացան օտարութիւն, ով գիտէ, դուէյէ երբեք չվերադառնալու համար: Նրանցից շատերը այլեւս չկան: Շատերին գլուխը արդէն ճերմակ է պատել եւ հոգու ներքո՝ աչուն ու թախիծ: Բայց Գրիգոն պերճիկ լեռների կատարը չեմ կարծում թէ մեռած լինի նրանց մէջ:

Գիւղերում

Իրար յետեւից արցելեցինք Գրիգոն գրեթէ բոլոր պիւղերը: Թեմրանում նրանից մեզ հիւրասիրեց պատուելի Մելքոնեանը: Ամերիկեանների բարերարութեամբ Ծերմակի տէրտէրն էր: Ծերմակցին շատ էր աշխատկոտ, Թեմրանցու հոգում երկրի հետ տիրող էր եւ երկինքը: Նա էլ էր խօսում երկրի գործերի մասին, բայց ի՛նչ որ անըմբռնելի չեշտով, որ առանձին դոյն էր տալիս նրա մտքին: Մի տեսակ, կարծես, «պաշտեցու» հոգեբանութիւն:

Եւ արդէն Թեմրանցին «պաշտելի» է համեմատած, օրինակ, խոսրովեցու կամ չանախչեցու հետ: Մինչ առաջինները

մեղմ, կլորթ ձեւերով ու «քաղքցու» հովերով դիւղացիներ են, վերջիններս, յոխորտ ու կուռպան, աւելի լեռնականի տպաւորութիւն են թողնում. սառնցի ու դաշտաբնակ տարօրինակ: Զգիտեմ, գուցէ այս համեմատութիւնը սխալ է. ա՛յն ժամանակւայ իմ տպաւորութիւնն է այդ:

Եւ մեր ժողովներն ու հանդիսումներն էլ հաստատում են այս տպաւորութիւնը: Թեմրանի հրապարակային ժողովը անցաւ բոլորովին խաղաղ եւ կարգ ու կանոնով: Ո՛չ մի ընդմիջում, կամ խանգարելու փորձ, թէեւ այստեղ էլ կային հընչակեանները, որոնք առանձին հիմք չունէին լինձ յարձակելու:

Աւելորդ արդէն ժողովականները բաւական բուռն էին, եւ բարմութիւնը, որ բերուն բերան լեցրել էր դպրոցի սրահը, ամէնուր նշաններով էր արտայայտում իմ զգացմունքները, այնպէս՝ որ մեր խեղճ վարդապետը հաղիւ կարողանում էր պահել յաճախ պոռթկացող եռանդը:

Ի դէպ՝ ինչ աքանչելի տիպ էր այդ մեր վարդապետը (իսկական անունը Սրամ Թորոսեան, Աւետիսեան), որ նոր էր վերադարձել Ամերիկայից, ուր Ուսորի մեր լաւագոյն ընկերներից մէկն էր: Աչքի հիւանդութիւն ունէր. դիչերները լաւ չէր տեսնում. նեղւում էր շատ: Բայց ինչքա՛ն հաւատ, ինչ խանդավառութիւն, գաչնակցական ինչ անսահման եռանդ կար մէջը: Ուսիսի մեր կազմակերպութեան հոգին էր: Հեղինակութիւն ու կշիռ ունէր նաեւ քաղաքում, ուր գալիս էր կարեւոր խորհրդակցութիւններին մասնակցելու:

Սրտէ՛ր որ մօտէն ծանօթ ընկերները դրեն վարդապետի կենսագրութիւնը: Եւ վարդապետի՛ մխայն. ինչ աքանչելի երիտասարդութիւն ունէր Գին – ե՛ւ Գաւառան, ե՛ւ դիւղերը – բարոյական պարտք չկա՞յ ողջ մնացած քղեցիների վրա՝ հաւաքելու եւ հրատարակութեան տալու նրանց կենսագրութիւնները, ոչ միայն իբրեւ յարգանքի գոյդն արտայայտութիւն մեռածների հանդէպ, այլեւ որպէս դաստիարակիչ նիւթ նոր սերունդի համար:

Եւ ինչո՞ւ միայն Գին: Մեր բոլոր գաւառներն էլ նոյն ճակատագիրն ունեցան: Այժմ ո՞վ եւ ինչ գիտէ Բարձր Հայքի, Տարօնի, Վասպուրականի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի, Սըվասի, Կիլիկիոյ եւ ուրիչ շրջանների անհաչիւ գաղափարական գործիչների, որոնց կեանքը հայրենիքի ու հայ ժողովուր-

դի համար զոհաբերած երիտասարդների մասին: Շատերի անունն իսկ արձանագրված չէ որևէ տեղ:

... Եւ յիշատակս ալ թառամի –
Ա՛հ, ա՛յն ատեն ես կը մեռնիմ:

Թույլ տա՞նք, որ մեռնի յիշատակը մեր ժողովրդի լատարդյան զաւակների ...

***

Հրապարակային ժողովները բոլոր դիւղերում անում էինք կամ դպրոցներում եւ կամ եկեղեցիներում: «Բաց ու պոց»-ի խնդիրը չէր հանւում ոչ մի տեղ: Ի՞նչ «բաց ու պոց» Գղիի լեռներում... Բայց Զանախչիում սոցիալ – դէմոկրատ-մարքսիստ եւ էլ չեմ իմանում ինչիստ հնչակեանները խնդիր հանեցին:

Սրդէն առաջ էլ մեզ նախապատրաստում էին: Զանախչիում անպատճառ օյին կը սարքեն: Զանախչին Գղիի հնչակեանների բոյնն էր. կարելի՞ բան է, որ մի դաշնակցական դործիչ պայ ու ազատ – համարձակ խօսի, այն էլ եկեղեցիում:

Զանախչիի մեր ընկերները յայտարարել էին, որ հրապարակային ժողովը պիտի լինի եկեղեցում: Հնչակեանների պահանջով ոչ միայն եկեղեցին փակւեց մեր առջեւ, այլեւ դպրոցի «բանալիները էլ կորան»: Ուրեմն ոչ եկեղեցում եւ ոչ էլ դպրոցում ժողով չպիտի կարողանայինք դումարել: Կարելի է երեւակայել մեր ընկերների դայրոյթը: Ես համոզում էի նրանց խնդիրը չհանել եւ հրապարակային ժողովը անել բաց երկնքի տակ. աւելի մեծ բազմութիւն կ'ունենանք: Բայց մարդկանց համար կարեւոր բան էր հնչակեանների արածը:

Ու սկսեց մի ահագին իրարանցում. վէ՛ճ, հայհոյանք, աղմուկ: Այսօրւայ պէս պատկերը աչքիս առջեւ է. դիւղի ամբողջ ժողովուրդը հաւաքւած է դիւղի ծայրին: Կազմւել է երկու բանակ. մի կողմ հնչակեանները, միւս կողմ՝ դաշնակցականները. մէջ տեղը՝ պարապ՝ կալը: Շուրջը, տանիքները բռնւած են «չէզոք» բազմութեամբ, կանանցով ու երեխաներով: Եւ երկու բանակները, կարմրած դէմքերով, ցասումը աչքերին, աղմուկ – ժխորով, որքան որ կոկորդի լարերը զո-

ըում են, կանչում են, հայհոյում, ապառնում, բռունցք ճո–ճում, մերթ յարձակւում են իրար վրա, մերթ յետ քաշւում: Իմ բոլոր ջանքերը հանդստացնելու եւ կռւին վերջ տալու՝ ան–ցան ապարդիւն: Ընկերները համարեա ուժով ինձ հեռացրին «պատերազմի դաշտից», իսկ աղմուկն ու հայհոյանքը դեռ շարունակւեց բաւական ժամանակ:

Ձիշտն ասաց, ես շատ էի վախենում, որ իսկապէս կռիւ կը պատահի եւ արիւն կը հոսի: Այդ էր պակաս, որ ինչ որ մի ժողովի համար միեւնոյն դիւղի բնակիչները միմիեանց արիւնը թափեն: Եւ բաւական հանդստացայ, երբ աղմուկը կամաց – կամաց հանդարտւեց, եւ ընկերները լուռ բերին, թէ ժողովը պէտք է լինի Դպրոցում: Կռւող կողմերը հայոց լեզւի բառարանի բոլոր բառերը ապառելուց եւ երեւակայելի բոլոր ապառնալիքներն անելուց յետոյ, իրենց պարտականու–թիւնը կատարած մարդկանց դիտակցութեամբ, տեղի էին տւել. կալի չէզոք գօտին չէր խանգարւել մնաւ...

Յետոյ ինձ համար պարզւեց, որ չանախչեցի հնչակեան–ները վրէժ էին լուծում կոզիկեանի դէմին կարնում մեր ըն–կերների կողմից խաղացած խաղերի համար: Աբծնեան դըպ–րոցում կոզիկեանի մէկ բանախօսութեան ժամանակ, մեր չա–հլիները հնչակեանների ձեռքից խլել էին ժողովը դեկավա–րութիւնը եւ ժողովականների ընդհանուր ծափահարութեան տակ նոյն կոզիկեանի դէմ բանաձեւ հանել: Հիմա հերթը հնչակեաններինն էր նման խաղ խաղալու, բայց, ըստ երեւոյթին, Չանախչիում ուժերի յարաբերութիւնը նոյ–նը չէր ինչ որ կարնում...

Չանախչիից յետոյ Ֆարբոյի ժողովը անցաւ պատրաս–տական պատասխանի հանդիստութեամբ. ո՛չ մի անհար–մարութիւն: Ժողովից առաջ տէրտէրը ժամ ասաց: Ինձ առօք – փառօք տարին եկեղեցու դասը: Ամբողջ փլուզը մեծով – փոք–րով լեցւած էր եկեղեցի: Տէրտէրի սրտառուչ քարոզից յե–տոյ, տեղական կոմիտէի ներկայացուցիչը խօսքը տւեց ինձ...

Հիմա էլ աչքս առնիւ է մի պատւոյ կնոջ պատկերը: կանգ–նած մի կոյտ սիւնի տակ՝ յափշտակւած նայում էր բերանիս: Եւ երբ ես ուժեղացնում էի ձայնս, կամ առանձնապէս չեշ–տում էի որեւէ բառ, աչքերը երկիւղածութեամբ վեր էր բար–ձրացնում ու երեսը խաչակնքում՝ կրկնելով արագ. «Մեղա՛

քեղ, Աստուած: Մեղա՛ քեղ, Աստուած»...

Ժողովէն յետոյ, տէրտէրը ներկայացրեց նրան ինձ. որպէս «Ամերիկա» էր պանդուխ. ուզում էր իմանալ՝ արդեօք բան պիտե՞մ արդու մասին:

Ինչքա՜ն այդպիսի «մայրիկներ» կային, որոնց զաւակները «Ամերիկա» էին, եւ իրենց մայրական սիրտը տոչորւում էր կարօտի կսկծից: Ինչքա՜ն լուռ ցաւեր կային այդ հէգ մայրերի հոգում եւ որքա՜ն արցունք՝ ցամքած աչքերում: Չեան հինդ տարի է անցել, բայց այդ դժբախտ մօր պատկերը, Չարբոյա պիւղի եկեղեցու ներսը, պատի տակ, կենդանի վանդնած է աչքերիս առջեւ. ոտքից դլուխ սեւ, դէմքին խորշոմները տենդոտ չրթունքներն՝ «Մեղա՛ քեղ, Աստուած...»

Ընդհանուր վիճակը

Դեռ շատ կարելի է խօսել Գղիի մասին – Գղիի բնութեան, ժողովրդի նիստ ու կացի, հանրային – կրթական չարժումների, տնտեսական դրութեան: Ես ոչինչ չդրեցի եւ կառավարութեան մասին, թէեւ այցելեցի եւ շատ սիրալիր ընդունելութեան դառայ խորամանկ պատառոպետի մօտ: Ոչինչ չդրեցի Ամերիկայի գղեցիների կատարած դերի տեղիս: Եւ շատ քիչ խօսեցի Գղիի ազանչելի երիտասարդութեան մասին: Բայց լրագրի էջերը սուղ են, եւ պէտք է վերջացնել: Իրրեւ վերջին խօսք սակայն չեմ կարող առաջ չբերել եւ ընդհանուր վիճակը պատկերացնող մի քանի տեղեկութիւններ ու վիճակագրական թիւեր: Բարեբախտաբար ձեռքիս տակ է Հ. Յ. Դ. Խորճոլի կոմիտէի 15 էջնոց մէկ տեղեկագիրը, որ Օսմանեան Սահմանադրութիւնից մի քանի ամիս յետոյ, 1908թ. դեկտ. 18–ին, տրուել է Օսմ. Երեսփոխանական ժողովին: Տեղեկագրի տակ ստորագրուած է՝ Առենապետ՝ Մ. Ս. Սրապեան, վոխ–առենապետ՝ Գ. Յ. Գաղլիկեան:

1908–ին, ըստ այդ տեղեկագրի, Գղի գաւառի բնակիչների թիւը հաշուում էր շուրջ 60,000 հոգի – հայ, քիւրդ, Թուրք: «Ժողովուրդին ամենէն թարմ եւ ուժեղ տարրը, շուրջ 3000 հոգի, 20–40 տարեկան, պանդխտութեան դիմած է միշտ»:

Գղի գաւառի տնտեսութեան հիմքը կազմում էր երկրագործութիւնը: Թէեւ Գղին լեռնային երկիր է, բայց տեղեկա-

դըրի հեղինակների կարծիքով, եթէ բոլոր մշակելի հողերը ոռոգէին եւ երկրագործական կատարելագործւած ձեւերով մշակէին, բաւական կը լինէին ամբողջ ազգաբնակութիւնը կերակրելու համար: Սակայն, մի կողմից ջրի պակասը, միւս կողմից՝ հողի մի կարեւոր մասի երկրագործական բանկայի եւ մաքի կողմից զրաււած լինելը, այլեւ աշխատող ձեռքերի սակաւութեան պատճառով հողերի մեծ մասը մնացել էր անմշակ եւ անօգուտ ժողովրդական տնտեսութեան համար:

Մշակւած հողերն էլ սպառւած հասոյթը չէին ապահովում, որովհետեւ նախ՝ «երկրագործական կենդանիները, ոչխար եւ արջառ, էղնամի ծանր տուրքին պատճառաւ, վատնւելով, պայթարներու չդոյութենէն, հիւանդութեամբ, պանդխտութեան երեսէն խնամողներու պակասութենէն եւ քիւրտերու աւարառութենէն հետզհետէ կը նւազին, որով եւ կը պակսի պարարտացումի ամենէն նախնական միջոցը՝ որուն միայն ծանօթ է երկրագործը:»

Ապա՝ «Գղիին ձմեռը Նոյեմբեր 1–էն Մայիս 1 կը տեւէ, իսկ շատ անգամ կը պատահի որ Նոյեմբերէն առաջ դեռ ձիւնը արտերը չծածկած, սաստիկ ցուրտ մը տեղի ունենայ եւ աշնանացանքը վնասէ: Մինչեւ որ ձիւնները հալին և երկրագործը գարնանացանը աւարտէ, արդէն անձրեւներու եղանակը անցած կըլլայ, որով Գղին դատապարտւած է յաճախադէպ երաշտութեան: Թէեւ անձրեւին պակասը լրացնելու համար չեն պակսիր աղբիւրներ, առուներ եւ վտակներ, բայց Գղիի մշակելի հողերուն հապիւ մէկ տասերորդը կ'ոռոգուի, ինչը տասերորդը անջրդի է»:

«Գղիի արմտիքը չի բաւեր իր ժողովուրդին, եւ պակասը կը լեցուի Բալուէն ու Տերջանէն ներածուած արմտիքով. այդ ալ տարուան մէջ քանի մ'ամիս միայն կարելի է, վասնզի ձմեռուան 7 ամիսներուն մէջ կը գադրին ջորիի եւ իշու երթեւեկութիւնը»:

Ի միջի այլոց, ասենք, որ Գղին անհաւատը հաղորդակցութեան մասին գաղափար չունի: Ադամ – Եւայից սկսած մինչեւ այսօր Գղիի լեռներն ու ձորերը կատի երես չեն տեսած: Ձի, ջորի, էշ ու եղ – ահա Գղիի օթոմոբիլն ու սառնակը:

Երկրագործնեի գրաղումի մէկ մաս էր համարւում եւ

ձրէպլի եւ քեթրէի հաւաքումը։ Այս նիւթերով գրքին հարուստ է եւ որոշ քանակութեամբ արտահանւում էր դրսի շուկաներ։

Նիւթական չօշափելի օգուտ չէին տալիս եւ հարուստ անտառները, որոնք պահպանութեան չգոյութեան հետեւանքով անխնայ վնասւում եւ երթալով պակասում էին։ Կառավարութիւնը մերթ ընդ մերթ նշանակու էր օրման մէմուրիններ, որոնք սակայն ստուգի պէս երեւում եւ անցնում էին, առանց ծառերի կատրածի առաջն առնելու։ Անտառները օգտագործւում էին տեզական չինարարութեան, վառելիքի եւ ոչխարների ուտելիքի համար։ Անտառները անուանապէս պետական սեփականութիւն էին. վաստօրէն նրանք միայն պահում էր ապրեցիկ բոյերի եւ ապաների ձեռքը։

Գղիի ժողովրդական տնտեսութեան մէջ ամենամեծ տեղ էին գրաւում հանքանիւթերը, որոնցից յայտնի էին Սերկեւիլ գիւղի մօտի աղը, Խորդուն եւ Կապի նահիէնների կաւճը, Սապաճորի, Խաչադուրի եւ Մուսրումի հանքածուխը, Գասապայի մօտի երկաթը, որ չահագործւում էր հարիւր տարի առաջ։ Անշուշտ, Գղիի լեռների ծոցում կան եւ ուրիշ հանքեր, որոնց յայտնագործման համար ոեւէ աշխատանք չէր կատարւած։

Ցեւտամնաց վիճակում էր եւ Գղիի արհեստը։ Իրրեւ արհեստաւոր կային մի քանի դերձակ, մի քանի կօշկակար, երկաթագործ, ատաղձագործ, թիթեղագործ, կլայեկող եւայլն։ Բայց պէտք է ասելցնել, որ Սահմանադրութիւնից յետոյ այս բնագաւառում կատարւեց զգալի յառաջդիմութիւն։

Նոյնը պէտք է ասել եւ վաճառականութեան մասին։ Տնտեսական այս ճիւղի յետամնացութեան գլխաւոր պատճառներն էին վարկի չգոյութիւնը, վատ եւ ճանապարհների անկանոնութիւնը։ Սահմանադրութիւնից առաջ, տասը տարւայ ընթացքում 22,000 ռակի էր ծախսւել կարնից Գղի ճանապարհ անցկացնելու համար, բայց արդիւնքը եղել էր ողորմելի։ Ձիով եւ էշով փոխադրւող ապրանքը, բնականաբար, սուղ էր նստում եւ ժողովրդին, յաճախ, անմատչելի էր։ Փոստային հաղորդակցութիւնը չէր կարգաւորւած. ձմեռ ժամանակ կարնից Գղի փոստը հասնում էր 15–20 օրից։ Էլ չենք խօսում նեղքին անկանոնութիւնների մասին. նամակների եւ դրամի գողացելը սովորական երեւոյթ էր։ Միայն 1905–8

տարիների ընթացքին Ամերիկայից ուղարկած 4000 ոսկի չէքեր կորել էին փոստախանէում: Գլխում չկար եւ ոչ մէկ հասնի բանկա կամ վարկային ուրիշ հիմնարկութիւն. ատոր-քէզը մնացել էր վաշխառուներին:

Տեղեկատում Գլխի բնակչութեան վճարած տարեկան տուրքը հաշված է հետեւեալ դումարներով.

Տասանորդի տուրք	1,396,293 դրուշ
Ոչխարի տուրք	488,498 ,,
Զինւորական տուրք	425,374 ,,
Հոգային եւ կալւածական	262,910 ,,
Գումար	2,573,076 ,,

Այս դումարի դիմաց կառավարութիւնը դպրոցի վրա հետեւեալ ծախսն էր անում.

Տախիլիէի պաշտօնէից ամսական՝ տարեկան	36,000 դր
Մալիէի ,, ,, ,	16,920 ,,
Շէրիէի ,, ,, ,	21,756 ,,
Փուլիի ,, ,, ,	12,000 ,,
Թաւուէի ,, ,, ,	5,400 ,,
Ամիլիէի ,, ,, ,	73,920 ,,
Թէդամէի ,, ,, ,	14,400 ,,
Մէտրիֆի 4 ամս. (8 ամս. քանկայից էին առնում)	6,000 ,,
Բէտիֆ Թաբուրին ամսական եւ ուտեստ	156,000 ,,
Համիտիէ ալային ամսական եւ ուտեստ	60,000 ,,
Ժանտարմային ամսական եւ ուտեստ	150,000 ,,
Գումար	557,196 ,,

Հաստիքին ծախսը հանելով՝ կըմնայ 2,015,940 դր., որ ամբողջութեամբ մտցուած էր կառավարական կենտրոնական դանձարանը:

Բացի այդ, ժողովուրդը վճարում էր 15–20,000 դրուշ ապրիէի փուլերի տուրք եւ նոյնչափ էլ Հիճազի վերաբերեալ պանազան Թղթերի համար:

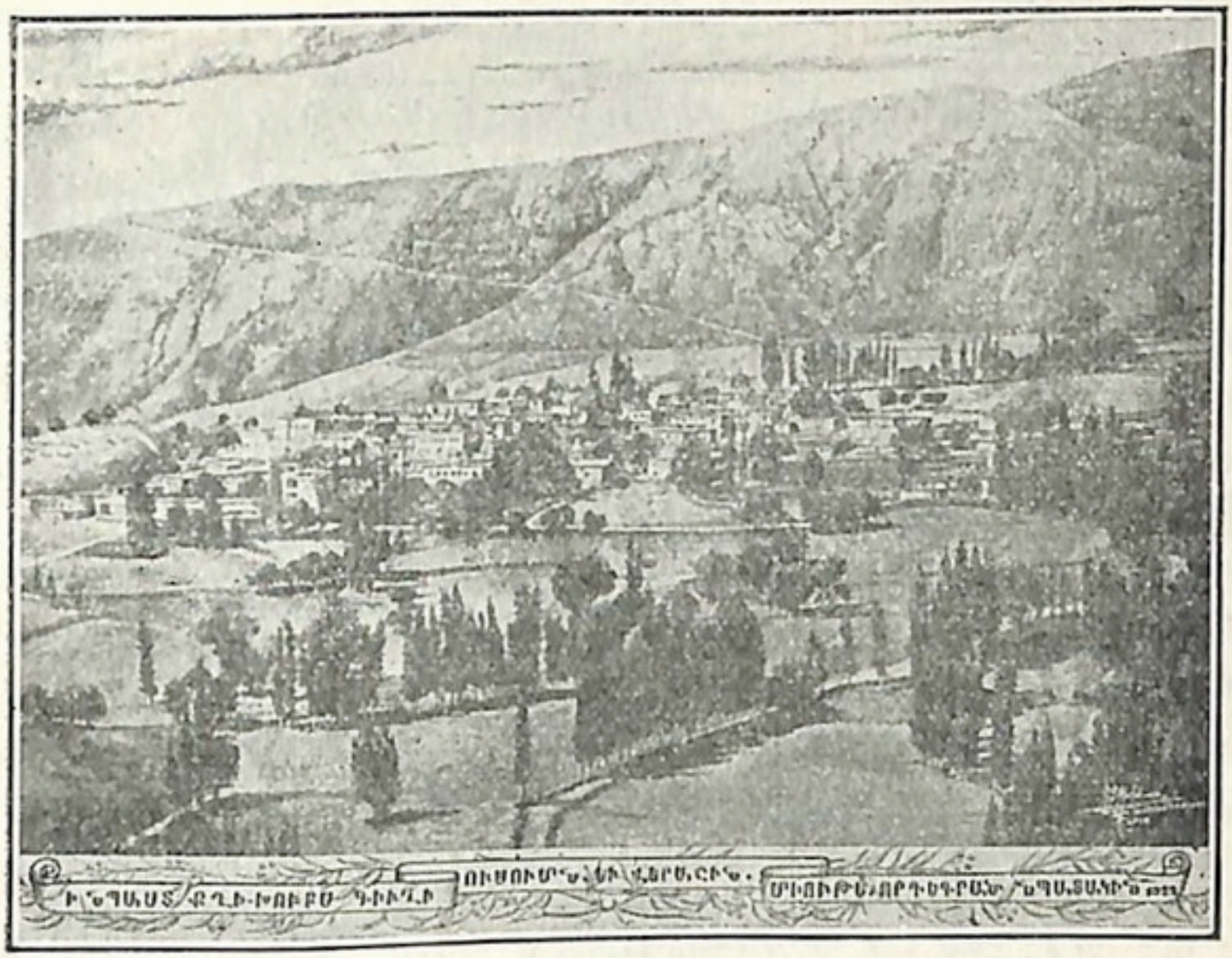
Այս բոլորի փոխարէն կառավարութիւնը ժողովրդին ոչ մի օգտակար բան չէր տալիս – միայն կաշառակեր պաշտօն-

եաներ եւ սանձարձակ ստոխկանութիւն: Գղիի քաղաքապետարանը գոյութիւն չունենալու չափ անբանական էր. նրա տարեկան ուղղակի եւ անուղղակի ամբողջ հասոյթը 3000 ղրուշից այն կողմը չէր անցնում, որից 7–800 ղր. մի ղրաչի եւ մի չաուշի առճիկ էր վճարւում, իսկ մնացեալը գրծ էր ածւում բայրամների եւ տաղթանի տօների ժամանակ պաշտօնական ընդունելութեանց եւ ըստասխատութեան վրայ: Այդ տաղիս տեղեկագրի մէջ կարդում ենք. «Փողոցները անմաքուր, առ ի չգոյէ ասանդանոցի՝ արեան ճապաղիք հրապարակի վրայ. բրչիկի, պայեակի եւ դեղարանի պահապանութենէն մինչ բաւական թուով անմեղ գոհեր, կամուրջները՝ չինելու կամ նորոգելու կարօտ. կառավարական շէնքը քայքայուած եւ վտանգաւոր. բանտը մանաւանդ մարդկային բնակութեան բոլորովին անյարմար... Անվճար քաղաքապետ մը եւ իր ժողովականք նստելու տեղ մ'ունէ չունենալով՝ խանութներու, արճաբաններու կամ պարտէզներու մէջ պիտի խորհրդակցին»...

Ի հարկ է, Սահմանադրութենէն յետոյ, բոլոր առպրէզներուն էլ կեանքը զգալի յառաջդիմութիւն ցոյց տուեց, բայց եւ այնպէս չըլլանը հիմնական գարման չտեսաւ, որի հետեւանքով արտաքսողին տեղ նոր տատկացաւ: Եւ Գղին չարունակեց ապրել Ամերիկա պանդխտած իր զաւակներէն գալիք քրտինքի արդիւնքով: Այն ոճրագործ ձեռքը, որ թիւրք կառավարութիւն անունն էր կրում, Սահմանադրութենէն յետոյ էլ բարեկարգութեան հիմնական ճիպ չարաւ՝ վերացնելու համար տխրող չարիքները. Գղին ու զղեցին չարունակեցին մնալ նախնական վիճակում, իրենց դեղեցիկ լեռներէ ու ձորերէ զրկուած, մինչեւ որ եղեռնի վտիտրիկը եկաւ ու սրբեց – տարաւ ինչ որ կար կենդանի ու մարդկային:

Ի՞նչ պէտք է անել այժմ. բաւականանա՞լ միայն կարօտի յիշատակներով, ընկճե՞լ, յուսահատուե՞լ: Ո՛չ. հազար անգամ ո՛չ: Արտաքսողի չարիքը եղաւ նաեւ բարիք. բազմահազար զղեցիններ ողջ մնացին Ամերիկայում եւ պանդխտութեան այլ շրջաններում: Նրանց պարտքն է մնալ հոգիով արի, մարմնով առոյգ, ամուր կապած ազգային ամբողջութեան, եւ գործել ազատ յոյսով – վաղը Նոր Գղի կերտելու համար:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

Քղի Խուփա գիւղի տեսարանը

ԸՄԲՈՍՏ ԽՈՒՓՍ ԳԻՒՂԸ

Գրեց՝ Վահան Հայրապետեան

Քղի գաւառի ամենէն բազմամարդ գիւղն էր Տարմանը: Անկէ յետոյ կուգար Խուփս գիւղը, որ չինուած էր 1616–ի երկրաշարժէն կործանած Քելեղեկեան վանքին տեղը: Հին ժամանակները ան կը կոչուէր Խուփուս կամ Խուբս: Ան կը պրանըուէր Խորձէն գաւառի կեղի վիճակին մէջ, Սիւրի Լերան հարաւային արեւմտեան կողմը, Սիւրիէն երկարող կարիչնեբու, բլրապարեբու մէջ, Կռան գետէն մէկ ու կէս մղոն դէպի

հիւսիս: 1914–ին ունէր 317 տուն, 2138 բնակչութեամբ – բոլորն ալ հայ:

1650–ի ժամանակները մէկ քանի թիւրք պէկեր իրենց հետեւորդ 25 տուն քիւրտերով եկեր հաստատուեր են հայերու կողքին՝ Քելեղեկեան վանքին աւերակներուն մէկ անկիւնին մէջ չինելով մզկիթ մը: Այս պէկերը կ'իշխեն եղեր Կեղի, Զարեկէյք, Հերտիւ, Կոճակ եւ Խոպատոյք չրջաններուն, եւ իրենց ազդեցութիւնը տարածելու համար երկար կռիւներ մղած են դրացի չրջաններու պէկերուն հետ: Այս կռիւներուն մասնակցած են նաեւ Խուփսի հայերը, որոնք կռիւ մղած են նաեւ իրենց գուտ հայկական համայնք մը, պաշտպանելու իրենց ազգային գիմադիծը եւ իրաւունքները: Այս միջնադային կռիւները, սակայն, չեն ստացած ծայրայեղ հանդամանք չը նորհիւ այն բարեացակամութեան, զոր քիւրտերն ունէին դէպի Խուփսի հայերը, որոնք իրենց առեւտրականները եւ արհեստաւորներն էին:

Խուփսի հայութիւնը աճեր է ժամանակի ընթացքին Մեծկերտէն, Փերիէն, Էրէսկէն, Խարբերդէն, Բալուէն Դերջանէն ու մինչեւ Կոյնուկէն ու Վարդոյէն եկող հայերով: Հայերը թէ թուական եւ թէ նիւթական տեսակէտէ այնքան կը զօրանան, որ քրտութիւնը իր ունեցածը լքելով կամ հայոց ծախելով կը հեռանայ Խուփսէն: Պէկերը, որոնք կը մնային մինչեւ 1850ական թուականները, իրենց ունեցած չունեցածը ծախելով գացին հաստատուեցան Հոզաս եւ Շող գիւղերը:

Այսպէսով Խուփս գիւղը վերստացաւ իր գուտ հայկական գիմադիծը: Շնորհիւ վերոյիշեալ միջնադային սուր յարաբերութիւններուն՝ հաւաքական աշխատանքի, աջակցութեան գաղափարը ամենէն առաջ զարգացաւ Գղիի գիւղերէն Խուփսի մէջ: 1872–ին Պոլսոյ մէջ ապրող Խուփսեցիները հիմը դրին Գղիի առաջին կրթասիրական ընկերութեան, «Խուփսի Հայկազեան Վարժարաններու Ընկերութիւն» անունով, որուն նպատակը իրականին մէջ կրթականէն աւելի բան մըն էր: Անոր նոյնքան կարեւոր մէկ նպատակն էր Խուփսի հայութեան պաշտպանութիւնը ընդդէմ չրջանի քրտութեան եւ կառավարութեան հալածանքներուն եւ յարձակումներուն: Այս ընկերութիւնը եռանդուն եւ արդիւնաւոր գործունէութիւն մը ունեցաւ մինչեւ 1895 թուականը, երբ քաղաքական պատճառնե-

րով լուծուեցաւ: 1900–ի Օգոստ. 1–ին անոր ցան ու ցրիւ անդամները մանք վերակազմեցին զայն «Բղխի Խումբ Գիւղի Ուսումնասիրաց Մխիթեան» անունով: Պատմաններու փոփոխութեան հետեւանքով այս մխիթեանն ալ վերակազմուեցաւ 1926–ին «Խումբ Գիւղի Վերաշինաց» անունով: Բղխի կրթասիրական կազմակերպութեանց մէջ ամենէն արդիւնաւորը եղած է այս մխիթեանը:

Որովհետեւ, Խումբեցիները չարունակ կ'ըմբոստանային ընդդէմ թրքական կառավարութեան անիրաւութեանց, կառավարութեան պաշտօնեաններ կը կոչէին Խումբը զանազան անուններով – «Գարասատ», «Կիւմրու», «Զէյթուն», եւ նաեւ «Սախքէոյ»: Իսկ իր բարեկեցիկ վիճակին համար թուրքերէ եւ քիւրտերէ կը կոչուէր «Քիւչիւք Սթամպօլ», «Մանկէ Բէոյ», «Սթամբոլէ Խճըզ» եւ այլն:

Տերսիմցի եւ Խուդուլչանցի քիւրտերը յաճախ կը փորձէին Խումբեցիներ կողոպտել ճանապարհներու վրայ եւ կամ օպաներու մէջ, բայց Խումբեցի ղինեալ երիտասարդներ միշտ ալ կը հետեւէին աւազակներուն եւ յաճախ յետ կը վերադարձնէին կողոպուտը: Նման դէպքերու ժէջ երբեմն տեղի կ'ունենային մարդկային զոհեր տալ, մէկ կամ միւս կողմէն: Սակայն, ամէն դնով Խումբեցին յետ կը ստանար իր իրաւունքը: Թուրք կառավարութիւնը յաճախ խուզարկութիւններով կը փորձէր ղինաթափ ընել Խումբի հայութիւնը, որ միւսկամ՝ այս կամ այն կերպով կը ձախողեցնէր կառավարութեան բոլոր փորձերը: Թուրք կառավարութեան դէմ Խումբի հարուստն ու աղքատը կարծես սրբազան պաշինք ունէին:

Կը յիշեմ 1904–ի դէպքը: Այդ օրերուն Թուրք կառավարութիւնը «ճանպէզար»ներու (կեանքէ ղրկուած) գունդ մը պատրաստեց հակապրելու հայ «Ֆանֆեղա»ներուն: Ապահովելու համար Խումբեցիները՝ Բղխի կառավարութիւնը հարկահաւաքներ անուան տակ խումբ մը «ճանպէզար»ներ ղրկեց Խումբ: Երբ ճառնք սկսան անիրաւութեանց չափն անցնել՝ Խումբեցի ղինեալ երիտասարդները պաշարեցին զանոնք, ղինաթափ ըրին եւ լաւ ծեծ մը քաշեցին ու՝ դիշեր մը հակողութեան տակ պահելէ վերջ՝ յետ ղրկեցին զանոնք քաղաք: Թուրք կառավարութիւնը սկսաւ խուզարկութեանց, բայց ամբողջ գիւղը, մանաւանդ գիւղին հարուստները, ամէն զոհողութիւն յանձն առին

ու ապառնին ձերբակալեալները: Այդպէս էր Մուսխի հայութիւնը սկիզբէն մինչեւ վերջ:

1895–ի Ընդդիմութիւնը

1895–ը քղեցիներու համար «Թալանի տարին» է, մինչ ուրիշ հայ գաւառներու համար «կոտորածի տարին»: Այս տարբեր անուանակոչութեան պատճառն այն է, որ 1895–ին Քղիի մէջ զրեթէ կոտորած տեղի չունեցաւ, այլ միայն Թալան: Քղիի հայութեան վերկութիւնը այդ Թուսկանին կը պարտինք գաւառապետին, որ չէր ուզած հրապարակել Համխոյ հայաջինջ հրամանը եւ ամխպած էր որ տեղական ազդեցիկ Թուրքերը պաշտպան հանդիսանան հայերուն, եթէ այլ ջղյաններէ եկող ազդեցութեանց ներքեւ Թուրք ու քիւրտ խուժանը յարձակէր հայ պիւղերու վրայ:

Մուխթար բաւական հեռու գտնուելով կառավարչանիստ վայրէն եւ առնի մօտ՝ Տերսիմի գրաւութեան, գաւառապետը չէր կրնար պէտք եղած չափով ազդեցութիւն գործադրել: Եւ շատով Մուխթար պաշարուեցաւ Թալանի ախորժակով գրգռուած քրտական հորդաններով: Գաւառապետը հարկ տաննեակ մը պինւորներ տրամադրեց Մուխի պաշտպանութեան: Ատոնք ալ շատով յայտնաբերեցին իրենց հայատեացութիւնը: Քիւրտ ամբոխին դէմ ինքզինքը պաշտպանելու համար Մուխի երիտասարդութիւնը պիտի ապաւինէր իր սեփական միջոցներուն: Ընդամենը կային 175 զէնքեր, որոնցմէ միայն 13–ը վառօդաւոր էին, միւսները՝ կայծքարէ հրացաններ էին (չէհմանէ, Թուխանէ, եւ նոր ու հին ձեւի ատրճանակներ): Քիւրտերը, սակայն, մեծ վախ ունէին Մուխէն...: Թնդանօթներ, ռումբեր եւ ամենանոր տեսակի զէնքեր կ'երեւակայէին Մուխի մէջ: 1895–ի Սեպտ. 22–ին Մուխը շուրջ կողմէն պաշարուեցաւ բազմահազար քիւրտերով: Մինչեւ Հոկտ. 9–ը տեղի ունեցած կռիւներու ընթացքին Մուխեցիներ տուած էին 1 սպանեալ եւ 1 վիրաւոր, իսկ Թշնամին 10–12 վիրաւոր ու սպանեալ: Մուխեցիք կը ջանային ժամանակ շահիլ այն մտածումով որ որոշ պայմանաժամէ յետոյ՝ ըստ սովորական հրամանին վերջ պիտի տրուէր Թալանին:

Հոկտ. 10–ի Տերսիմի Գաւառապետի աչքերեթապետ Հէմէ Սէօ-

պիվորը իր աշխարհին մեծացուցած Սէտրքանցիք, Արեանդիք, Ացըպանցիք, Գուռեչանցիք, Հէրէյցիք, Շաուլանցիք, Լօլանցի եւ այլ ցեղախմբեր, օգնութեան հասաւ Մուխը պաշարողներուն, իր ճամբուն վրայ գտնուող հայ գիւղերը աւերելէ յետոյ: Վայրենի Սէօղեվորը սուրը մերկացուցած իր հօրպանները առաջնորդեց պրաւելու Մուխս գիւղը: Այս ընդհանուր ու վայրենի յարձակողականին առջեւ Մուխսի հայութիւնը չընկճուեցաւ: Գիւղին հարաւային դիրքերէն – Մատուն արտերէն – մեր տղաքը համազարկով պատասխանեցին, եւ անոնց գնդակներէն առաջին անգամ լնկնողներէն մէկը եղաւ ընդհ. հրամանատար Հէմէ Սէօղեվորը: Ընդհանուր խուճապ մը լնկաւ քիւրտերուն մէջ, որոնք գիմեցին վախուտաի: Անոնցմէ ոմանք փորձեցին իրեն պետին դիակը վերցնել, բայց վրայ տալով մի քանի ապանեալներ եւ վիրաւորներ, հազիւ հազ կրցան իրենց գլուխը փրկել: Վերջապէս կռուող տղաքը չուան մը նետելով Սէօղեվորի ուրքը, գետնաքարշ գիւղ բերին անոր անշնչացած դիակը: Այս դէպքէն յետոյ՝ Մուխսեցիները եօ գրկեցին իրենց պաշտպանութեան եկած թիւրք զօրքերը: Կռուող տղաքը նկատած էին, որ անոնք կուռի ժամանակ իրենց հրացաններու փողերը փոխանակ յարձակողներուն ուղղելու, դէպի երկինք կ'ուղղէին: Այս կատած հրաւիրող պարտադան անհրաժեշտ կը դարձնէր խիստ հակազութիւն մը անոնց վրայ որպէսզի չանցնէին քիւրտերու կողմը՝ մեր ուժերու կոնակէն զարնելու: Այս խաչոր աւրգելք մըն էր մեր տղոց համար, ուստի յարմարագոյն բանը նկատուեցաւ անոնց հետամուտ:

Այս դէպքի յաջորդ օրը Քաղաքի ազդեցիկ թուրքերը՝ առանց պատասխանի դիտութեան՝ կը հետապրեն կարնոյ նահանգապետին եւ օգնութիւն կ'ուզեն, փրկելու Գղիի խլամութիւնը՝ Մուխսեցիներէն:

Հոկտ. 14–ին քիւրտերը վերակազմելով իրենց չարքերը նոր յարձակում մը եւս փորձեցին, բայց կրկին խուճապահար փախան իրենց հետ այս անգամ տանելով իրենց վիրաւորեալները: Սուրբ Գաւիթի բարձունքէն յանկարծ լսուեցաւ թէ՝ յայտնի աշխարհապետ Հայտար սէկը Գղիի գաւառապետին կողմէ ղրկուած էր Մուխսեցիներուն հետ տեսնուելու՝ կարեւոր խնդրով մը:

Հայտար սէկը լուր բերաւ թէ կարճնէն զօրք ղրկուած էր

Մուսիսի ընդվզմարդութիւնը հզմելու: Ասոր վրայ՝ երիտասարդութիւնը որոշեց նոյն գիշերն իսկ պարսպել գիւղը, քանի Կարինէն զօրքը հասած չէր եւ քիւրտ հարգանները ժամանակ չունէին նոր յարձակողական մը փորձելու: Այս փորձը անցաւ յաջողութեամբ՝ չնորհիւ կուռ երիտասարդութեան կարգապահութեան: կէնէկնէին եւ Հոզդարի կարիչներու գծով՝ ամբողջ ժողովուրդը փոխադրուեցաւ ապահով վայրեր:

Յաջորդ օրը գիւղը թալուր գտնելով՝ քիւրտերը թալանեցին ու տարին գիւղի հայ ժողովուրդի ամբողջ ունեցածը: Կարինէն եկած զօրքերը հաստնատուեցան գիւղին մէջ, ուր մընացին մինչեւ յաջորդ գարունը:

Այս կռիւներու ընթացքին Մուխա գիւղի մարդկային զոհերը եղան 8 սպանեալ եւ 5 վիրաւոր: Թշնամուն զոհերը բազմապատիկ աւելի էին:

1895–ին ամբողջ Գղիի մէջ միայն վեց այլ գիւղեր թալանուեցան: Ասոնք սակայն ընդվզմութիւն փորձ չըրին:

1915–ի Գոյամարտը

Մուսիսը չուռով գարմանեց 1895–ի նիւթական կորուստները ու տարուէ տարի աւելի բարգաւաճեցաւ եւ գարգացաւ, նիւթապէս ու բարոյապէս, ու չարունակեց պայքարիլ պետական թէ աշխարհական անիրաւութեանց դէմ՝ ֆիզիքական ու ամէն այլ մաղչելի միջոցներով:

Հայ յեղափոխական գաղափարները աւելի խթանեցին Մուսիսի երիտասարդները՝ լաւ զէնք ունենալու փառասիրութեան մէջ: Հայ կինն ու հայ աղջիկը այլեւս ճարպիկ առեւտրականի, լաւ ձի ու ջորի ունեցող երիտասարդին գովքը չէին ըներ, այլ՝ լաւ զէնք ունեցող տղամարդուն գովքը կը հիւսէին: «Ազկէկ» երիտասարդն այն էր, որ «ազկէկ» հրացան մը ունէր: 1895–ի դէպքը Մուսիսեցիին տրվեցուցած էր ինքնապաշտպանութեան կարեւորութիւնը, սակայն, նոյն տուն իր վրայ կեդրոնացուցեր էր չրջանի թրքութեան ուշադրութիւնը: Առաջին առիթին իսկ ծուէ-ը պիտի կռէր հարուածը: Այդ պատակցութեամբ ան կը պատրաստուէր տասնեակ տարիներով:

Այդ առիթը թուրքերուն ներկայացաւ 1915–ին, Համաշխարհային Պատերազմին պատճառով:

Մուխը դարձեալ ըմբոստացաւ եւ կուեցաւ, բայց այս անգամ պայմաններու ու պարապանքներու բոլորովին աննպաստ պատուոմանի մէջ՝ լինելու հերոսաբար:

Մուխի կուռքն մասնակցող եւ ազատուող հայ երիտասարդներէ, վերապրող Մուխեցի կիներէ եւ այլ քղեցի հայերէ ու քիւրտերէ հաւաքած մեր տեղեկութեանց համաձայն, հետեւեալ կերպով սկսած ու վերջացած է Մուխի վերջին դոյամարտը:

Թուրքիոյ պատերազմի մտնելէն քիչ յետոյ Մուխեցիները կը դպան Հայ ժողովրդին սպառնացող վտանգը: Անակնկալներու առջեւ պատրաստ գտնուելու համար, երիտասարդները կը սկսին դիշերները կանոնաւոր կերպով հսկել դիւղին՝ պահակախմբերու միջոցով: Շուտով կը կազմուի ղինուորական խորհուրդ մը, որուն անդամ կ'ընտրուին Սրամ Աւետիսեան, Միքայէլ Նալբանդեան (Մանուկեան), Զաքար Փոսթոյեան, Ղուկաս Պարոնեան, Տիգրան Տիլպէրեան (Զորաբ Դաշնակցական եւ մէկը՝ չէզոք): Կը կազմուին հինգ խմբեր, որոնք կը ընտրեն իրենց խմբապետները – Մեսրոպ Մաթոսեան, Պողոս Ճուհարիկեան, Սուքիաս Փոսթոյեան, Սրապիոն Փոսթոյեան եւ Մանուկ Էլէսիկեան – եւ անոնց օգնականները: Բոլոր տղամարդիկ կ'ենթարկուին վերոյիշեալ Զինուորական Խորհուրդին:

1915–ի Մայիս 9–ին չորս թրքական պաշտօնեաներ Մուխ կ'երթան անոր բնակչութիւնը վիճակագրելու: Այս գործողութենէն յետոյ պաշտօնեաները կը հրապարակեն կառավարութեան հրամանը, թէ՝ պէտք է որ Մուխի բնակչութիւնը մէկ շաբաթէն պատրաստուի Խարբերդի կողմերը գաղթելու:

Կառավարական պաշտօնեաներու մեկնումէն անմիջապէս յետոյ՝ համագիւղացիական ժողով մը տեղի կ'ունենայ: Այս ժողովին մէջ Ս. Աւետիսեան եւ Նալբանդեան եւ իրենց ընկերները ճշդիւտ նախատեսութեամբ մը կը պարզեն թուրք պետական մարդոց դժոխային ծրագիրը եւ կը հարցնեն ժողովուրդին – «կ'ուզէ՞ք մեր դիւղին մէջ կռուելով մեռնիլ, մեռնիլ, թէ՝ անծանօթ ճամբաներու վրայ ու հեռաւոր վայրերու մէջ կոտորուիլ անպատճառ մեռնելով»: Ամբողջ դիւղացիութիւնը միաբերան կը պատասխանէ՝ «կռուի՛լ, կռուի՛լ մեր դիւղին մէջ, մինչ մեր տուներէն չինչ ելլէ»: Մէկ քանի «խոհեմ»ներն ու «զգուշաւոր»ներն ալ՝ խոհեմութեամբ ծպտուն չեն հաներ

այլ վճռական որամատրութեան առջեւ: Ժողովէն յետոյ, նոյն երեկոյին, յայտնի հայրենակ Սարգիս Ժամկոչեան, որ ներկայ կը լինի նոյն ժողովին, երկու Խուսխեցիներու հետ ճամբայ կ'ելլէ Բզնի Յեղափոխական կազմակերպութեանց կեդրո. Մարմիններուն յայտնելու Խուսխեցիներու որոշումը, եւ անոնց ընդունել տալու նոյնը:

Հ. Յ. Դաշնակցական եւ Ս. Դ. Հնչակեան կեդրո. մարմինները ծանր կացութեան եզր մը պահելու համար հայ գիւղերէն ներկայացուցիչներ կ'ուղեն գաղտնի խորհրդակցական ժողովի մը, որուն վայրը նշանակուած էր Ճպուռ գիւղը: Գիւղերու յարաբերութիւնները խզուած ըլլալով՝ Թուրք կառավարութեան խստացուցած հսկողութեան պատճառով մխիթարեան 11 հայ գիւղերու ներկայացուցիչները ներկայ կ'ըլլան այդ ժողովին, որ կը դումարուի Մայիս 14–ին: Ժողովին մէջ միաձայնութեամբ կ'որոշուի ընդդիմանալ կառավարութեան տեղահանութեան ծրագրին: Դժբախտաբար, մանրամասնութիւնը պատմութեան ձգելով, հոս ըսեմ, որ այս որոշումը կը յարդուի մխիթարեան Խուսխեցիներու կողմէ:

Փոխանակ տեղահանութեան ծրագիրը դործադրելու Թուրք կառավարութիւնը անակնկալ չարժումով մը Մայիս 18–ին կը պաշարէ Խուխոր Տերսիմցի, Խուզուլջանցի քիւրտերու ու նորահաւաք քիւրտ ու տաճիկ զինուորներու մեծ բազմութեամբ: Բնական պէտքի համար գիւղէն դուրս գացող երիտասարդ մը կը սպաննուի տեղն ու տեղը: Գիւղէն դուրս գտնուողները մէկ–երկու վէրաւորներով տարտափահար գիւղ կը հասնին:

Նոյն օրը կէսօրին պաշարման շղթան կը սկսի սեղմել գիւղը: Խուսխեցի 236 երիտասարդներ եւ կարգ մը կուսակ ընդունակ տարէցներ կը սպասեն իրենց գիւղերուն մէջ: Հրամանի մը վրայ՝ անոնք կրակ կը բանան: Թշնամին խուճապահար կը փախչի ձգելով 80–90 դիակներ: Գիշերուան մութէն օգտուելով թշնամին կը վախցնէ իր մարդոց դիակները, իսկ Խուսխեցիք ալ կը թաղեն իրենց երկու զոհերը: Անկէ յետոյ՝ մինչեւ Մայիս 22՝ տեղի ունեցող կռիւներու ընթացքին Խուսխը կ'ունենայ 1 սպանուած եւ 3 վիրաւոր, մինչ թշնամին կուտայ անհամեմատօրէն աւելի մեծ թուով զոհեր:

Մայիս 22–ի գիշեր՝ օգտուելով մութէն Խուսխեցիք կը

յաջողին հիւսիսային արեւելեան կողմէն ձեղքել պաշարման շղթան՝ սուրհանդակ մը ղրկելու քաղաքի Հ. Յ. Դ. Կոմիտէին՝ իմացնելու Մուսայի ղէմին պարտած վտիտուկը եւ օդնութիւն ապահովելու: Այս յանդուգն վտրգը երկու պատճառ կը խըլէ, բայց սուրհանդակը – Հայկ Մոշմաթլեան – կը յաջողի ճամբայ ելլել:

Ինչպէս ակնկալելի է՝ ղեկղին առաքամբեռքը բաւարար չի լինիր երկար պաշարման համար: Զին. Խորհուրդը կը հրամայէ խնայել պնդակները որքան որ կարելի է: Մէկ կողմէն, սակայն, թշնամի շղթան կը զօրանայ եւ դուրսէն օդնութիւն առանալու հաւանականութիւնը կը նուազի:

Մայիս 24–ի լուսաբացին թշնամի խուզարկուներ եւ յառաջապահներ կը սկսին դէպի ղեկղը շարժիլ: Զին. Խորհուրդի հրամանով Մուսեռնի երիտասարդները լուռ կը մնան մինչեւ խուժանը մտնէր իրենց դէնքերու հասողութեան շրջապծէն ներս: Խուժանն ու կանոնաւոր զօրքը կամաց կամաց յառաջ կը շարժի վայրի ազաղակներով ու առնոցներով: Գիւղը թշնամիին անառեանալի դարձնելու համար ղեկղին չորս կողմերը նախապէս պատրաստուած յարդի ու ժախի դէզերը կրակի կը տրուին առաջին դիրքերու վրայէ զոնուող տղոց կողմէ: Խուժանը աւելի կը յառաջանայ, եւ Զին. Խորհուրդի տուած հրամանին վրայ դարձեալ համազարկով կրակ կը բանան թշնամուն վրայ: Թշնամին դարձեալ խուճապահար կը փախչի եւին ձգելով բազմաթիւ սպաննուածներ ու վիրաւորներ: Այս կռուի ընթացքին, սակայն, թշնամի յառաջապահները կը յաջողին մօտենալ գիւղին անջատուած երկու տուներու եւ մարդի մը եւ պանոնք կրակի տալ: Մուսեռնի հայ կիներն ու ծերերը ազամարտիկը նկատելով այս բանը, անմիջապէս կը փութան բռնկած տուներու կողմը եւ կը յաջողին սպաննել թշնամի յառաջապահները:

Մուսեռնցիներու յաղթանակը իրապէս փառաւոր կ'ըլլայ: Իր 4 սպաննեալին ու երեք վիրաւորներուն տեղ թշնամիէն խլած էր 350–400 զոհեր:

Այս կռուին ականատես է եղած Գղիի գայմագամը, որ Խաչիկն կարիչէն հեռագիրակով կը գիտէ եղեր Մուսեռնցիներու հերոսական մարտնչումները:

– Կէսօրին մօտ՝ Տերսիմցի աշիրեթապետ մը ճերմակ դրօ-

չակի նման լաթ մը ծածանեցնելով կը մօտենայ դէպքին եւ մէկ ժամ պինպտուլ կը խնդրէ դիակները վերցնելու համար: Զինուորական Խորհուրդը թոյլ կուտայ, պայմանով որ դիակները վերցնողները չէջնեն մինչեւ դիպքին շուրջ բոլորի ձորերը: Այս ահմանին մէջ կը մնան 84 դիակներ, զորս կը հաւաքէ Խուխի վեհերան անտես Մանուկը իրեն օգնական ունենալով 15–17 տարեկան պատանիներ: Այս դիակներուն վրայ կը գտնուին 23 հրացաններ, մօտ 1200 փամփուշտով: Դիակները կը նետուին հրդեհուած մարտկներու բոցերուն մէջ:

Կէսօրէն յետոյ՝ կը վերսկսին հատ ու կտոր հրացանաձգութիւնները:-

***

Գաւառապետը տեսնելով իր ուժերու ձախողութիւնը կը հրամայէ անոնց յարձակիլ Սերկեւիլ դիւղին վրայ, որ մէկ քանի մղոն հեռու, Խուխի արեւմտեան կողմը կը գտնուէր: Այս դիւղի բնակչութեան մէկ մասը արդէն հեռացած էր Խուխի պաշարումը տեսնելով: Շատ չանցած, իրիկուան դէմ, Խուխէն 180–200–ի մօտ անձեր կ'երեւին Բեբկան կարիշլին վրայ: Առանք դէպի Խուխ կը դիմեն: Նախապէս կը կարծուի թէ թշնամիներ են: Շուտով, սակայն, լացի ու կոծի ձայներ կը լսուին: Կը հասկցուի որ Սերկեւիլէն փախած հայ բեկորներ են: Սերկեւիլ դիւղի կատորածի ու թալանի պատմութիւնը, զոր կ'ընեն նորեկները, վիրաւորներու եւ որբեւորոյս մայրերու ողբալի վիճակը ահաւոր ազդեցութիւն մը կը ձգէ Խուխեցիներու վրայ: Երիտասարդները վրէժի համար կ'ուզեն դուրս նետուիլ իրենց դիրքերէն, բայց Զին. Խորհուրդը կը յաջողի զսպել զանոնք: Սերկեւիլցիներու խմբին մէջ կը գտնուին չորս երիտասարդներ, որոնք անմիջապէս կը միանան Խուխեցի կուսակիցներուն եւ անոնց հետ կը կռուին մինչեւ վերջը: Յաջորդ դիշեր կը կատորուի եւ կը թալանուի Խուխի հիւսիսային կողմը գտնուող Սապաճոր դիւղը:

Իր գլխաւոր ուժերը Սերկեւիլ ու Սապաճոր ղրկելով թշնամին կը զբաղեցնէ Խուխ դիւղը, հատ – հատ հրացանաձգութիւններով:

Մինչ երիտասարդները կը մնային իրենց դիրքերուն մէջ ցերեկ դիշեր, խումբ մը մանկամարդ ու վարիկասուն կիներ

Գաբրիէլեաններու պարտէզին մէջ բահ ու բրիչով կը սկսին մեծ հոր մը փորել, անոր մէջ ողջ ողջ թաղելու Խուխի բոլոր հայ կիները ու աղջիկները, երբ պարտուէին Իրենց եղբայրներն ու ծնողքները: Անոնց կ'օգնեն մէկ քանի այր մարդիկ, հայ կնոջ պատիւը պահպանելու մտածումով: Զին. Խորհուրդը կ'իմանայ եւ իր երեք անդամներու մէջամտութեամբ կ'արգիլէ այս փորձը:

Այս հասարակաց դերեզմանի, Հայ կնոջ պատուոյ պահապանի դաշտերը յղացող եւ գործադրող կիները (20–22 տարեկան հարսներ ու աղջիկներ) կը բողոքեն Զին. Խորհուրդի անդամներուն թէ՝

– Ձէ՞ք տեսներ Սերկեւէլցւոց վիճակը. հրացը ի՞նչ պիտի ըլլի մեր վիճակը, մեր պատիւը. դուք Խփսեցի չէ՞ք. դուք հայ քրիստոնեայ չէ՞ք. մի՛ք վեր ինք, որո՞ւնցն ի՛ք. դուք խիղճ ըսած բանը չունի՞ք. օրի՞ չէք թողեր մի՛ք մեր թէտէրուէը տեսնէք. պարէ դուք հիմակուընէ սպաննեցէք մեզ... ըսանկ որ երթայ՝ դուք քիչ քիչ կը սպաննուի՛ք... ի՞նչ կըլլի մեր պատիւը... Ֆուրդ ու տաճիկ Խփոց հարսներն ու աղջիկները պիտի տանին... Օրի՞, օրի՞, դուք սպանուելէ ետք՝ հեմըլ պիտի ողջնա՞ք... որ կին ու աղջի՞կ պահպի ձեզի...:

Այս բողոքները լսող Զին. Խորհուրդի անդամները յոյս կուտան, կը քաջալերէն հարսներն ու աղջիկները՝ խոստանալով դանոնք թէ երկու–երեք օրէն Ֆրի կը հասնին ռուսական բանակները եւ իրենք կ'ապահովեն պաշտպանութէ, մինչ իրենց ներկայ վորձը կը յուսահատեցնէր կառուղները:

Այս կիներէն շատերը իրենց տուներուն զերանոներէն խեղդամահ ըլլալու:

Խուխի չրջանի փոքր հայ գիւղերը մաքրելէ յետոյ՝ արհնարերու թշնամին աւելի մեծ բազմութեամբ նոր յարձակում մը եւս կը վորձէ Մայիս 25–ի արեւածագին: Բայց հայ կտրիճներու համազարկէն 60–70 դիակ ձգելով կրկին յետ կը փախչի, առանց դիակները վերցնելու վորձ իսկ ընելու ամբողջ օրը: Այս յարձակման՝ Խուխեցիները գոհ կուտան միայն երկու սպանեալ եւ չորս վիրաւոր:

Կէսօրէ յետոյ՝ ժամը 3–ի մօտերը կէնէկէլի կարիչէն Պլեճանցի ճիւաղային աչերեթէն քիւրտ մը սպիտակ դրօշի նման լաթ մը պարզած կը սկսի մօտենալ մերիններուն աղաղակելով

թէ «մի կրակէք, երկու հոգի լաւ լուր կը բերեն նամակով:»

Բանբերները կը ջանան համոզել Մուսխեցիները անձնատուր ըլլալ, խոստանալով կառավարական պաշտպանութիւն: Մուսխեցիները կը պատասխանեն – «Եթէ սուտ չէք՝ յետ քաշեցէք Մուսխը պաշարող ձեր ուժերը», եւ ճամբու կը դնեն բանբերները: Սակայն երեկոյ ուժերուն հասնիլէ 15 վայրկեան յետոյ՝ Պլեճանցիները յարձակման նշան կուտան: Փխրատեր ու Թուրք զինուորներ կը սկսին բարձունքներէն վար իջնել խմբերով: Օրհասական կռիւ մղող հայդուկներու գնդապետն ներքեւ չքացող խմբերուն տեղ ուրիշ խմբեր կը բանեն: Կատաղի կռիւը կը տեւէ մինչեւ երեկոյան ժամը 5–ը: Յարձակողները կուտան մօտ 150 զոհեր եւ կրկին կը քաշուին կարիշներու եաեւ: Մուսխեցիները կ'ունենան մեռած երեք վիրաւոր:

Հրացանաձգութեան դադարէն յետոյ խուզարկուներ լուր կը բերեն որ Թշնամին հեռացած է: Դժբախտաբար նահանջը պարզ խաղ մը եղած է Թշնամուն կողմէ:

Զին. Խորհուրդը եկեղեցւոյ հրապարակը կը հրաւիրէ ժողովուրդը եւ կը յայտնէ թէ բաւական ոազմամթերք չկայ կռիւը մեռնոյն թափով երկար շարունակելու համար, աւելցընելով որ երեկոյ կը մնար մինչեւ վերջին շունչ կռուիլ պիտի մէջ, եւ կամ դիւղին հետեւակային կողմէն փորձել անցնիլ Տերսիմ ապաստանելու հայեացը ճանչուած աշխութիներու մօտ:

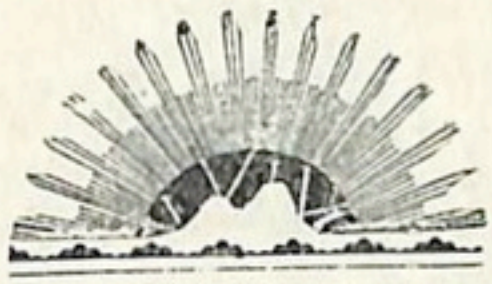
Դիմադրութեան չարունակութեան անկարելիութիւնը տեսնելով՝ ժողովուրդը կը յուսայ ապաստան մը գտնել Տերսիմի կամ Մուղուլջանի մէջ: ու կ'որոշէ դուրս գալ գիւղէն նոյն գիշերն իսկ: կարծելով որ Թշնամին հեռացած է, Զին. Խորհուրդի կանգատղութեամբ Մայիս 25–ի գիշեր, ժամը 7–ի սահմանները Մուսխի ժողովուրդը կը սկսի դուրս գալ գիւղէն: Կէս ժամէն առաջին խումբը կը հասնի Էրածմորին ու կարմիր Քարերը, մինչդեռ ամենավերջին խումբը կը գտնուէր Սկիներն ու Դեղին Քարերը (գիւղէն մօտ մէկ մղոն հեռու): Դարան մըտած խուժանը չուսով կը պաշարէ իր պաշտպանութեան դիրքերէն զրկուած կտրիճները եւ ժողովուրդը: Հայ երիտասարդները հերոսական ճիգով մը ի դուր կը փորձեն յետ մղել երեսէն հարիւր անգամ աւելի Թիւ ունեցող Թշնամին: Կ'իյնան անոնք մէկիկ մէկիկ՝ հերոսական մահով: Անոնց գէնքերը

կը վերցնեն հայ մանկամարդ կիներ ու աղջիկներ ու կը կռուին ամարտաններու նման…:

Ահաւոր կ'ըլլայ կատրաձն ու նախճիրը: Կռուողներէն ոմանք կը յաջողին դուրս պալ պաշարման շրջայէն… հետապայքին պոհ դառնալու հայերը որսացող թրքական ու քրտական վոհմակներուն. ուրիշներ կը յաջողին անցնիլ Տերսիմ ու ապաստան գտնել բարեկամ աշիրեթներու մօտ: Բայց Խուճսեցիներու մեծամասնութիւնը գոհուեցաւ իր սիրելի Խուճսի քարձունքներուն վրայ:

***

Այսպէս ինկաւ Խուճսը եօթն օրուան հերոսական ինքնապաշտպանութենէ մը յետոյ:

ՍԱՐԳԻՍԻ ԵՒ ՊՕՂՈՍԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Գրեց՝ Զօր. ՍԵՊՈՒՀ

Երկուքն էլ ծնողազուրկ էին Քղխի դաւառում: Մէկը քաղաքացի, մեսրոպ վերապատրաստուած էր ստացել. մեսրոպը ոչ մէկ կրթութիւն ստացել էր: Ու այս տեղ վերապատրաստուածն էր որ կրթութիւնը ստացել էր:

Պօղոսը Զանասիրի վերապատրաստուած էր. վերջի ծխական դպրոցում ստացած կրթութիւնը աւելցուցած էր Դաշնակցութեան դպրոցում: Լաւ ընտրանք ունէր խօսելու, տրամաբանութիւնը առողջ էր եւ հոգիով շատ հաղորդական էր: Քղխէն ճամբայ ելած էր Ամերիկայի համար: բայց Կովկասի մէջ ծանօթանալով Դաշնակցութեան գործին, լծուեց նրան եւ մոռցաւ Ամերիկան: Ժողովրդական գործիչի պաշտօնով ղրկուում էր շրջանները եւ իր ժողովրդական ու կազմակերպչական ընդհանրութիւն, ձիրքերու շնորհիւ շատ մը վերեր չուտով կազմակերպուեցին Դաշնակցութեան դրօշին ներքեւ: Շատ կարճ ժամանակի մէջ, այս քղեցի երիտասարդը դարձաւ մի սեսակ առաքեալ Արարատեան հայ վերապատրաստութեան համար: Շնորհիւ իր անուշ լեզուին յուզիչ խօսքերուն՝ ամբոխները կը գերէր, եւ ամբողջ վերեր յուզուած կը մտնէր նրա անունը կ՚արտասանէր:

Սարգիսը (Ժամկոչեան), քաղաքացին, լինելով աղքատ ծնողաց զաւակ, ոչ մէկ կրթութիւն ստացել էր: Հազիւ թէ իր անունն ու մականունը գրել կարող էր: Երբ աւագին անդամ հանդիպեցի նրան՝ հեղեղով կը կարդար հայերէն թերթը: Բայց մեր հերոսներից քանի՞ն կարդալ գրել գիտէին՝ երբ նետուեցին հայ ազատամարտին մէջ: Ազատութեան սէրն ու-նեցող եւ բռնութեան դէմ կռուող հոգին, սակայն, գրի ու թղթի հետ կապուելու ժամանակ չ՚ունենար:

Սարգիսը ի բնէ կռուազան ու ըմբոստ էր: Իրանց թաղի փոքրիկ խգիքն է եղել մանուկ հասակին մէջ: Նրա հասակակիցների չրջանում նրան մասին առասպելական պրոյց մըն էր

ջրջում: Որքա՜ն ճիշդ էր այդ՝ չդիտեմ: Բայց նրան նկարագրի ու բնաւորութեան առանձին գծերը հաւանական էին դարձնում այդ առասպելը:

Մի օր նրա մայրը անտառ է գնում՝ վայրի պտուղներ հաւաքելու: Սարդիան էլ, եօթը – ութը ամառական երեխայ, հետն է տանում: Մայրը պտուղ հաւաքելով մի քիչ կը հեռանայ Սարդիսէն, որ դեռ նոր պուչկի ելած, չորս թաթերի վրայ կրկայի նման կը դառնայ տոզին անդին: Էգ գայլ մը կուգայ եւ կը տանի Սարդիսը: Մայրը դորձը լրացնելէ յետոյ, չալակը կը վերցնէ եւ կը վերադառնայ Սարդիսին հետն առնելու: Դժբախտ մօր մնտտուքները մինչեւ արեւմար ի դուր կ'անցնին: Կը վերադառնայ տուն եւ գլխին եկածը կը պատմէ ամուսնոյն ու դրացիներուն, որոնք անմիջապէս կը փութան դէպքին վայրը եւ ամբողջ գիշերը, ու ապա օրերով կը փնտռեն բայց երեխային հետքը չեն գտներ: Անցնում է երկար ժամանակ ... եւ սկսում է Հայաստանի խաւաչունչ քամին: Անտառ, ասր ու ձոր ծածկւում են սպիտակ սաւանով: Երիտասարդները սկսում են որսի երթալ: Բուքի կատաղութենէն ինքզինքնին պատսպարելու համար որսորդները յաճախ կը մտնեն քարայրներ: Մէկ օր որսորդ մը քարայրի մը մէջ մտած ժամանակ կը նկատէ փոքրիկ երեխայ մը որ խոհոյն անհետանում է: Որսորդը անակնկալի եկած՝ կը սկսի մտածել թէ՝ պարզ տեսիլք էր մանուկին երեւնալը... բայց կը համարձակի պատմել իր ընկերներուն, որոնք անմիջապէս կը յիշեն ժամկոչենց երեխային կորուստը: Անմիջապէս ուղղւում են դէպի այն քարանձաւը, որու առջեւ ձեան վրայ կը գտնեն գայլի, ինչպէս նաեւ երեխայի մը հետքերը: Զգուշութեան բոլոր միջոցները ձեռք առնելով՝ որսորդները կը համոզուին որ գայլը քարանձաւին մէջ չէ: Անոնցմէ մին ներս կը մտնէ ու դուրս կը բերէ գայլ – մանուկը, որ կը սկսի խածնել ու ճանկել, բայց ի վերջոյ տեղի կուտայ հուժկու երիտասարդին ամուր թեւերուն մէջ: Այդ ժամանակ ան տակաւին երկու տարեկան իսկ չէր եղած: Այդ բանին էինք վերապրում նրա պաղանային յատկութիւնները, երբ նա կը ցուցադրէր իր ու իր ժողովրդի թշնամիներին հանդէպ:

1899–ին Սարդիսը ինձ հետ մասնակցեց Խաղուբի կռւին: Այդ տեղ նրա կատարած դերի մասին ես երկար կը խօսիմ իր

Յեղափոխականի Յուշերի մէջ: Այս կտուկց յետոյ նա կռմա-կերպում կամ կատարում է մի քանի ահաբեկչական գործեր Բաանեի գաշտում, եւ մէկ քանի անգամ մասնակցում է Դաշնակցութեան ղինատար խմբերին, որոնք Բաանեի վրայով ղէնք էին փոխադրում դէպի Մուշ-ը Սասուն:

Նա մասնակցում է նաեւ Օլթիի ճամբով երկիր մտնող Յանի խմբին, որ նպատակ ունէր Նարմանի վրայով անցնել Կարնոյ գաշտը, ապա Դերջանի եւ Երզնկայի գծով անցնել Տերսիմ: Սակայն, խումբը յաջողութիւն չունեցաւ, եւ յետ նահանջեց սահմանից, եւ ապասեց յարմար ժամանակի՝ անցնելու Սասուն: Նրա հետ էր եւ Սարգիսը՝ իր զեղեցիկ նժոյգով: Նա խմբին խակական վրկիչն էր: Գայլի նման սեանում էր մուխին մէջէն եւ չնորհիւ իր այս արտակարգ սեռողութեան՝ մէկէ աւելի վտանգներէ վրկած էր Մրրիկ Յուսքը:

Սասնոյ ապստամբութենէն յետոյ՝ նա մի ժամանակ գործեց Կաւկասի մէջ գտնուող Իշխանի խմբին մէջ:

Այնուհետեւ, մենք Սարգիսին սեսանք Կովկասի Հայ-Թրքական ընդհարումների մէջ: Մխանում է անմահ Մուրատի ուժերին, եւ հերոսական գործեր կատարում, պատիւ բերելով իր ժողովրդին, իր ծննդավայրին ու իր կազմակերպութեան: Հայ-Թաթարական կռիւներից յետոյ կ'անցնի Պարթում: Այն սեղ երզնկացի սաիլրիչ հայ մը խրացուցեր էր Դաշնակցութեան գէնքերը: Տեղի Կ. Կոմիտէի որոշումով Սարգիս իր հետն առնելով վաներց Աղամը, օր ցերեկով կը պատժէ սաիլրիչը իր խանութին մէջ:

Թրքական սահմանադրութեան վերջին օրերին (1914-ին) մխայն ան վերադարձաւ իր ծննդավայրը՝ Գղին: Զգիտեմ ինչ արաւ: Մխայն այսքան լսած եմ, որ նա երկար ժամանակ հետապնդուած է ժողովրդի աքսորէն առաջ, բայց ձեռք իննկած չէ: Գաղանի կերպով հետեւած է քղեցիներու կարաւանին մինչեւ Բալու, ուր կը ճանչցուի, եւ Թուրքերու ձեռք չիյնալու համար, Թոյնով վերջ կուտայ իր կեանքին:

Վերն ասացինք որ Պօղոսը ժողովրդական գործիչ էր. մի օր Ապարան էր, միւս օրը՝ Նոր Բայազէտ, կամ Իգդիր եւ կամ Տէվէլուի շրջանը...: Այսպիսի պատյանների ժամանակ մի օր ճանապարհին իրեն դէմ կ'ելլէ Իգդիրի պատասխան Պողոսեանին, որ կը սպասնայ Պօղոսին թէ՝ քեղ կը կապեմ ասլլին

... ու մարդկային բոլոր կարողութիւններէդ կը զրկեմ քեզ։» Հաղիւ այս դէպքի վրայէն չորս շաբաթ անցած էր, երբ դաշնակցական ահաբեկիչի դնդակը մաքրեց Իզդիրի այդ պատուհասը.... Տէօրի կազմակերպիչը քղեցի Պօղոսն էր, եւ նրա ձեռք առած խելօք միջոցների շնորհիւ էր որ տեռորիստը մինչեւ վերջն ալ անծանօթ մնաց ցարական կառավարութեան։

Այդ՝ դէպքից յետոյ Պօղոսը միացաւ զինատար խմբերին։

1904–ին էր. Հայաստանի քաղաքական հորիզոնը մթագնած՝ եւ Սասունը վոթորկւում էր։ Ամերիկայից եկած ընկեր Արմենակ Լեւոնեանի (Երկաթ) հետ Պօղոսն էլ վերապատռում է երկիր ու Վանցի մօտ կռուի բռնւում քիւրտերի հետ։ Իւրաքանչիւր դնդակներից մէկը զարնւում է զինամթերքներին, որ տղաքը վար դրած էին հանգստանալու համար, եւ յանկարծ կռուի բռնւելով չէին կրցած ապահով տեղ դնել։ Զինամթերքը ահաւոր դոռոցով պայթում է, եւ անոր զոհ է դնում ժողովրդական աքանչելի գործիչ Քղեցի Պօղոսը (Բիձա) իր բոլոր ընկերներով։

***

Այսպէս է վերջանում Քղիի երկու կտրիճ զաւակների կեանքը։ Մէկը 1904ին՝ Վանի շրջանում, միւսը 1915–ին Բալուի մէջ։

Յարգանք նրանց յիշատակին։

ՉՕՂ

ՔՂԻԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Քսաներկու տարիներու խաւարի խարխափումներէն՝ ա-նողոք սեւ ճակատագրէն հալածուած գլխակորոյս ցաւը իր բեկեալներով՝ ա՛յս օր կը խարսխի Նոր – Աշխարհի ազատ ու յանկուցիչ ափերուն վրայ իր այնքան հալումաշ եղած կեանքը վերստեղծելու:

Օտար երկրի մը ապաւինականութիւնն է գիւղ հիւրընկալողը, իր վէրքերը սպիացնելու՝ գորովագութ մօր մը հոգածութիւնն է զոր առաստօրէն կը յեղուս ամուր՝ իր անբաւ կարեկցութեան արտի ծովերէն...:

Ան շունչ կառնէ, նոր կեցուածութիւն կըզգեստու, անդուլ՝ անդադար, արիւն – քրտինք աշխատանքի կը լծուի, վաղուան զօրաւոր յոյսերուն ապաւինած՝ կը տաշէ, կը կոփէ եւ կը կերտէ իր անխոցելի բնակարանը – Ղրիի Հայրենակցական Միութիւնը:

Հայրենասիրական վառ զգացումներու շտեմարանն է, գուրգուրանքի՝ պաշտամունքի հին աստուածներու խորհրդատուր տաճարն է ան, որուն շուրջը պար բռնած գտարիւն քրոջեցի հայը երկիւղածութեամբ իր սաղմոսը կ'երգէ ա՛յս օրը իրեն, վաղը՝ նոր սերնդին համար:

Յղկուած՝ բիւրեղացած այդ մարդկային հոգիները՝ իրենց համակ էութեամբ անմեղութիւն կը բուրեն, անխարդախ սիրոյ բաժակը ի ձեռին՝ բնագաւառի հարազատ ծոցէն թռած մէն մի քրոջեցի հայուն կ'երկարեն ըմպելու համար...:

Եւ հո՛ն, հոն է որ կեանքը պիտի զարթնու, պիտի խայտայ եւ անյիշատակ դարերէ ի վեր մեր հին ու նոր պապերուն՝ բիւրաւոր օրհներգութիւնները մայրենի հողը ճոխելով՝ վեր պիտի բարձրանան այդ ցնծութեան միասնալու համար...:

1937 Յնվր. 3 Մ. Ս. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ

H. Park

ՔՂԻԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ
1917 - 1937

Գրեց՝ Արազ Խորճեան

Քանի տարի առաջ արհաւիրքով լեցուն օրեր կ՚ապրէինք: Հայ ժողովուրդի տեղահանութեան ու կոտորածի լուրերը հասեր էին մեր ականջներուն, սակայն վարագոյրին ետեւ կատարուած ահռելի ոճրագործութեան իրական ծանրութիւնն ու խորութիւնը չէինք կրնար երեւակայել իսկ:

Քանի տարի առաջ՝ այս օրերուն՝ երբ Ամերիկայի քղեցիները հիմը կը դնէին ընդհանուր քղեցիները ներկայացնող միութեան մը, որպէսզի համաշխարհային պատերազմը վերջանալուն՝ օգնութեան ձեռք կարկառէին տեղահանուածներուն՝ վերադառնալու իրենց բոյները եւ վերստին չէնցնելու ջրին, դաւադիս բնիկ հայերը արդէն խլուած էին իրենց տեղերէն, անոնցմէ 70–80 տո հարիւրը կոտորուած ու մահացած էր, իսկ ողջ մնացածները քամած էին տարտղնութեան դառն բաժակը ցմրուր:

Չինադաղարէն յետոյ վարագոյրը կամաց – կամաց բարձրանալ սկսաւ եւ մենք տեսանք թատերաբեմին վրայ կատարուած սահմռկեցուցիչ ոճիրը, ոճիր մը, զոր որեւէ հայ երբե՛ք պիտի չմոռնայ որքան տաեն որ ան կ՚ապրի:

1917 Օգոստոս 4–ին Տիթրոյիտի մէջ կը բացուի Ամերիկայի քղեցիներու Անդրանիկ Պատր. Ժողովը, որուն կը մասնակցին Ի. Սէյնդ Լուիզի, Քլիվլէնտի, Կրանիդ Սիթիի, Սէյնդ Քէթրինէսի, Պոսթընի եւ Տիթրոյիտի մասնաճիւղերուն պատգամաւորները:

Սոյն ժողովին մէջ կ՚որոշուի միութեան անունը եւ կը

պծուի ու կը վաւերացուի մխութեան ծրագիրը – կանոնագիրը: Կ'ընտրուի 11 հոգինոց կեդրոնական վարչութիւն մը, որուն իրաւունք կը տրուի –

ա) Նշանակել մնայուն կամ առժամեայ գործիչ մը,

բ) Երկար ըրկել լիազօր ներկայացուցիչ մը՝ կեդր. վարչութեան հրահանգներով վարելու ընդհանուր գործերը երկրին մէջ – մասնաճիւղեր կազմել, լրնամակալ մարմիններ ընտրել տալ, նախագահել երկրի մարմիններու ժողովներուն, հակել հաշիւներուն եւ գործակցիլ նամակատութեանց:

գ) Վարել մխութեան Ամերիկայի եւ երկրի ընդհանուր գործերը համաձայն Ծրագիրը – կանոնագրի եւ Պատգ. ժողովի առաջ որոշումներուն եւ յանձնարարութիւններուն:

Մխութիւնը, ուրեմն, պաշտօնապէս գործի կը սկսի 1917 Օգոստոսին: Անդրանիկ Պատգամ. ժողովի արձանագրութեան համաձայն Ի. Ս. Լուիզի մասնաճիւղը ունէր 30 անդամներ, Կրանիտ Սիթիյինը՝ 33, Քլիվլէնտինը՝ 6, Տիթրոյիտինը՝ 83, Ս. Քէթրինէսինը՝ 40, Պոսթընինը՝ 33:

Մնացեալ քաղաքներուն մէջ գտնուող զղեցիները, կը թուի թէ, արձագանգ չեն տուած եւ կամ չեն կրցած իրենց մասնակցութիւնը բերել Պատգամ. ժողովին:

Զօրս տարիներու (1917 – 1921) ընթացքին այս մխութիւնը կ'ուռճանայ եւ դուռ նպաստամատոյց բերդուն գործունէութիւն մը կը ցուցադրէ չնորհիւ ա՛յն հանգամանքին, որ գործին իր մասնակցութիւնը կը բերէր ե՛ւ հնչակեան, ե՛ւ դաշնակցական ե՛ւ վերակազմեալ, ե՛ւ բողոքական ե՛ւ լուսաւորչական զղեցին անխտիր:

Տարաբնեալ զղեցիներէն անոնք, որոնք կ'ապաստանին թրքական սպանդէն եւ ապաստան կը գտնեն Հալէպ, Երուսաղէմ եւ այլուր, անխտիր գրամական նպաստ կը ստանան մխութեան կեդրոնէն:

Ինամակալութեանց մէջտեղ աւելի քան վեց հազար տոլար կը հասնի ապաստուածներուն:

1920–ին յետոյ զղեցին եւս կը պատրաստուի խառնուիլ Սպրն կարաւանին եւ մեկնիլ նոր ապաստած ու իր անկախութիւնը գտած հայրենիքը – Հայաստա՛նը, հոն՝ ընդհանուրին

խառնելու մասնաւորի իր բոլոր կարողութիւնները:

Եկաւ 1921 թ. Դեկտեմբերը եւ բոլորիս յոյսերը օդը ցրնդեցան: Եւ ջղեղին՝ իր ցեղին հետ՝ մնաց տարապիր:

1924, 25, 26 եւ 1929 թուականներուն փորձեր կատարուեցան վերակազմելու ջղեղական մխութիւնը, սակայն անհնար եղաւ:

Ջանալան հոսանքներու պատկանող ջղեղիններ՝ մէկէ աւելի անպատմներ հաւաքուեցան իրարու քով, խօսուեցան մխութեան դաշտիարը դրուատող պեղեցիկ ճառեր, նոյնիսկ ներկայացուցչական ժողով դումարուեցաւ դիւղական մխութիւններով, առժամեայ կեդրոնական մարմին եւս ընտրուեցաւ, սակայն ծրագիր – կանոնագիր կազմելու առեն անհամաձայնութիւն ծագեցաւ եւ մխութիւնը չիրականացաւ:

1934 Յունիս 10–ին վերամշակուեցաւ 1917–ին հիմնուած Համաջղեղական Մխութեան Ծրագիր – Կանոնագիրը եւ կազմուեցաւ ներկայ Ջղի Հայրենակցական Մխութիւնը, որուն նպատակն է.

«Հոգատար հանդիսանալ աշխարհի չորս ծագերուն մէջ գտնուող ջղեղի հայերուն կենսական կարիքներուն, որոնք են.–

1. Բարեգործական.– ա) Հոգ տանիլ որբ ու անպաշտպան երեխաներուն: բ) Օգնել չքաւոր այրիներուն: գ) Ջանալ գործ ճարել անգործներուն: դ) Բարոյական աջակցութիւն տալ անճարակներուն: ե) Պատսպարան գտնել չունեցողին: զ) Հնարաւոր եղած առեն՝ Ջղին վերատին չէնցնել եւ կամ Հայաստանի մէջ նոր Ջղի մը հիմնել: է) Հայրենակիցներու մէջ ծագած խռովութեանց պատճառները չեզոքացնել եւ հաչտարարի դեր կատարել: ը) Զարկ տալ մարզասիրական եւ հայրենակցական ջերմեռանդ սիրոյ: թ) Ջղեղին մղել ինքնօգնութեան եւ գործակցութեան:

2. Կրթական.– ա) Անուս մանուկներուն համար՝ Ամերիկայէն դուրս՝ տարրական վարժարաններ բանալու հետամուտ ըլլալ: բ) Ամերիկայի մէջ անկարող ծնողք ունեցող մանկանց հայերէն կրթութեան ամառուրքերը հոգալ: գ) Բացառիկ ընդունակութիւն ունեցող տղայոց բարձրագոյն կրթութեան աջակցիլ՝ փոխառութեամբ: դ) Ջղեղին աւելի՛ ծանօթացնել

հայկական մշակոյթը: ե) Մեր ծննդավայրին ընտիր ու բարեսովորութիւնները տարածել եւ տպաւորիչ դարձնել: պ) Քրիստոնեական եւ լաւագոյն յիշատակները կորուստէ փրկել: է)– Քրեցին արհեստասիրութեան եւ մասնագիտութեան մղել:

3· Միութիւնս հնարաւոր չափով պիտի օժանդակէ կամ գործակցի այն մարմիններուն, կազմակերպութիւններուն եւ միութիւններուն, որոնց ձգտումն ու գործունէութիւնը կը համապատասխանէ մեր նպատակներուն»:

Քրիստոնեական Միութեան առաջին կեդրոն. վարչութիւնը, որուն բոլորանուէր եւ անխոնջ աշխատանքին կը պարտինք այս միութեան յաջողութիւնը, կը կազմէին հետեւեալ հայրենակիցները.– Վ. Յ. Հայրապետեան,՝ Ատենապետ, Յ. Փափազեան՝ փոխ–Ատենապետ, Ս. Սարգիսեան՝ Ատենադպիր, Մ. Ազնաւուրեան՝ Փոխ–Ատենադպիր, Մ. Տէր Վարդանեան՝ Գանձապահ:

Միութիւն մը՝ առանց հիմնական ու առողջ նպատակի՝ չի' կրնար իր գոյութիւնը արդարացնել եւ դատապարտուած է մեռնելու: Քրիստոնեական Միութեան հիմնադիր անդամները անպայման այս ճշմարտութեան տեղեակ էին եւ անոր համար նախ որդեգրեցին հայրենակցական միութեան մը վայել եւ ազդաշէն վերը գրուած նպատակը: Այս է պատճառը որ, իր գոյութեան երեք տարիներու ընթացքին՝ Միութիւնը չուտով ուռճացաւ եւ մասնաճիւղեր ունեցաւ Միացեալ Նահանգաց, Քանատայի, Ճրանսայի, Պալքանեան Երկիրներու եւ Սիւրիոյ մէջ եւ այսօր արդէն պատրաստ ունի կանոնաւոր կազմակերպական մեքենայ մը.– մասնաճիւղեր (վարչական կազմերով), կեդրոնական վարչութիւն եւ Պատմամատենական-ժողով:

***

Կազմակերպական այդ մեքենան, ահա, լծուած է՝–

ա) Թրքական սիրապետութեան տակ գտնուող հոգամասերուն մէջ բանտուած վերապրող քրեցիները ազատագրելու:

բ) Որբերուն ու այրիներուն աւելի այժմ զրամապէս օգնելու

մինչեւ որ կարելի ըլլայ անոնց պատասխանները հիմնելու չափ պիտանի դոյացնել:

դ) Արտասահմանի քղեցի մանուկներու կրթութեան դործը ապահով հիմերու վրայ դնելէ եւ ի գլուխ հանելէ յետոյ ձեռնարկել Ամերիկայի քղեցի մանուկներու կրթութեան:

դ) Կարօտեալներու, ապաստարութեան եւ մանուկներու դաստիարակութեան համար եղած դրամական օգնութիւններէն դատ, այս Միութիւնը պէյրութի Տանըմարքական Որբանոցին մէջ կը պահէ երեք քղեցի որբեր, Հալէպի մէջ՝ քանի մը ծերուկի մայրերու համար վարձած է ապաստարան մը եւ կը պատրաստուի պէյրութի Հայկական ճեմարանը դեռեղել քղեցի ուսանող մը:

Եւ որպէս ապացոյց այս Միութեան աշխուժութեան, ան կը փորձէ բանալ հաւիք մը եւ հրաւիրել աշխատաւորներ՝ եանդով լծուելու գործի, փորելու, փորփրելու եւ ի յայտ բերելու գանձը, դպրութեամբ դաստելու թանկարժէք մետաղը հողէն եւ հարստացնելու մեր ազգային, մշակութային գանձարանը:

Յաջողութի՛ւն:

ԴՂԻԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԵՐԸ

Որպէսզի պատմութեան դէմ մեղանչած չըլլանք, հոս կուտանք Դղիի Հայրենակցական Միութեան Անդրանիկ Պատուական. Ժողովին մէջ քննուած ու վաւերացուած մասնաճիւղերու ցուցակը, վարչութեանց կազմերը, կազմութեան թուականները եւ հասցէները: Յաջորդ Տարեդրքով կը ներկայացնենք 1935–էն 1938 տարեշրջաններուն կազմուած մասնաճիւղերու ցուցակն ու, թերեւս, անոնց անդամներուն անուններն ու հասցէները:

1· ՏԻԹՐՈՅԻՏ·– Կազմուած՝ Յունիս 10, 1934: Վարչական կազմ· Ատենապետ՝ Յ· Ոսկերչեան, Ատենադպիր՝ Ս· Կրնիկեան, Գանձապահ՝ Տ· Գազլիկեան, փոխ–Ատենապետ՝ Յ· Խնոբեան, փոխ–Ատենադպիր՝ Հ· Մոսոյեան:

Հասցէ՝

Patriotic Society of Kghi, Inc.
440 So. Green Avenue
Detroit, Mich.

2· ՀԱՅԼԸՆՏ ՓԱՐՔ, ՄԻՇ·– Հիմնուած՝ 1934–ին· Վարչական կազմ· Ատենապետ՝ Ղազար Մուրատեան, Ատենադպիր՝ Համազասպ Ալանեան, Գանձապահ՝ Արտաշէս Պոզոյեան:

Հասցէ՝

13932 Woodrow Wilson
Detroit, Mich.

3· ՇԻՔԱԿՈՅ Հիմնուած՝ 1934 Յուլիս 27–ին, Վարչական կազմ· Ատենապետ՝ Յ· Ալոյեան, Ատենադպիր՝ Տիկին Ա· Հարոյեան, Գանձապահ՝ Թ· Գալայճեան:

Հասցէ՝

5604 W. 21st Street
Cicero, Ill.

4· ՓՈՆԹԻԱԿ·– Հիմնուած՝ 1934 Սեպտեմբեր 17–ին· Վարչական կազմ· Ատենապետ՝ Մ'իսաք Գէորգեան, Ատենադպիր՝ Մեսրոպ Ղուկասեան, Գանձապահ՝ Համազասպ Յակոբեան:

Հասցէ՝

13 Wessen Street
Pontiac, Michigan

ՍԷՅՆԹ ՔԷԹՐԻՆԷՍ·– Հիմնուած՝ 1934 Սեպտեմբեր 23–ին· Վարչական կազմ· Ատենապետ՝ Արշակ Գալուստեան, Ատենադպիր՝ Անդրանիկ Սիրունեան, Գանձապահ՝ Աղաճան

Փափագեան, փոխ–Ատենապետ՝ Արմենակ Տէրսէրեան, փոխ–Ատենադպիր՝ Գաբրիէլ Աշըգեան:

Հասցէ՝

288 Ontario Street
St. Catharines, Ont., Canada.

6· ԿՈՒԵԼՖ.– Հիմնուած՝ 1934 Հոկտեմբեր 12–ին· վարչական կազմ՝ Ա· Թուրիկեան, Հ· Հայրապետեան, Արգար Եփալեան:

Հասցէ՝

446 York Road
Guelph, Ontario, Canada

ՀԷՄԻԼԹԸՆ.– Հիմնուած՝ 1934 Հոկտեմբեր 13–ին· վարչական կազմ· կարապետ Առաքելեան՝ Ատենապետ, Թորոս Օհանեան՝ Ատենադպիր:

Հասցէ՝

229 Gibson Avenue
Hamilton, Ont., Canada

ՓՐԷՍԹԸՆ.– Հիմնուած՝ 1934 Հոկտեմբեր 14–ին· 6վարչական կազմ· Պողոս Տէրտէրեան՝ Ատենապետ, Արսէն Բարդամեան՝ Ատենադպիր, Գրիգոր Տէրտէրեան՝ Գանձապահ:

Հասցէ՝

505 P. O. Box
Preson, Ont., Canada

ՊՐԷՆՏՖԸՐՏ.– Հիմնուած՝ 1934 Հոկտեմբեր 14–ին· վ արչական կազմ· Ատենապետ՝ կարապետ Մուրատեան, Ատենադպիր՝ Մարտիկ Աբիկեան, Գանձապահ՝ Համբարձում Աբիկեան· Մանուկ Մանուկեան, Թրամա Մանուկեան՝ խորհրդականք:

Հասցէ՝

129½ Market Street
Brandford, Ont., Canada

10· ՈՒԻՆՏՋԸՐ — ՍԷՆՏՈՒՃ.– Հիմնուած՝ 1934 Նոյեմբեր 11—ին· վարչական կազմ· Ատենապետ՝ Գասպար Ադա–

ճանեան, Ատենադպիր՝ Խաչիկ Յարութիւնեան, Գանձապահ՝ Վահան Մորլեան:

Հասցէ՝

306 Felix Avenue
Windsor, Ont., Canada

11. ԿՐԱՆԻԴ ՍԻԴԻ.– Հիմնուած՝ 1934 Նոյեմբեր 17–ին. Վարչական կազմ. Նշան Վարդանեան, Արսէն Հարոյեան եւ Ասլան Խաչիկեան:

Հասցէ՝

809 Pacific Avenue
Granite City, Ill.

12. ՄԻՏՎԻԼ.– Հիմնուած՝ 1934 Դեկտեմբեր 8–ին. Վարչական կազմ. Կարապետ Ալոյեան, Աբրահամ Փափազեան, Արսէն Հապոյեան, Պետրոս Խոյեան:

Հասցէ՝

1157 Water Street
Meadville, Pa.

13. Ի. ՍԷՅՆԹ ԼՈՒԻՋ.– Հիմնուած՝ 1934 Նոյեմբեր 18–ին. Վարչական կազմ. Յովհաննէս Տումանեան, Ճանիկ Գլոյեան եւ Դաւիթ Մելգոնեան:

Հասցէ՝

1705 Missouri Avenue
E. St. Louis, Ill.

14. ԻՐԻ.– Հիմնուած՝ 1934 Դեկտեմբեր 9–ին. Վարչական կազմ. Սարգիս Անտոնեան, Եղիշէ Սիրունեան, Սարգիս Մարկոսեան:

Հասցէ՝

245 E. 17th Street
Erie, Pa.

15. ՎՈՒԼՐՎԼԻԹ.– Հիմնուած՝ 1934 Դեկտեմբեր 13–ին. Վարչական կազմ. Մկրտիչ Ոսկերչեան, Իսրայէլ Տէրտէրեան, Հրանդ Եփմալեան:

Հասցէ՝

311, 25th Street
Watervliet, N. Y.

16· ԻՍԴ ՓՐՈՎԻՏԷՆՍ·– Հիմնուած՝ 1934 Դեկտեմբեր 15–ին· վարչական կազմ· Կ· Արզումանեան, Հ· Շարոյեան, Ներսէս Օհանեան:

Հասցէ՝

118 First Street
E. Providence, R. I.

17· ՀՈՒԱՅԹՊՆՍՎԻԼ·– Հիմնուած՝ 1934 Դեկտեմբեր 16–ին· վարչական կազմ· Գէորգ Թէրճանեան, Մուշեղ Օվոյեան, Արսէն Օվոյեան, Յովհաննէս Մկրտիչեան, Ստեփան Գասպարեան:

Հասցէ՝

138½ Church Street
Whitinsville, Mass.

18· ՈՒՍՏՐ·– Հիմնուած՝ 1934 Դեկտեմբեր 17–ին· վարչական կազմ· Յակոբ Մարտիրոսեան, Գրիգոր Վանեցեան, Գարեգին Առուանիկեան:

Հասցէ՝

27 Bancroft Street
Worcester, Mass.

19· ՓՈՐԹԼԷՆՏ·– Հիմնուած՝ 1934 Դեկտեմբեր 20–ին· վարչական կազմ· Միխայէլ Ամերիկեան, Արմենակ Անդրանիկեան, Յովհաննէս Մեծոյեան, Պետրոս Կիւլէսէրեան, Մարգար Թուխոյեան:

Հասցէ՝

191 Oxford Street
Portland, Maine

20· ՊՈՍԹՐՆ·– Հիմնուած՝ 1934 Դեկտեմբեր 23–ին· վարչական կազմ· Գրիգոր Կարապետեան, Արմէն Պարտիզեան, Արշակ Սառաֆեան:

Հասցէ՝

44 Dartmouth Street
Watertown, Mass.

21· Նիւկարա Ֆոլս·– Հիմնուած՝ 1934 Դեկտեմբեր 25–ին·

վարչական կազմ. Մամիկոն Գրիգորեան, Արիստակէս Շահբազեան, Պողոս Կարապետեան:

Հասցէ՝

541, 9th Street
Niagara Falls, N. Y.

22. ԼԱՒՐ ՓՈՐԹ.— Հիմնուած՝ 1934 Դեկտեմբեր 27–ին. վարչական կազմ. Սողոմոն Տէր Զաքարեան, Երուանդ Պապիկեան, Լեւոն Գալայճեան:

Հասցէ՝

268 Genesee Street
Lockport, N. Y.

23. ԹՈՐԱՆԹՕ.— Հիմնուած՝ 1934 Դեկտեմբերին. վարչական կազմ. Սեդրակ Մաղաքեան, Հայրապետ Մատթէոսեան..

Հասցէ՝

85 Seaton Stieet
Toronto, Ontario, Canada

24. ԱԹԷՆՔ.— Հիմնուած՝1934 Նոյեմբեր 8–ին. վարչական կազմ. Մ. Թուրաճիկեան, Կ. Կիրակոսեան, Ա. Խոշմաքլեան, Վ. Եսայեան եւ Տիկին Ա. Վարդանեան:

Հասցէ՝

32 Ghama Dourgouty
Athens, Greece

25. ՀԱԼԷՊ.— Հիմնուած՝ 1934 Նոյեմբեր 11–ին. վարչական կազմ. Խորէն Քրէէքլեան, Սմբատ Տէր Խաչատուրեան, Յովհաննէս Սառաֆեան:

Հասցէ՝

Rue Tilel, No. 31½
Aleppo, Syria

26. ՄԱՐՍԷՅԼ — ՍԷՆ ԼՈՒ.— Հիմնուած՝ 1924–ին. վարչական կազմ. Բարսեղ Հալոյեան, Յարութիւն Գազլիկեան, Յարութիւն Համբարեան:

Հասցէ՝

52 Bul. de Grand Pins
St. Loup, Marseille, France

27· ՍԷՅՆԹ ԷԹԻԷՆ·– Հիմնուած՝ 1930–ին· Միացած Միութեանս՝ 1934–ին· Վարչական կազմ· Գ· Շանոյեան, Գ· Մղսիպղտոյեան, Մ· Թոսունեան:

Հասցէ՝

No. 1 Place due Carriere
St. Etienne (Loire), France

28· ՄԱՐՍԷՅԼ·– Հիմնուած՝ 1924–ին· Միացած Միութեանս՝ 1934–ին· Վարչական կազմ· Գառնիկ Ճառայեան, Պօղոս Համբարձումեան, Գ· Կոքոյեան, Մ· Յարութիւնեան, Ա· Այվազեան:

Հասցէ՝

19 Rue des Petits Maries
Marseille, France

ՔՂԻ

(ԽՈՐՁԱՅՆ ԳԱՒԱՌ)

Գրեց՝ Փառանձեմ Մուրատեան

Քղին՝ Հայոց Պատմութեան մէջ ճանչցուած է Խորձայն Գաւառ անունով: Քղին ունեցած է պատմական վիճակ մը: Դժբախտաբար պարսիկ – թաթար – թուրք եւ այլ աւազակաբարոյ ազգերու ու ցեղերու կողմէ սարքուած պարբերական արածութիւնները ու աւերները վճացուցեր են բոլոր յիշատակարանները, իսկ վերջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքին Թուրքերոյ ճիւաղային խաղը հողին տակ թաղեց ամէն գիր ու յիշատակ:

Կայ, սակայն, բան մը, զոր Թուրքին եօքը պապը չի կըրնար մեռցնել. աւիկա մարդկային մխքն է: Եւ հիմայ արեւով մեր մօքի յիշողութիւնը, չանանք կազմել վիճակ էջ մը Քղիի յիշատակարանին ի խնդիր:

Հեթանոսական դարերուն կառուցուած եւ ապա քանդուած մեհեաններուն նշխարները երեւան կը հանուէին աւերակներու տակէն մեր օրերուն իսկ: Քաղաքական յեղաշրջումները եւ երկրաշարժներ տակն ու վրայ ըրած էին անցեալի այդ յիշատակները: Աստղիկի Բերդը, որ կառուցուած էր եղբօր կողմէ եւ ձօնուած քրոջ անուան, անհետ կործանուած էր, սակայն ժողովուրդը տակաւին կը պահէր այդ անունը Աստղբերդ դիւղով, որուն հետ կապուած էր շարք մը զրոյցներ ու աւանդութիւններ:

Տարօն – Տուրուբերան եւ Երիզա գաւառները կը համարուին մեհեաններու կեդրոններ: Քղին գտնուելով այս երկու գաւառներուն միջեւ, բնականաբար ենթակայ էր անոնց կրօնա – մշակութային ազդեցութեան:

Երիզոր Լուսաւորիչ, ինչպէս յայտնի է, տեսնելով որ ժողովուրդը անլեռանալի կերպով փարած է այդ մեհեաններուն,

պրծանել տուաւ եւ անոնց տեղ կառոյց եկեղեցիներ եւ վանքեր, որոնք ծառայեցին եւ տակաւին կը ծառայեն որպէս աղօթավայրեր եւ ուխտատեղիներ:

Քղիի նշանաւոր վանքերն են՝ Սերկեւիլք գիւղի Ամենափրկիչը, Ճըպըռ գիւղի Աստուածամայրը, Առէք գիւղի Ս. Աստուածածինը, Ապարու Ս. Կարապետը, Հազատուն գիւղի Խաղ-Հայրը*) (Խաղ Հայրապետի անունին նուիրուած) եւ Օտնակի Ս. Կիրակոսը: Կան տակաւին ուրիշ վանքեր ալ. սակայն, այս գլխաւոր վանքերուն մէջ է որ քղեցի ժողովուրդը՝ վանքերուն յատկացուած յատուկ տօնական օրերուն՝ ուխտի կ'երթար եւ ջերմեռանդօրէն կ'աղօթէր ու իր ուխտը կը կատարէր պաշտօն - պատարագով: Հիւանդները հոս կը բերուէին բուժում առնելու համար, երաշտ տարիներուն յատուկ անզանատան կը կատարուէր: (Կը պատահէր որ տակաւին ժամերգութիւնը չվերջացած անձրեւը կը սկսէր տեղալ): Ժամերգութենէն յետոյ տեղի կ'ունենար նաւատարդեան խրախճանք:

Քղին համբաւաւոր է մանուկի առաջ բերքով, որ տեղացի ժողովուրդը գազպին կը կոչէ: Ժողովուրդը, չատ հնուց, կը հաւատար որ՝ առաջ գազպին առնելու համար անհրաժեշտ է որ ուխտաւորները հաւաքուի եւ ջերմեռանդօրէն աղօթեն: Եւ, արդարեւ, երբ վերջերս տակաւ պակսեցաւ ջերմեռանդութիւնը եւ նիւթապաշտ անկրօնութիւնը սկսաւ մուտ գործել ժողովուրդին մէջ, մանուկի բերքն ու հրաշագործութիւնը չքացան:

Կը պատմուի թէ՝ անգամ մը պարսկահայ վաճառական մը Քղիի Գայլ գետէն անցած առեն իր միակ որդին գետը կ'իյնայ եւ խեղդամահ դուրս կը բերուի անկէ: Վաճառականին կանչեցուն օգնութեան հասնող քիւրտերը կը թելադրեն որպէսզի ան իր որդին տանի Ս. Աստուածածնայ ոտքը: Վաճառականը, որ ջերմեռանդ հաւատացեալ քրիստոնեայ մըն էր, առանց տատանումի կը գիմէ Ս. Աստուածածնին վանքը: Կը կատարուի Ս. Պատարագ եւ պաշտամունքը լրանալուն՝ տղան կ'ելլէ կը նստի եւ կը սկսի ազօթել: Վաճառականը այս պարմանալի հրաշքին ի տես, իր հարստութեան կէսը կը նուիրէ վանքին:

(Տես՝ կենսագրական Բաժին)

Քղին նշանաւոր է իր մաքուր օդով, պաղպրակ ջուրով ու կարկաչահոս աղբիւրներով. դեռերով, դեռահներով ու վտառակներով, որոնցմէ մեծագոյն մասը կուգան Աստուածաշունչի մէջ յիշուած Եղեմական Պարտէզէն, որը կը կոչուի Պինկէօլ, որ կը թարգմանուի՝ հազար լիճ: Կը պատմուի թէ՝ վերջանարնակ քրտուհի մը այրանի մը կը տանի Պինկէօլի լիճերէն մէկուն մէջ լուալու եւ խորհուրդ պատրաստելու անկէ: Երբ աղաւնին ջուրը կը խոթէ, ո՛վ զարմանք, կը կենդանանայ ան ու կը թռչի, կ'անհետանայ: Քրտուհին ձեռնունայն տուն կը դառնայ եւ իրեններուն կը պատմէ պատահածը: Կը վերջանի լիճը օգտագործելու համար հրաշագործ լճին գօրութիւնը:Սակայն երբ հոն կը հասնին,անկարելի կ'ըլլայ քրտուհիին՝ մէկա բազմաթիւ լիճերէն գանագանել ա՛յն լիճը, ուր կատարուած էր հրաշքը եւ ան իրեն եղած հարցումներուն կը պատասխանէ ուսերը թօթուելով՝ «Պինկէօլը հազար կէօլը, լէ ըզ չի գանըմ ֆիժան կէօլը · այսինքն՝ Պինկէօլը հազար լիճ ունի, ես ինչպէս գիտեմ ո՛ր լիճն էր:

Քղին հարուստ է նաեւ հանքերով: Հանքերու մեծ մասը կը գտնուի Մելիքան եւ Խարապէկ գիւղերու միջեւ գտնուող լեռնաշղթային կուրծքին ու կողերուն մէջ, – կապար, նիկէլ եւ պղինձ: Սապաճորի լերան կողը կար ածուխի հանք մը:

Քղին, իր կարգին, տուած է յեղափոխական դէմքեր, – գործիչներ եւ կառավարական պաշտօնեաններ: Այս վերաբեր էջը պէտք է գրի առնուի կարող եւ դէմքերուն ու դէպքերուն արժանահաւատ անձերու կողմէ: Մենք հոս յիշենք կարգ մը անուններ եւ անցնինք: – Սերկեւիլցի Խոճա, Մելիքանցի Յարութիւնը (հին յեղափոխական), Զանախչցի Պողոսը (հայդուկ), Քաղաքացի Սարգիսը (հայդուկ), Քաղաքացի Պետրոսը, Սոխքցի Տէր Սուքիասը, Ծերմացի Տէր Աբիստակէս քահանան, (վերջին երկուքը 1915–ի տեղահանութեան չյանձնուեցան Թուրքերուն, քաջաբար կռուեցան եւ հերոսաբար ինկան), եւ դեռ շատեր...:

Կամաւորական շարժման մէջացան հարիւրաւորներ, որոնցմէ կրնամ յիշել երիտասարդ եւ յանդուգն կռուող (տես Զօրավար Սեպուհի էջեր իմ յուշերէս) օսնակցի Աբգար Սարկաւագեանը, ճըլըպլիւզացի Խորէն Գալոյեանը, քաղաքացի Սարգիս Տէր Խաչատուրեանը, ապեվանքցի Ամենակ եւ Յով-

Հաննէս Մանուկեաններէն, օրօրցի Սրամ Տէր Ղուկասեանէն, դարմանցի Սիրական Խուկոյեանէն, ապողնացի Խորէն Տէր Գրիգորեանէն քաղաքացի Յարութիւն Ճառայեանէն եւ Սպայկ Տումանեանէն, տէքցի Խորով Մելքոնեանէն, սերկեւիլցի Սրճակ Նորոյեանէն, տէքցի Սմբատ Էվարեանէն, Հօրմաղցի Օհաննէս Սիսոյեանէն, ճլպըդիւղցի Խորէն Վասիլասեանէն, քարբոսցի Խորէն Ոահանեանէն եւ Եփրեմ եւ Յովհաննէս Մոսկովեաններէն, ապրակցի Անդրանիկ Ոսկերիչեանէն եւ այլն:

Առանցմէ ոմանք կովկասեան ճակատին վրայ գործող համաւորական դունդերուն մէջ հերոսաբար կռուեցան ի խնդիր մեր ցեղի ազատագրման, ոմանք ալ Ալէնպիի բանակին մէջ Սուրբ Երկրի եւ այլ ճակատամարտներու մէջ քաջաբար պարկին ու պարկուեցան:

Հայ կամաւորները իրենց քաջութեամբ եւ անձնուիրութեամբ Լէժիօն Տ'Օրիան անուանակոչումը փոխեցին Լէժիօն Տ'Արմէնիէն-ի, եւ ասոր մէջ քլեցին ալ բերաւ իր համեստ բաժինը:

Զինադադարէն յետոյ Եգիպտոս այցելող անգլիական մէկ զօրաբաժնին մէջ կային Տիգրան Քասիկեան (խուժանցի) եւ Ռուբէն Յարխեան (տէքցի):

Թող նկրէն լինի կամաւորական դունդերուն մէջ գործող այն բոլոր եղբայրները, որոնք անծանօթ են լինի եւ որոնց անուններն իմանալ հոս անհնար է լինի համար:

Փա՛ռք նահատակ եղբայրներուս անմոռաց յիշատակին եւ պատի՛ւ մահուընէ ազատուող վիրաւորներուն:

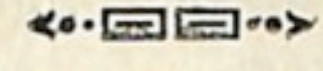
Թրքական խժդուժութիւններուն դէմ գայող անհամար մարտիրոսներու վրէժը անմոռանալի է: Վերապրող քլեցիներուն իրենց նամարդ թշնամիին աչքը հանելու համար ապրելու են համերաշխաբար եւ միութեամբ: Մեղուներու նման անոնք պիտի հիւրընկալող երկիրներու ծաղկաւէտ դաշտերէն հաւաքելու են կենսատու հիւթեր պինդելու եւ օծանելու եւ ուժեղացնելու մեր ապագին օրկանը, որը կը պատրաստուի գալիք հերոսամարտները գիմագրաւելու եւ նոր արշալոյսներ ողջունելու վառ յոյսերով:

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

Ա.

ՔՂԻԽ ՏՈՒՐՔԸ
ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
Ի ԽՆԴԻՐ

կազմեց՝ Ա. Պ.

ՇԱՀԱՆ ՍԻՐՈՒՆԵԱՆ

(*Քղի, Բալաքացի*

1878 – 1915

Դաշնակցութեան պահեստապետը: Ջէնքերու փոխադրութեան եւ պահպանման վերին հսկիչը: Իր պարտականութիւնը հաւատարմութեամբ կատարեց մինչեւ վերջին վայրկեանը: 1915–ի սկզբնահանութեան ժամանակ թուրք իշխանութիւնը Շահանին խնդրած էր, որ պահած էր զայն Դաշնակցութեան պահեստը բանալ տալու նպատակաւ:

Ֆիզիքական ու բարոյական ամէն չարչարանք ու խոշտանգում չեն կրնար ընկճել Շահանի արիութիւնը: Վերջապէս կը հարկադրուի ինքն իր ձեռքով փորել իր գերեզմանը եւ ատակաւին կը մերժէ յայտնել իր հոգւոյն մէջ թաղուած գաղտնիքը: Եւ աննման Շահանը ողջ – ողջ կը թաղուի իր փորած գերեզմանին մէջ, եւ իրեն հետ կը տանի իրեն վստահուած ազգին գաղտնիքը:

ՊԵՏՐՈՍ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ
(Շահ – Ամմէն)

Քղխի Ասողաբերդ գիւղացի։ Ծնած 1885–ին։ Մանուկ հասակին մէջ կը փոխադրուի Կովկաս, ուր կը ստանայ իր կրթութիւնը։ 1908–ի սահմանադրութենէն վերջ անցաւ Կարին։ Կ'աշխատակցէր «Յառաջ»–ին Շահ – Ամմէն անունով, եւ կը գրէր Սխամանթոյի չունչով։ 1913–ին Կարնոյ մէջ ապաննեց թուրք մը, որ իր նեղկայութեան նախատած էր հայութիւնը։ 1914–ին ապատ արձակուեցաւ բանտէն, գոհ գնաց 1915–ի եղեռնին։

ՏԷՐ ՍՈՒՐԷՆ

Հազիւ թէ՛ կայ անուն մը, որ այնքան անուշ կը հնչէ Քղխի ամբողջ հայութեան ականջին, քան անունը այս անուս, չինական քահանային, որու աշխարհական անունը Յովհաննէս Մելքոնեան էր, ծնած էր 1860–ական թուականներուն, Քղխի Արեզ գիւղը, որ Քղխի խեւերու գիւղն է։

Երխտասարդ հասակին կը մեկնի Պոլիս գրամ վաստկելու համար։ Ի բնէ ըմբոստ ու յեղափոխական, Պոլսոյ մէջ կը մխանայ Հնչակեան կուսակցութեան, եւ այդ կուսակցութեան կազմակերպած ցոյցերուն մէջ կը կատարէ աչքառու դեր։ Կը մատնուի, բայց կը յաջողի Պոլսէն փախչիլ եւ հայրենի գիւղ վերադառնալ։ Հետապնդումներէ խուսափելու համար կը ձեռնադրուի քահանայ։ Հանդիստ կեանքը, կղերական աքեմը չեն կրնար կաշկանդել Տէր Սուրէնի յեղափոխական ոգին։ 1900–ի օրերուն օր մը յանկարծ կ'անհետանայ գիւղէն։ Ամբողջ երեք շաբաթ ոչ ոք գիտէր թէ ո՛ւր գացած է Տէր Սուրէնը։ Վերջապէս վերադարձաւ, եւ յայտնեց թէ ուխտի գացած էր Մշոյ Ս. Կարապետ։ Տարբեր ուխտի գացած էր։ Այնտեղ ծանօթացած էր Վարդան վարդապետի հետ, որուն հետ բարեկամութիւնը պահեց մինչեւ վերջ պարբերական այցելութիւններով։

Վարդան վարդապետի միջոցով կը ծանօթանայ դաշնակ-

ցական գործիչներու, խմբապետներու եւ դիւզ կը վերադառնայ գաչնակցական:

Տէր Սուրէն Ս. Կարապետ ուխտէն յետոյ՝ սկսաւ պրատիլ Գղիի բոլոր դիւղերը, ամէն մէկ դիւղին մէջ անտես վրատահելի անձ մը կամ երկուք, եւ իր գաւազանին մէջ ծրարած Դաշնակցութեան ծրագիրը կարդաց անոնց: Դարմանի մէջ ծանօթացաւ Պատ. Կարապետ Մելքոնեանի, խօսեցաւ բողոքական ժողովարանին մէջ, ու երկու կղերականները – մէկը լուսաւորչական ու մեսր՝ բողոքական – գործան սրտակից եղբայրներ յանուն հայ ժողովրդի ազատագրութեան՝ Հ. Յ. Դ. գրօշին ներքեւ: Ապա՝ յարաբերութեան մտան քաղաքի ընկերներու հետ, ու գործան կապը Գղիի շրջանի գրուած ընկերներու եւ Մուշի լաւ կազմակերպական շրջանին հետ: Պարբերական այցելութիւններով Գղիէն հաւաքուած դրամները կը փոխադրէր Վարդան վարդապետին, իսկ այնտեղէն նոր հրահանգներով կը վերադառնար:

Սահմանադրութենէն յետոյ, ինչպէս անկէ առաջ Տէր Սուրէն չարունակեց իր յեղափոխական աշաքերութիւնը, ուրուն նուիրուած էր իր ամբողջ էութեամբ:

1915–ի տեղահանութեան ժամանակ, Արեւ պիւղը կը պաշարուի քիւրտերով: Տեղահան ընելէ առաջ պինտրնները պիւղ կը մտնեն պիւղացիներու զէնքերը գրաւելու: Ամենէն առաջ կը գիմեն Տէր Սուրէնին, որ ամեն միջոց կը գործածէ զէնքերը չյանձնելու եւ ժողովուրդը ընդիմութեան մղելու: Վերջին նպատակը իրագործելու համար չափազանց ուշ էր, գործը արդէն գիւղի կարեւոր գիրքերը գրաւած էր: Երկար աշարկելէ եաք Տէր Սուրէն կ'առաջարկէ պինտրական հրամանատարին՝ թոյլ տալ նրան, որ երթայ զէնքերը բերէ: Զինտրականը կը հաւանի: Տէր Սուրէն կը վերադառնայ տուն, կը պինուի ու կը նետուի իր ձիուն վրայ, եւ կը կանչէ թիւրք պինտրներուն, եթէ զէնքա կ'ուզէք, եկէք, որ առնէք, ու ձին կ'ուղղէ սարն ի վեր: Թիւրք պինտրներու խումբ մը կը հետապնդէ զայն: Բաւական ճամբայ կտրելէ եաք, յանկարծ Տէր Սուրէն կը տեսնէ, որ իր ճամբան բռնուած է քիւրտերու բազմութենէ մը: Երկու կողմի կրակներու մէջէն կը բարձրանայ սարն ի վեր, ու կը կրակէ մինչեւ իր վերջին փամփուշտը: Տեսնելով

որ այլեւս ապառաժեան ձար չկայ, կը կոտրէ հրացանը, ու սարին կատարին ձիով կը նետուի գեղ ու անձնասպան կ'ըլլայ:

Ալպալեի հերոսականն, իր անուան պատուարեր մահով մեռաւ Արէգի անուա, բայց ամրողջ քրիստոնեութեան սիրելի Տէր Սուրէնը:

ՄԵԼԻՈՆ ԹՈՐՈՍԵԱՆ
(Հոդւածագիր)

1915–ին Փոլթլընտէն (Մէյն, Ամերիկա) մեկնեցաւ Կալկասեան ճակատը, ուր միացաւ Անդրանիկի բանակին: Ճակատէն «Հայրենիք»–ին կը դրկէր կարճ դրութիւններ, ուր ան ցոյց տուաւ դրական չնորհք: Ռուսական բանակի քայքայումէն յետոյ գնաց Կովկի ճակատը: Դարձաւ Ալաշկերտի զինուորական կառավարիչ: Սպանուած քաղաքացիական կռիւներու ընթացքին:

ԱՒԱԳ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

Կովկի Լէռիկ գիւղացի: Ծնած 1879–ին: Նախնական ուսումը Կովկի վարժարանը, որուն չրջանը չաւարտած կանգնի Կալկասեան վարժարանը, որուն չրջանը չաւարտած կանգնի Կալկաս 1901–ին, ուր կը միանայ Դաշնակցութեան եւ կը մտնէ Կեսկի խմբին մէջ: Կը մասնակցի հայ – թաթարական կռիւներուն: Թրքական սահմանադրութենէն ետք՝ 1909–ին կը վերադառնայ Երկիր ու կը սկսի կազմակերպել իր չրջանի հայ գիւղերը Դաշնակցութեան դրօշին ներքեւ: Կերպով մը կը խուսափի թրքական բանակին զինուորագրուելէ եւ կը մնայ իր չրջանին մէջ մինչեւ 1915: Նախապատրաստէ ընդհանուր ապստամբը՝ իր շուրջը կը հաւաքէ 20–30 երիտասարդներ, ու լեռ կը բարձրանայ ժողովուրդին հակելու:

Շրջանին թիւրք ու քիւրտ պէկերը կը զիմեն խորամանկութեան: Լուր կը դրկեն, որ իրենց չրջանի բոլոր հայերը

պիտի մնան իրենց տեղերը, ապահով եւ անվտանգ, ու կը հրաւիրեն Աւագն ու իր ընկերները, որ ինչնեն դաշտ ու լծուին խաղաղ աշխատանքի. Աւագ կը մերժէ: Այս թիւրք ու քիւրտ պէկերը պատանդ կը վերցնեն Աւագի երկու զաւակները, ու իր կինը կը զրկեն իր մօտ՝ ապառնալով որ եթէ վար չինչէ՝ պիտի սպաննեն իր զաւակները, իսկ եթէ հրաժարի վախտական կեանքէ, շրջանի հայութիւնը ապատ պիտի մնայ կոտորածէ: Աւագ, առանց հաւատալու պէկերու խոստումին, տեղի տալով կնոջ ազաչանքներուն, ընկերներով վար կ'ինչէ դաշտը. բայց անմիջապէս կը ձերբակալուի ու կը դնդակահարուի: Աւագի կինը չդիմանալով իր ամուսնոյն սպանութեան, կը զրկէ իր երկու փոքրիկները կը նետուի դետը, ու ջրամոյն կ'ըլլայ անոնց հետ:

ԱՍԱՏՈՒՐ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

Աւագի փոքր եղբայրը: Ծնած 1897–ին: Պատանի հասակին կ'անցնի Կովկաս ու կը մնայ Դաշնակցութեան շարքերուն: Այնտեղ կը մնայ մինչեւ 1912, երբ կ'անցնի Ամերիկա: 1915–ի տեղահանութիւններու ժամանակ կ'իմանայ եղբօրը Աւագին սպանութիւնը: Լեցուած վրէժի բուռն կրակով, կամաւոր կ'երթայ Կիլիկիա, կը մասնակցի չատ մը կռիւներու, եւ 1920–ին կը սպաննուի Մարաշի կռիւներուն մէջ:

ՄԻՍԱԿ ԹՈՎՓԷԼԵԱՆ

Ֆղիի Յուսիս գիւղացի: Ծնած 1883–ին: Կրթութիւնը ստացած գիւղին վարժարանէն: Հայրենասէր ու ազատասէր: Մինչ առաջին դէմն վրայ՝ գիւղին երիտասարդներուն հետ թիւրք կառավարութեան դէմ կատարուած տեղական ցոյցերու մէջ եւ ինքնապաշտպանութեան ժամանակ՝ քիւրտ ու թիւրք խուժանին դէմ:

1904–ին կ'անցնի Ամերիկա. կը մնայ դաշնակցական կո-

մխէին, եւ իր կուսակցական պարտականութիւնը բարեխիղճ կերպով կը կատարէ մինչեւ 1913 թուականը, երբ կը վերադառնայ Երկիր, ու այնուհետ կը չարունակէ կուսակցականի պարտականութիւնը:

1915–ի սեղահանութեան ժամանակ՝ Թովմիէլեան եւ ընկերները կը յաջողին համոզել դիւղը, որ չենթարկուի սեղահանութեան հրամանին: Թիւրք զօրքը եւ չրջանի քիւրտ խուժանը կը պաչարեն չէն ու դեղեցիկ Խուխոը, որ ամբողջ 9 օր հերոսական կռիւ կը մղէ, մեծ կորուստ պատճառելով յարձակողներուն:

Մայիս 25–ին դիւղի ինքնապաչտպանութեան հսկող մարմինը կը դանէ, որ կարելի չէ կռիւը երկար չարունակել. ռազմամթերքը կը պակսի, նոր դէնքերու կարելիութիւն չկայ եւ կտրուած է միւս հայ դիւղերէն: Կ'որոչեն պարպել դիւղը, կռուելով անցնիլ Տերթիմ, յուսալով ժողովուրդին ապահովարան դէնքերու մօտ:

Մխակ եւ իր խումբը կը պաչտպանեն դաղթող դիւղացիութեան թիկունքը 15 րոպէ հեռաւորութեան վրայ: Մխակ ու իր չորս ընկերները կը նետուին ծակ ֆար կոչուած քարայրը, ուրկէ անոնք հերոսական դիմադրութիւն մը ցոյց կուտան իրենց վրայ վազող հազարաւոր քիւրտերուն եւ զօրքերուն: Այդտեղ կը սանձուին Մխակի չորս ընկերները: Մխակ օգտուելով մութէն կը յաջողի բարձրանալ ճգնաւորի ֆար կոչուած բարձրադիր քարայրը: Այստեղ անօթի ու ծարաւ, անքուն ու յոգնած ամբողջ երկու օր կը չարունակէ կռուիլ: Հրացանի ու արճանակի բոլոր փամփուչտները պարպելէ ետք, – որոնցմով կը սպաննէ 7 եւ կը վիրաւորէ 4 քիւրտեր – հրացանն ու արճանակը կը կոտրէ, ու կը ձայնէ վարը սպասող քիւրտերուն – որոնց մէջ կային իրեն ծանօթներ – տեսէ՛ք, տեսէ՛ք, թէ ինչպէ՛ս Մխակ Թովմիէլեանը Խուխոէն ստացած իր մխան ու արիւնը այս ջրերուն հետ կը վերադարձնէ սիրելի Խուխոին: Ու Մխակ գլխիվայր ինքզինք կը նետէ քարայրին ստորոտը պտնուող ժայռերուն վրայ: Ախպար Մխակի մահուան պարագաները պատմած են քիւրտեր՝ Խուխոեցի ազատուածներուն:

Բզնի Զինվիկ գիւղացի։ Ծնած 1894–ին։ Կրթութիւնը կը առանայ գիւղի կրթարանին մէջ։ Սահմանադրութենէն յետոյ պատանի հասակին կը մխանայ Դաշնակցութեան։ 1912–ին իւր գաղթէ Քանաաա եւ կը պառնայ Կաւելֆի ու Համլըճըն կոմիտէներուն եռանդուն անդամը։

Համաշխարհայնի պատերազմին՝ կը մանէ Քանաատական բանակը, ուր լաւ զինուորական կրթութիւն կը առանայ ամրողջ ութը ամիս։ Երբ կ'իմանայ որ հայ կամաւորներ կը մեկնեն Կովկաս թուրքերուն դէմ կռուելու, հետքով մը կը յաջողի դուրս գալ Քանաատական բանակէն, եւ Ամերիկահայ երրորդ կամաւորական խմբին հետ կը մեկնի Կովկաս, կը մանէ Անդրանիկի գունդին մէջ, ուր կը նշանակուի ձիաւորներու յետնապահ։ Կը մասնակցի Պիթլիսի, Արճէշի, Զիլանի կռիւներուն։ Ապա՝ կը մխանայ Խնուսի թուրքիկ խմբերուն, որոնք դրացած էին քիւրտերու մէջէն գաղթականներ սրսկելու դործով։

Ռուս բանակի նահանջէն յետոյ՝ Վահան Զերդի, Արշակ Սարկաւագեանի, Արամ Սարգիսեանի, Յակոբ Մկրեանի եւ այլ խումբ մը քաջերու հետ ամխաններով կը պաշտպանեն Բզնի ճակատը։ Այս կռիւներու ընթացքին, Թէվիճ Տէրէի մէջ կը տպանուի հերոսական կերպով։ Կանգնած կռուելու ժամանակ թշնամու գնդակը կը մանէ մէկ թեւէն, կ'անցնի թոքերու մէջէն եւ դուրս կ'ելլէ միւս թեւէն։ Կ'ապրի միայն 15 րոպէ, բայց մինչեւ վերջին րոպէն կը պահէ իր գիտակցութիւնը, եւ խիստ կերպով կը յանդիմանէ իրեն համար լացող ընկերները։ «Ես իմ պարտքս կատարած եմ, եթէ մեռնիմ, հոգ մի ընէք. բայց ես դեռ պիտի ապրիմ ու չարունակեմ կռիւը, դուք պայքարեցէք» կ'ըսէ ու կ'աւանդէ իր շունչը։ Զինակից ընկերները կը վերցնեն Միսակի մարմինը, հետերնին կը տանին կարին, ուր պահուող գաղթականները, որոնք ծանօթ էին Միսակի հերոսութիւններուն, փառաւոր թաղում մը կը կատարեն։

Անոր զինակից ընկերներէն Յակոբ Մկրեանը, որ մասնակցեր է Ռըվանտուզի, Պարսկաստանի, Բզնի ճակատի կռիւներուն, կը պատմէ թէ ինք Միսակի նման հազիւ երկու քայլ կըտ-

տղներ առած է իր երեք տարուան կռիւներու ընթացքին: Կը կռուէր ոտքի վրայ, Յարձակումի ժամանակ վեր կը վերցնէր հրացանը, կը դարձնէր զայն արագ իր աջ ձեռքին մէջ, ինչպէս նուագախմբի մը առաջնորդը կը դարձնէ իր պաթոնը, եւ ուռա՛յ դոչելով, կը նետուէր յառաջ, առանց ուշադրութիւն դարձընելու թնդանօթներու եւ հրացաններու կարկուտին: Մէկ մարդ էր, բայց 100 մարդու զէմ մինակ կը կռուէր...:

— Քղիի ճակատի վրայ կռուելու ժամանակ, կ'ապահովէ Խորթուէ, Քարերու ռազմամթերքը, իսկ նահանջի առեն կը յաջողի վճացնել այն'բոլոր ռազմամթերքն ու պաշարը, որ կարելի չէր փոխադրել: Եւ այս բանը Մխակ կը յաջողի կատարել Քղիի կոտորածներէն վախած երիտասարդները եւ պատանիները դարձի մղելով:

ՂԱԶԱՐ ՏԷՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

(Խմօ)

Քղիի Սերկևիլ գիւղացի: Ծնած 1882–ին: Մանուկ հասակի մէջ իր հօրեղբօր Յակոբ Տէր Ղազարեանի կողմէ Պոլիս կը տարուի դպրոց դրուելու համար: Քաղաքական պատճառները կը ստիպեն որ Յակոբ անցնի Պուլկարիա: Կը հաստատուի Ռուսճուք: Իրեն հետ կը տանի Ղազարը, զոր կը դնէ Ս. Սապահդիւլեանի տեսչութեան տակ գտնուող դպրոցը: Սապահդիւլեան կը ջանայ Ղազարը հնչակեան մկրտել, բայց Ղազարը իր պատանի հասակին մէջ արդէն մկրտուած էր գաչնակցական աւազանին մէջ, ու ոչ մէյն չ'ազդուիր Սապահդիւլեանի պրոպագանդէն, այլեւ կը հակադրէ անոր՝ իր դպրոցակիցները գաչնակցական մկրտելով: Սապահդիւլեան չի հանդուրժեր Ղազարի ոտնձգութիւններուն եւ զայն կը քշէ իր դպրոցէն:

1899–ին Ղազար կ'անցնի Կովկաս: Կը պատի դիւղերը, կը ծանօթանայ կազմակերպական ցանցին եւ խմբերուն: Կը փորձէ մտնել երկիր գացող խմբերուն մէջ, բայց կ'արգիլուի փոքր տարիքին պատճառով: Ստիպուած Կովկասի դիւղերէն մէկուն մէջ կը պաշտօնավարէ երբեմն ուսուցիչ, եւ նոյն առեն կը լծուի կուսակցական կազմակերպական աշխատանքներու:

1907–ին կ'անցնի Ամերիկա, այցելութեան համար: Մէկ քանի ամիս իր ապրականներուն մօտ մնալէ ետք՝ կրկին կ'անցնի Կովկաս, ուր այս անգամ կը լծուի կուսակցական կազմակերպական պրոպագանդայի աշխատանքին: Կը ձերբակալուի ցարական ոստիկանութեան կողմէ: Օամանեան ահեղ տեղահանութեան օրերուն կը յաջողի վտխչիլ բանտէն և անցնիլ Երկիր:

Ջղի «Մորձեան Կամխոէ»–ի պահանջին վրայ՝ Արեւելեան Բիւրօն Ամօն Ջղի զրկեց երբեմն գաշնակցական գործիչ:

Մինչեւ այդ ժամանակը ոչ մէկ գաշնակցական գործիչ ոտք դրած էր Ջղի: Կուսակցութիւնը նեղ շրջանի մը մէջ կազմակերպուած էր տեղական ուժերու մինչդարձ, որոնք կ'երթայի մը կրցած էին ծանօթանալ Գաշնակցութեան:

Ամօն գրեթէ կոյս գաշտի մը մէջ էր որ կը մանէր: Մթնոլորտը արդէն լեցուած էր յեղափոխական շունչով: Շնորհիւ իր վաստուն գործունէութեան, պերճաչունչ հռետորութեան, կարճ ժամանակի մէջ, ամբողջ Ջղին կազմակերպեց Գաշնակցութեան դրօշին տակ: Անոր կը գործակցէին տեղական ընդունակ ընկերները, – Յակոբչեան, Սիրունեան եղբայրները, Տիրան Սրապեան, Գ. Քաջբերունի քաղաքին մէջ, Պատ. Կարապետ Մելքոնեան՝ Գարմանի, Առէյի Սուրէն Քահանայ՝ ամէն տեղ, Սիրական Մուրատեան՝ Զանազիւի, Պօղոս Սէրահատարեան՝ Օրօրի մէջ եւայլն:

Տարուած ժողովրդական խանդավառութենէն՝ երբեմն կը կորանցնէր չափի պատճառը, բայց վերյիշեալ ընկերները կը կատարէին բարերար հակակշռի դեր:

Ջղիի շրջանը կազմակերպելէ ետք՝ կուսակցական պատասխանատու մարմիններու հրամանով անցաւ Կարին, ապա Բաբերդ, եւ վերջապէս Տրապիզոն, ուր կիսամեայ մնալէ յետոյ նի Առյին հետ պանդոկ մը բռնած էր, որ տեսակ մը ծածկոց էր ապահով կերպով յառաջ տանելու ներքին գործառնեները զինամթերքը: Այնտեղ մնաց մինչեւ 1915: կուսակցական պատրաստութեան բանտարկութեան ժամանակ կը յաջողի պահել ծանօթ յոյնի մը մօտ: Տեղահանութիւններէն ամիսներ յետոյ՝ մատնութեամբ կը բռնուի եւ տեղն ու տեղը կը սպաննուի անատանելի չարչարանքներով:

Ղազար Տէր Ղազարեան (հմմ.)

ԱԲԳԱՐ ՍԱՐԿԱԻԱԳԵԱՆ

Ջղլի Օձնակ գիւղացի։ Ծնած 1893–ին։ Բարեկենդիկ տան, հօրը մէկ հատիկ արու զաւակը։ Առաջին անգամ տեսայ զինք 1913–ի ամառը։ Սպիտակ քար կը մաքրէր Լրենց գիւղի Տէտէ պէկի Ջրաղացին առջեւ։ Այդ քարերը յետոյ ազատութեամբ ալեւոր խառնուէր իր մեծ հօր Նշանի ազատած չրէժին, որ կը զրկուէր կարին։ Ջեռքը վիրաւոր էր, ատրճանակով նշանառութեան վարժ կատարելու ժամանակ։ Պատանի հասակին մէջ խակ մնացած էր Դաշնակցութեան։ Տնեսապէս ապահով վիճակ ունէր, բայց չէր կրնար հանդուրժել Լրենց գիւղի պէկերու ներկայութեան։ Նոյն տարին խակ մեկնեցաւ Ֆանասա, ուր մնացաւ Ս. Կատարինէի կոմիտէին։

Երկրորդ անգամ տեսայ զինքը Նիւ Եորք։ Եկած էր առաջին ամերիկահայ խմբին հետ Կովկաս մեկնելու։

Հարցաքննութեան ժամանակ, քննիչ ընկերներէն Ս. Զ. լմացաւ, որ Սրբազը իր հօրը մէկ հատիկ զաւակն էր։ Դու պէտք չէ կամաւոր գնաս, դու պէտք է մնաս, որ պատերազմէ յետոյ քո պապենական օջախը չէնցնես.– Սրբազ կատղեցաւ.–Երբ հայ ժողովուրդը ամբողջ արմատէն փրցուած է, Սերկեւկուց Նշանին թոռ, եաայլին ալ տղայ պէտք չէ։ Անոնց օջախի մասին դու մի մտածէր։ Ս. Զ. տեղի տուաւ, եւ առանց խօսք աւելցնելու՝ արձանապրեց «Սրբազ Սարգիսեան»։

ԽՈՐԷՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Ջղլի Ապտնակ գիւղացի։ Ծնած 1890ին։ Մեծատան տղայ։ Որդին էր ամբողջ զղեցիներուն ծանօթ Ապտնացի Օվաննէսին, սիրուած ու յարգուած ամենէն։ Մէկ հատիկ որդին էր հօրը, որու բոլոր ընդդիմութիւնները մեղմելով, Խոբէն 1910ի աշնանը զաղթեց Ֆանասա։ Մխացաւ Համիտին կամքէն։ 1915–ին ամերիկահայ առաջին կամաւորական խմբին հետ ինք ու իր մօրքրոջ որդին՝ Սրբազ Սարկաւագեանը (Օձնակցի) մեկնեցան Կովկաս, ու մտան Իշխանի զունդին մէջ։ Մասնակցեցաւ Խոյի, Վանի, Սուղդուղի, Ռըվանտուզի կռիւներուն, դովելի քաջութեամբ։ Հայկական Հանրապետութեան առաջին

չրջանի կռիւներուն ժամանակ ծանր կերպով կը վիրաւորուի Սէքսանտրապոլի մէջ: Ընկերները կը նահանջեն: Ինք չի կըրնար ընկերանալ անոնց. իր խնդիրքին վրայ մշեցի ընկեր մը կուտայ մահացու հարուածը, ու կը դադրեցնէ տանջանքները այդ աղնիւ, համակրելի ու թիկնեղ երիտասարդին:

(Կենսագրականներու այս շարքը շարունակելի է)

Բ.

Հաւաքեց – կազմեց՝ Ա. Գ.

ՍԱՀԱԿ ԱՀԱԳԻՆ
(Կաթողիկոս)

Սահակ Ահագին բնիկ Խորճեան գաւառէն էր: Ծննդեան թուականը յայտնի չէ: Երկար տարիներ կը վարէ կարնոյ առաջնորդութեան պաշտօնը: Զատար կաթողիկոս ձահկեցիի անբաւ ամբաստանութեամբ կը չղթայուի եւ բանտ կը նետուի կարնոյ իշխաններուն կողմէ:

Սահակ իր ազատութիւնը պանելէ յետոյ իր վիճակին եկեղեցիներուն մէջ կ'արտիւէ յիշատակութիւնը Զատար կաթողիկոսի անուան:

1755–ին նորէն կաթողիկոս կ'ընտրուի: Այս օրերուն ան կը գտնուէր կ. Պոլիս: Կրկին կը մերժէ իրեն վստահուած կաթողիկոսական պաշտօնը եւ կ. Պոլիսէն վերադառնալով կարին 1763–ին կաթուածահար կը վախճանի եւ կը թաղուի Լուսաւորչայ վանքին մէջ:

(Տես նաեւ Պասկ վարդապետի յօդուածը էջ 23)

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՉԱՐՉԵԱՆ
(Վարժապետ)

Խաչատուր Չարչեան

Խաչատուր Չարչեան երէց եւ արժանաւոր որդին էր Կղէի Ծեմամէ գիւղացի Աւետիս Չարչեանի, որ ապրեցաւ մարդու եւ հայրենասէրի անուն ու պատիւ ունէր ամբողջ Կղէի մէջ: Ծնած էր 1863–ին Ծեմամէի մէջ, ուր իր հօր ձեռքին նեղբեւ նախնական կրթութիւն մը ստանալէ յետոյ՝ նոյն ատեմնատէր հօր կողմէ կը զրկուի Կարբերդի Եփրատ Գոլէճը, ուր կ'ուսանի եւ ինք տարի եւ կը վերադառնայ Կղէ:

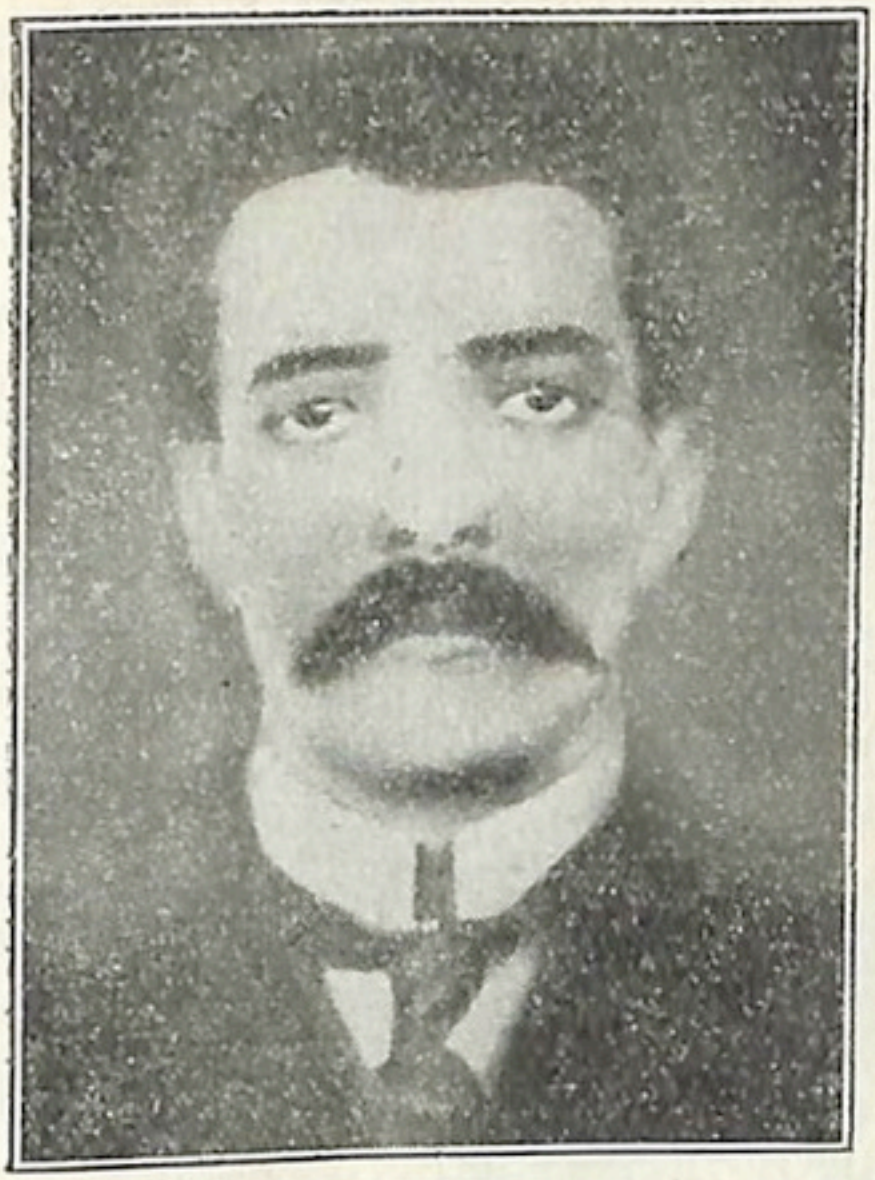
Ուսուցչական պաշտօն կը վարէ Դարմանի, Ծեմամէ եւ Օրօր գիւղերուն մէջ ու կը դառնայ վարժապետը ամբողջ ասպետնդի մը, երկրին մէջ թէ երկրէն դուրս:

Քաղաքական պատճառներով վարժապետ Չարչեանը կանուխէն կը մեկնի Ամերիկա եւ կը հաստատուի Թրոյի մէջ, ուր առեն մը կը վարէ բազմքական եկեղեցւոյ բեմը:

1935 Յունուար 7–ին մեռաւ ան Բաքիլ Սէնթըրի (Ն. Ե.) մէջ 70 տարեկան, մինչ դեռ մնալով ծանր հայրենասէր մը. լաւ մարդ մը: Եւ երբեւ այդպիսին, ան կը յարգուէր ոչ միայն իր բարեր հայրենակիցներէն, այլ եւ այն ամէնէն, որոնք ծանօթացած էին իրեն:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍՈՂԻԿԵԱՆ

Ծնած Կղէ քաղաքը եւ իր պատանեկութիւնը անցուցած է Կղէի մէջ եւ Ուսանած Միացեալ Ընկերութեանց Կղէի վար-

Մարտիրոս Սողիկեան

ժարանին մէջ: Իր ընդանուտրութեան արժանացած է «ոսկի խաչերու» մրցանակին, որ կը տրամադրէր ազալըշխի մը ուսանելու թժկութիւն Փարոյ եւ կամ օտար երկրի մը մէջ: Ինքը սակայն ընտրած է ուսուցչական ասպարէզը ու անոր նըւիրուած տրուվլին: Ուսուցչական պաշտօնով Հայաստանի զանազան քաղաքները գացած ու շատ մը ուսուցիչներ պատրաստած է երկրորդական վարժարաններու համար:

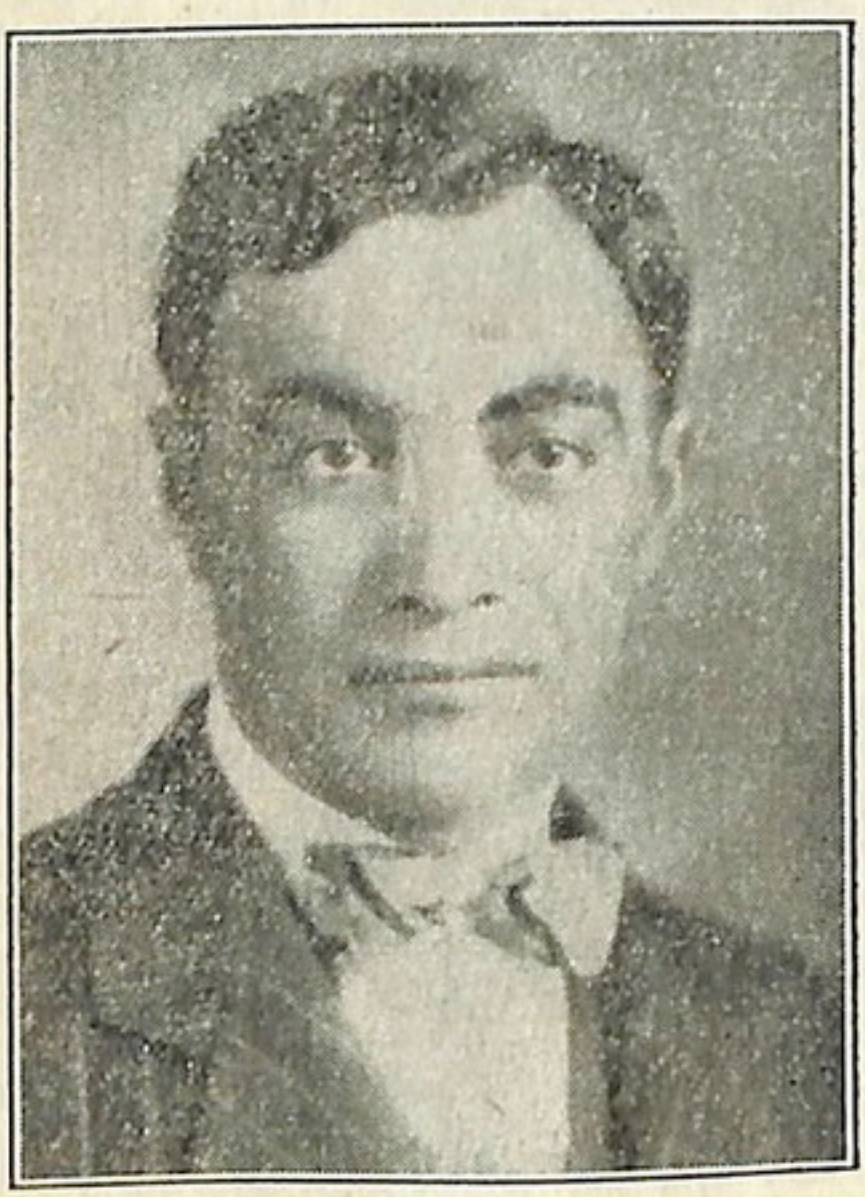
Վարած է տեսչութիւնը Կիրասունի, Ամասիոյ, Սեբաստիոյ, Բաբերդի, Տրապիզոնի եւ Ըզմիրի հայկական վարժարաններուն 1903–էն մինչեւ 1911–ի տուեալները եւ աշխատած հիմնելու գրական ակումբներ, դրադարաններ եւ խմորատիպ ուսանողական թերթեր: 1907–ին Սեբաստիա գտած ժամանակ մասնութեան մը գոհ կ'ըլլայ եւ կը բանտարկուի երբեւ յեղափոխական կուսակցութեան մը անդամ եւ քանի մը օրերէ վերջ կ'ազատուի այդ ժամանակուայ նահանգային մասակարարին միջամտութեամբ որ Խուճանցի մըն էր:

Երկար տարիներու ուսուցչական ասպարէզին մէջ վաստա-

կարեկ ու ջերմեռանդօրէն զարկ տալով արդիական Հայրենիք կրթութեան ու դաստիարակութեան եւ պատրաստելով նոր սիժեր Հայաստանի զանազան քաղաքներու եւ աւաններու մէջ, իրեն այնքան սիրած ու դուրգուրած գործը կատարեալ տեսնելով 1910–ի աուիններըը քաշուեցաւ ուսուցչական ասպարէզէն ու նշանակուեցաւ Կղխի երկրագործական դրամատան մխուրին իբրեւ օգնական մինչեւ 1915–ի ամուր թուականներուն եւ դահ եղաւ ընտանեօք ա՛յն Մեծ Եղեռնին։

ՏՕՔԹՕՐ ԽՈՐԷՆ Մ. ՍՈՂԻԿԵԱՆ

(Ինքնակենսագրութիւն)

Տոքթ. Խ. Մ. Սողիկեան

Ծնած եմ Կղխի քաղաքին մէջ 1896–ին. մինչեւ եօթը կամ ութը տարեկան Կարսի Զորը եւ «տարտանները» ման գալէ եւ Կղխի քաղցրիկ դրաշմը կրնէ վերջ ընտանեօք գացինք Տրապիզոն ուր հայրս այնտեղի վարժարանին տեսչութեան կոչուած էր։ Կղխի դաստիարակութիւնս եղաւ այն, ինչ որ բոլորս ալ ստացանք ամէնուս ծանօթ Պրն. Նշանեան դաստիարանին տակ։ Տրապիզոնէն Ամասիա եւ վերջն ալ Սեբաստիա գացինք։ Հոն էինք երբ Թրքական սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ. այլեւս հայկական պատմութիւնը, երկերն ու աւանդութիւնները գաղտնօրէն չէին ուսուցուեր։ Մանկութեանս մեծ փափաք ունէի սորվելու։ Ուստի, երկու տարի Բաբերդի եւ Երզնկայի նախակրթարանները ուսանելէ վերջ՝ 1910–ին հայրս զիս տարաւ Պոլիս Կեդրոնական վարժարանը ուսումս լրացնելու համար։

Երկու տարի, պրեթ Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Դուրեանի նիւթական ու բարոյական աջակցութեամբ, շարունակեցի կեդրոնական վարժարանը եւ միւս երկու տարիներուն ալ՝ հօրս աջակցութեամբ: Սահմանադրութենէն վերջ, կեդրոնական վարժարանը դարձեր էր կեդրոնը դանազան դաւառներէ եկած ուսանողներու՝ իրենց այլեայն դաւառաբարբառներով: Այս առիթներուն, վարժարանին մնօքէնն էր Մարտիրոս Նալբանդեանը, որ պիտութեանց դասատուն էր, դասախարակուած փարիզի համալսարանէն: Լեւոն Շանթ եւ Յովսէփ Գ'ուսուցանէին պատմութիւն. կրօնքի ուսուցիչն էր՝ Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Դուրեան՝ պատրիարք հայոց: Տիրան Զրաքեան (Ինտրա) աշխատակցած, Երուանդ Տէր Անդրէասեան՝ դրաբարի եւ Աստուածաբանութեան՝ հայոց պատմութեան ուսուցիչներն էին: 1914–15–ի մեծ ժամանակներուն մեր մտաւորականներուն ձերբակալութեամբ եւ աքսորումով կեդրոնական վարժարանը փակուեցաւ եւ մեզ փոխադրեցին Պէրպէրեան վարժարանը ուր տարի մըն ալ ուսանելէ վերջ՝ երկրորդական կրթութեան վկայական առինք եւ, նորէն թրքական կառավարութեան հրամանով, Պէրպէրեանն ալ փակեցին:

Պատրիարքարանի կարդադրութեամբ Պոլսոյ Մայր վարժարանին ուսուցիչ ընդունուեցայ: Գրեթէ տարուան մը չափ պաշտօնավարելէ վերջ տեսուր օր մը բռնեցին ինծ երբեւ ուսուցիչ եւ քանի մը օրեր բանտարկելէ յետոյ աքսորեցին ինծ Պոլսէն դէպի Գոնիա՝ բանակ բանտ առաջնորդելով: Քառասուն երեք հոգիէ խումբէ մը հազիւ երեք – չորս հոգի մնացինք: Զանազան վախտական կեանքեր ապրելէ վերջ դասընկերներէս մէկուն հետ միասին Պօզանթիի կոմսերը կերմանական ընկերութեան մը մէջ ծառայութեան մտանք: Այս ընկերութիւնը Տաւրոսեան լեռներուն մէջ երկաթուղիի գիծեր կը պատրաստէր պատերազմի ժամանակ: Այստեղ գրեթէ երկու տարի երբեւ դրապիր ծառայելէ վերջ գինադադարը հռչակուեցաւ: Հոս կրցանք քանի մը գործակից հայերու կեանքը ապահովել եւ Ռուսաստան փախցնել՝ ականաւոր հայ մտաւորական մը եւ ուսուցիչ մը:

Զինադադարէն վերջ վերադարձայ Պոլիս կրկին՝ ուր պէդագեան երկրորդական վարժարանին մէջ ուսուցչական պաշտօնին կոչուեցայ: Հոս տարի մը ծառայելէ վերջ երբեւ ուսու-

ցիչ՝ Ֆրանսա երթալու վտիտքը ծագեցաւ սրտիս մէջ: Պատրիարքարանը մեր խնամքին յանձնած էր չատ մը ուրիշ թխբքիոյ խորհրդին բերուած, որոնք իրենց ապրուեիւնը, լեզուին եւ նոյնիսկ անուններն մոռցած էին: Ֆանի մը ամիսէն արդէն անոնք սկսած էին հայերէնը մաքուր մը խօսիլ ու մոռնալ իրենց անցեալ դժնդակ կեանքը: Ֆրանսա պատի 1919–ին հոգատարծութեան հետեւելու համար: Նիւթական պատճառներու բերումով նախընտրեցի Ամերիկա անցնիլ, հոն ուսանելու համար հոգատարծութիւնը: 1920–ին Գոլամպըս, Օհայօ նկայ եւ հոգատարծութեան ճիւղին հետեւեցայ Օհայօի համալսարանին մէջ այն յոյսով որ Վիլսընին ծրագիրը կը յաջողուէր, Հայաստան մը կ'ունենայինք եւ ես կը վերադառնայի եւ հոգատարծութիւն կուսուցանէի Հայաստանի մէջ: 1923–ին չըջանս աւարտեցի բայց իզձերս չիրագործուեցան – Հայաստան երթալու վտիտքս միայն երազ մը մնաց մէջս: Հոգատարծական համալսարանէն չըջանս աւարտելէ վերջ բժշկութեան հետեւեցայ ուրիշ չըջանս աւարտեցի 1927–ին: 27–էն մինչեւ 1929 Ս. Ֆրանսիզ հիւանդանոցին մէջ իբրեւ բժիշկ ծառայեցի: 1929–ին Օհայօ Նահանգին Վօրթմէնս Գրմիէնսէյշընի բժշկական բաժնին մէջ իբրեւ բժշկական քննիչ յաջողեցայ ընդունուիլ մրցութեամբ ուր մինչեւ հիմա կը պաշտօնավարեմ:

ՓՐՈՖ. Մ. ՎԱՅԿՈՒՆԻ

Փրոֆ. Մ. Վայկունի ծնած է Ֆըլի, Նուիս պիւղը 1877ին: Իր նախնական կրթութիւնը ստացեր է իր պիւղի ծխական վարժարանին մէջ մինչեւ 1885թ., ապա՝ ուսած է Խարբերդի, Պոլսոյ, Ատանայի, Տիրրանակերտի եւ Պաղտատի Ս.Պ. վարժարաններուն մէջ մինչեւ 1896 թ., տարի մը Պէյրութի Էս. Փի. Էս.–ի մէջ եւ անկէ յետոյ անցած է Ամերիկա եւ մտած Միչըկըն Երկրագործական Գոլէճը 1898–ին: Յաջորդ տարին անցած է Քալիֆորնիա եւ վեց տարիէն աւարտած է Քալիֆորնիոյ Համալսարանի ուսման ընթացքը՝ արժանանալով Պաակալաւր Գիտութեան, Տոքթոր Գիտութեան եւ Տոքթոր Փիլիսոփայութեան տիտղոսներուն:

Գիտական պրպտումներուն մէջ խորասուզուած՝ յաջողած

է կարդ մը պիտաներ ընել եւ չափաւոր հարստութեան տիրանալ:

Մալի կոչուելու առաքման պարարտաձեր մըն էր, թէեւ կը խորհէր աշխարհաբար:

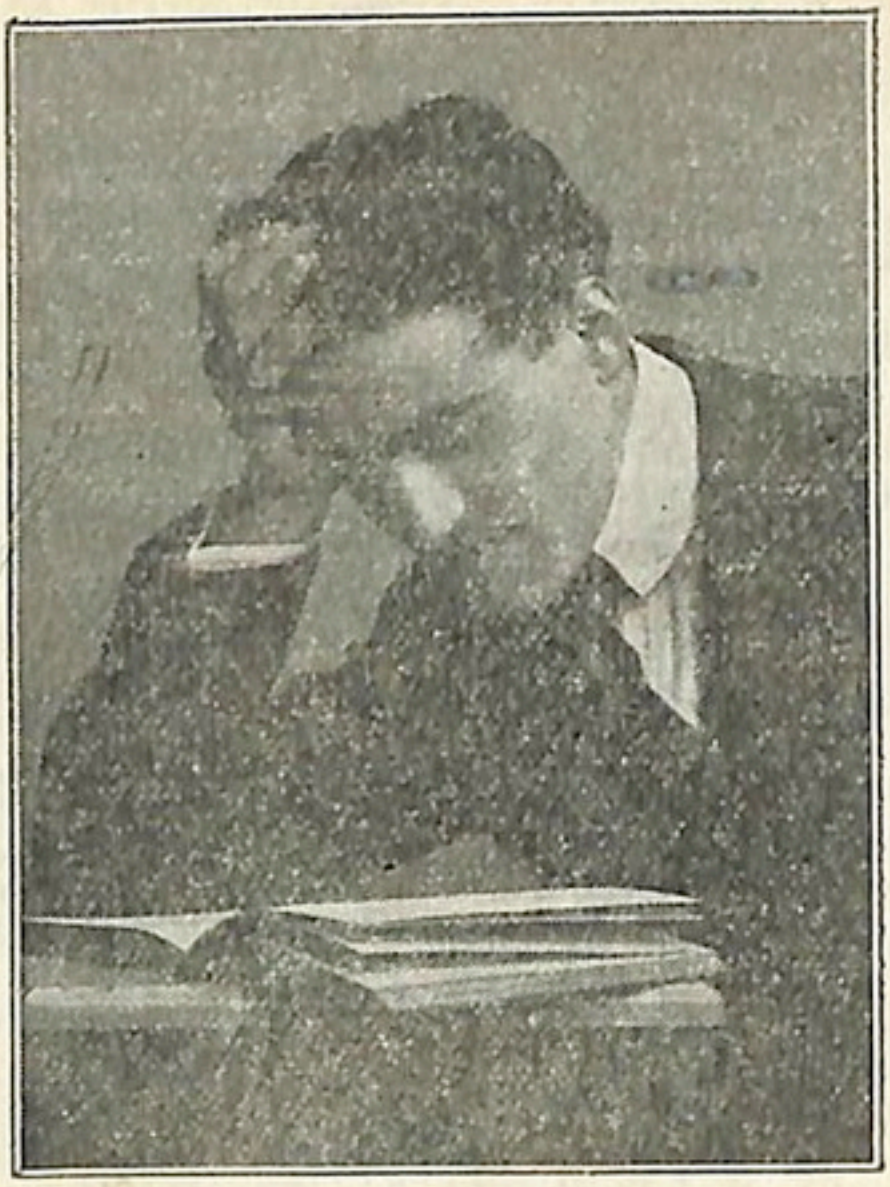
Հետագայ հատուածը զոր կ'արտագրենք Գ. Մեսրոպի «Հայկարան» պարբերագրքէն, որոշ պաղափար մը կուտայ իր պարարտախրութեան:

— Պատահականել չեմոյ թէ ե՞րբ, ո՞ւր ծնած եւ ո՞ւր ուսուցեր է իր կրթութիւնը, կեանքի մէջ ի՞նչ պայքարներ ունեցած եւ ինչպէ՞ս յաջողած է, կ'աւելցնէ.—

«Բայց՝ կարի՛ նախապէս քան զայդ՝ ես պիտի զգամ թէ՝ այն որ ինչ եմ այսօր պարտիմ նախապէս ոգւոյն այն բարձրաբարձր զոր մին յուսուցչացն իմ (ոմն Մխիթար Սվաճեան) եղ եւ արծարծեաց ի սրտին իմ մղելով զիս՝ ոչ միայն ի յարդանս՝ այլեւ մանաւանդ յուսումն բուն, «Ազգ»այինս հայկէնին մեր, զոր յիմարք մեր նորապոյն աւուրցս անուանեն «Գրաբառ» եւ ըստ այնմ երեսին «հին» ինչ լինել կամ «մեռած» մինչդեռ յոյժ առաւել «ԱՐԴԻ» է այն եւ յոյժ առաւել կենդանի եւ ազգային քան զպոլսերէնն կամ թիֆլիսերէնն կամ զբոլոր մեւս «արդի աշխարհաբարներ»ան թըրքամիտ եւ ասիամիտ և «հոգգապազ»ական ՈԳԵԻԻՆ եւ ՄՏՈՎԻՆ, թէպէտ ոչ ըստ արտաքին տեսլեան բառիցն զործածել: Յորժամ ուսանի ոք ՊԱՇՏԵԼ զլեզու իւր զասական, եւ ԲՈՒՆ, ԱՄԲՈՂՋ Ազգային մխանգամայն միա՛կ Արդի – Եւրոպ – Ամերիկեանցն Մտովին (ապա եւ Ոգեւին), յայնժամ ուսանի նա պրկել զչիզս իւր առ հատանելոյ զբարձրութիւն ոգւոյ նոր յիրս աշխարհիկ առ հասարակ, ոչ նուազ քան յիրս բարբառոյ (որ է յիրս արտայայտութեան զաղափարաց եւ կազմութեան ձեռաց)»:

Փրոֆ. Վայկունի մեռաւ 1933–ին զեղափէր բլուրի մը վրայ կառուցուած իր սեփական բնակարանին մէջ ի Քալիֆորնիա:

Իր ամբողջ կազմածները կուակած է Հայաստանի Համալսարանին:

ԱՐՄԷՆ ՊԱՐՏԻԶԵԱՆ

(Քալի, Դարմանցի)

Ուսած է Խարբերդի Եփրատ Գոլէճը եւ ապա անցած Ամերիկա եւ իր ուսումը կատարելագործած է Ուիսքանսընի, Շիքագոյի եւ Քալիֆոռնիոյ Պըրքլի համալսարաններուն մէջ հետեւելով ընկերային եւ քաղաքական գիտութիւններուն:

Ունի բազմաթիւ յօդուածներ տարողուած հայ օրաթերթերու եւ պարբերաթերթերու մէջ: Եղած է՝ եւ այժմ ալ է՝ «Հայրենիք» օրաթերթի խմբագրական կազմին անդամ: Վարած է «Ազատարէզ»-ի խմբագրութիւնը:

Ունի թարգմանածոյ եւ ինքնատիպ ստուած եւ անտիպ երկեր: Հեղինակն է «Հայ Եկեղեցւոյ Տագնապը» պատկառելի եւ այնքան հմուտ կերպով խմբագրուած հատորին, որ լոյս տեսաւ անցեալ տարի եւ այժմ ալ հրատարակի վրայ է:

ՋԱՊԵԼ ՍՈՂԻԿՅԱՆ

Ջապէլ Սողիկեան ծնած է 1894–ին Բղի քաղաքին մէջ եւ իրեն նախակրթութիւնը ստացած է Բղիի, Տրապիզոնի, Ամասիոյ եւ Սեբաստիոյ աղջկանց վարժարաններէն: Երջանասիրտ եղած է Սեբաստիոյ աղջկանց վարժարանէն եւ յետոյ հեռեւած ձեւարուեստի:

Բղի վերադառնալէ վերջ սկսած է ուսուցչական մասնաւոր պէս նուիրուիլ:

Ջապէլ Սողիկեան չափազանակած է ուսուցչական կեանքը մինչեւ մահ՝ իր ծոպիկ հասակին մէջ գոհը՝ թուրքերու ձեռքը:

ՍԵԴՐԱԿ ՇԱՀԷՆ

Ծնած է Բղի, Օրօր գիւղը: Երջանասիրտ եղած է Խարբերդի Եփրատ Գոլէճէն: Վարած է ուսուցչական պաշտօններ Բղի քաղաքի եւ գիւղերու վարժարաններուն մէջ Ամերիկայի մէջ եղած է Հնչակեան ազգային գործիչ եւ վարած է «Երիտասարդ Հայաստանի» խմբագրութիւնը:

Հեղինակին է չափք մը ոտանաւոր եւ անտիպ թատերգութիւններ, որոնցմէ գլխաւորներն են.– Կարկառուն կամարներ,

Տանջուածները, Քան Կախաղանները, Մայրակ Բիձա, Մարսաւի Սանները, կարմիր Ալչիկը, Զորս Գանկերու Վրէժը, Գիւղացի Քաջը, Մարիան, Լուկոչները, եւայլն:

Տորթագրած է բազմաթիւ յօդուածներ Հայ Թերթերու եւ պարբերաթերթերու մէջ:

Հայ Ազատագրութեան համար իրենց կեանքը տուող, ինչպէս նաեւ ուսուցիչներու եւ հանրային արժէք ներկայացնող Քողեցիներու այս շարքը շարունակելի է:

Ընթերցողներուն եւ մեր մասնաճիւղերու վարչութիւններուն վրայ բարոյական պարտք կը դնենք հաւաքելու նկարներ եւ կենսագրական նոթեր եւ դրկել հետագայ հատորին:—

PATRIOTIC SOCIETY OF KGHI, INC.
803 Cotterell Avenue
Detroit, Mich., (U. S. A.)

Պահարանին վրայ նշանակել՝ ՏԱՐԵԳՐՔԻ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻՆ:

ԲԱՆԱՀԻՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՐՍՆԻՔԸ ՔՂԻԻ ՀԱԳՍՏՈՒՆ ԳԻՒՂԻՆ ՄԷՋ

Մօտ յիսուն տարի առաջ այսպէս տեղի կ'ունենային հարսնիքները Քղիի Հագստուն գիւղին մէջ։

Հարսը, երբեմն օրուան թագուհին, պէտուն կը դնէր կլոր թաղ մը, շուրջը՝ ճակտին երկու կողմը, մետաքս բարակ փուշիններ՝ որոնցմէ կախուած էին ոսկի եւ արծաթ մանր դրամներ։ Հագած կ'ըլլար խուրճնի դումաշէ պատրաստուած պունեւոր հագուստներ։

Փեսան կը կրէր լայն չուխա չալվար, մէջքին պարեհան չալ գօտի։ Պատրաստուած կ'ըլլար հարսնիքի վերջին ծառ մը՝ մօտ երկու ոտք բարձրութեամբ, ծայրերը խաչաձեւ, որոնց վրայ անցուած կ'ըլլար մէկ-մէկ կարմիր խնձոր, եւ ապա դանազան չոր պտուղներ կախուած։ Իւրաքանչիւր պտուղի մէջ տեղ՝ բամպակի կտոր մը՝ երբեմն ճմրան նշան։ Այդ պարտարուն ծառը կը բռնէր ազգական (ամուրի) երիտասարդ մը, որ կանգնած կ'ըլլար վերջին կողքին։ Անոր մօտ կնքահայրը՝ ձեռքը բռնած սուր մը, երբեմն պահապանը թագաւորին։

Հարսնիքը կը սկսէր շաբաթ երեկոյեան եւ կը տեւէր երեք

օր: Նախ քահանան կ'օրհնէր աղջկան հագուստը: Անկէ վերջ կը սկսէր երխտասարդ աղջիկներու եւ պատանեներու երդեցողութիւնը.—

Ժառում ժառժառում,
Վարդը մայր բաժում.
Ամօր եկած են, վարդը կը տանին,
Տանին թող տանին,
Չառակին կը բերին:

Երգեցողութեան ընթացքին, մայրը պաճուճած կը գրկէ իր աղջիկը ու կը սկսի լալ: Աղջիկը իր կարգին տունէն բաժնուելուն համար կը գրկէ իր մայրը ու կուլայ: Ապա նորէն կը սկսին երխտասարդ աղջիկները երգել.—

(Առաջին երկու տողերը կը կրկնուին ամէն տան ակիզբը)

Ամ խրտ, պխտի խրտ պխտի
Ամա աղջկան ի՞նչ պխտի
Կրկնակօշիկ հագցուցած,
Լացն երեսէն չի կաթիր.

.....

Ճաճիմի խառմաչ հագցուցած,
Լացն երեսէն չի կաթիր:

.....

Թագը պխտան գրած է,
Լացն երեսէն չի կաթիր:

.....

Կեսուր կեսար տուած է,
Լացն երեսէն չի կտրիր:

. . . . .

Կտրիճ փեսայ տուած է,
Լացն երեսէն չի կտրիր:
Ալ աս աղջիկն ի՞նչ կ'ուզէ,
Որ լացն երեսէն չի կտրիր:

ՊԱՍԱԿԻ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

*Ձեռոյ հարսնեւորները կ'առնեն տունէն նոր փեսան, տա-
փով դուռնան եւ կամ ախիւրը (այծի մորթով չինուած), եւ
կը դնեն հարսին տունը, որուն դրան առջեւ փողոցին մէջ,
կը սկսին պարել:*

*Հարսին տունէն դինի եւ օղի կը բերուին հարսնեւորնե-
րուն բաժնուելու: Մինչեւ որ հարսը դուրս հանեն տունէն,
կնքահայրը իր մերկացուցած սուրը ձեռքին փեսայի աչ կող-
մը կը կանգնի, իսկ ծառը բռնող ազապը անոր ձախ կողմը:
Ձեռոյ նուագի առաջնորդութեամբ թափօրը կը դիմէ դէպի
եկեղեցի:*

*Նախ քահանան կ'առնէ սուրը կնքահայրին ձեռքէն. կը բա-
ցատրէ սուրին նշանակութիւնը, թէ ինչպէս սուրով պէտք է
պաշտպանել բնտանիքի պատիւը, ձեռոյ սուրը օրհնելով կը
կապէ փեսի կոլքին:*

*Պսակի արարողութենէն վերջ, քահանան չուրջառը վե-
րան, պսակները չապիկներով, ծնծղաներով եւ երգելով, թա-
փօրը կ'առաջնորդեն փեսին տունը: Տան առջեւ եկեղեցական
երգերը կը պարբերին ու կը սկսի նուագը: Հարսն ու փեսան
կանգնած են իրար քով: Կուպայ փեսին հայրը եւ, իր կարո-
ղութեան համաձայն եզի մը, կովի մը եւ կամ ոչխարի
մը ականջին ծայրէն կը կտրէ: Ամիկա կ'ըլլայ առաջին նուէ-
րը հարսին: Եւ բարմութիւնը կը կանչէ,– «կեցցէ՛, ոտքը ու-
դարտ ըլլայ, մէկ բարձի վրայ ծերանան», եւ կը սկսին նը-
էրները: Ամէն ոք բան մը կուտայ:*

Կնքահայրը սուրը առնելով փեսայէն ու դայն մերկացը-

նեղով կը բռնէ դաւթին վրայ, եւ հարան ու վնասան անոր տակէն կ'անցնին ներս: Աւար նշանակութիւնը այն է, որ վնասան միշտ արթուն ըլլալու է եւ աւերը ձեռքին դրան առջեւ կանգնելու է՝ իր տանը պահուը պաշտպանելու համար:

Երեք օրուան կերուխում եւ պարելէ յետոյ, վերջին օրը քահանան նարօտները կը քակէ, որպէս կ'արձակէ նորապսակ զոյգը, որ երթան իրար վայելեն: Փեսային ծառը այլ տեղ կը մերկացուի իր զարդերէն եւ պտուղները կը բաժնուին երկաթե ամուրիններուն՝ իբրեւ տառոս:

«Հայրենիք» Օրաթերթէն Գ. ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

Փետրուար 7, 1932

ՔՂԵՑԻԱԿԱՆ ՊԱՐԵՐ ԵՒ ՊԱՐԵՐԳՆԵՐ

ԺԱՌՈՒՄ (Ալլ վոխսակ)

(Հարսը հագուեցնելու առեն՝ երգ)

Հանդիսականէ՛ն —

Ժառում ժառժառում (2),
Ալյօր վարդ վառում,
Վազը ծառ զարդում:

Եկած կը տանին
Մեր հարցց աղջիկ,
Տանին Թոդ տանին,
Չառկին կը բերին:

Աղջիկ՝ —

Ես խամ վառեկիկ (2),
Ես իմ մարանցս,
Բախատը կըտուացի:

Հայրիկ զուն հալալ (2),
Վատսակդ իմ կերբեր
Զուն էրաս հալալ:

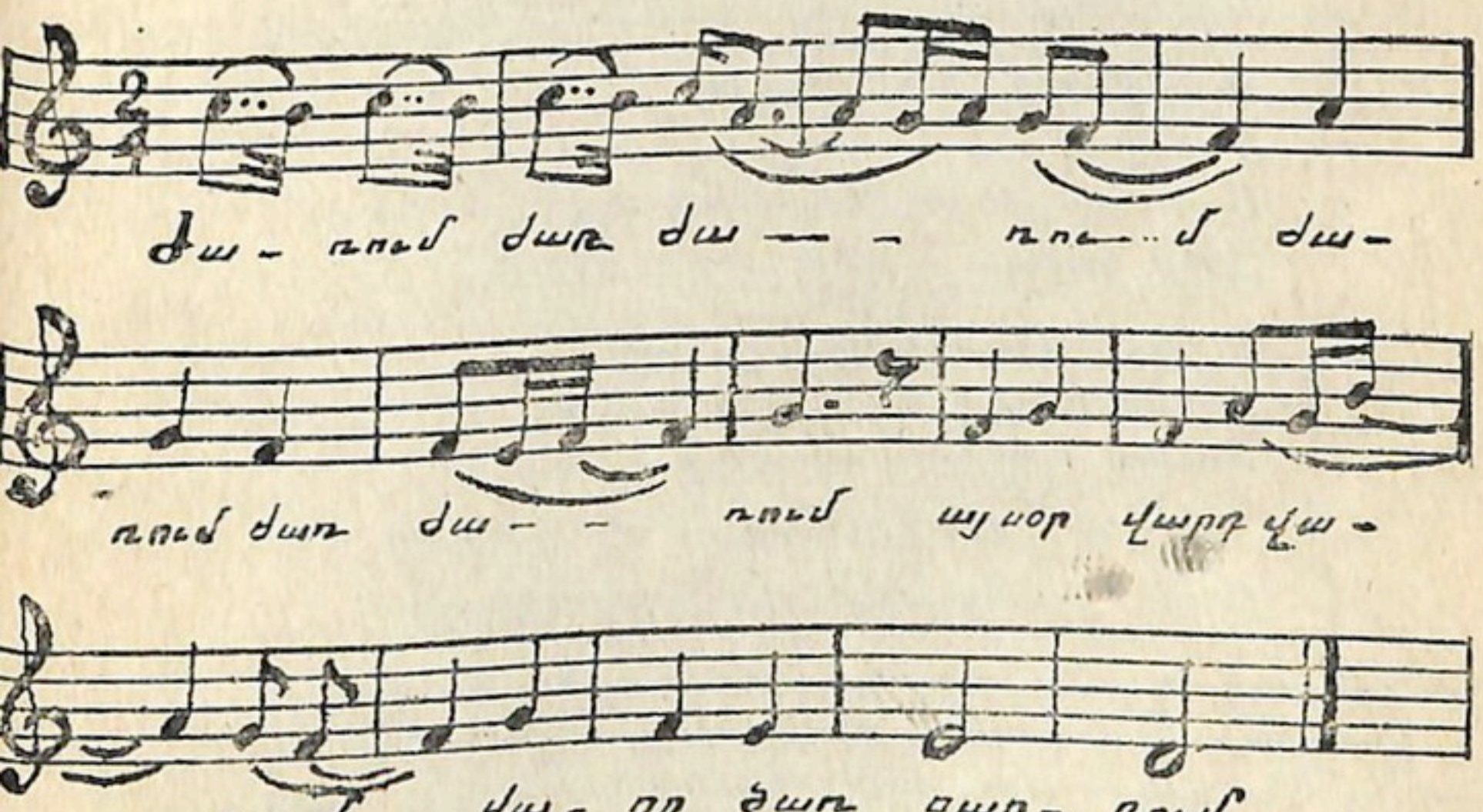
Մայրիկ դուն հալալ (2),
Կաթիկդ իմ կերեր
Դուն էրա հալալ։

Եղբայր դուն հալալ (2),
Մաչածդ իմ հագեր
Դուն էրա հալալ։

Քույրիկ դուն հալալ (2),
Նախչածդ իմ հագեր
Դուն էրա հալալ։

Հանդիսականք՝

Իջուցէք պաղչան (2),
Խնձոր քաղեցէք,
Գօտին չարեցէք։
Կարմուճ կապեցէք (2),
Ալչիկն անցուցէք (2)։

իմ – եմ։ էրա – երէ։ պաղչա – պարտէզ։ կարմուճ – կա-
մուրջ։ ալիկ – ալուսր։

ՉԱՄՊՈՒՐԸ

Ըսաւ ուսուցչ զամպուրը 2) վաս ա,
Զամպուրին հայցողը 3) չաս ա,
Թէ՛ թէ՛ւիկ վէ՛ւիկ հաս հաս ա.
Հօ՛յ, զամպուր, զամպուր, զամպուր,
Գեամիին անցնէք զամպուրը,
Օր 4) ևս չեմ՛ զամպուրը:

Ուսո՞ւ կ՛իյաս, վեր՛ի հպուն,
Կով մը խաւող վրցո՛ւր քօքուն,
Պապիկ մը տուր պապկաղ հատուն,
Հօ՛յ, զամպուր, զամպուր, զամպուր ևն.

Ուսո՞ւ կ՛իյաս յուշիկ – մուշիկ,
Մատդ շուլլուկ մանրը վուշիկ,
Դուն թռլթռուշիկ, պատդ անուշիկ.
Հօ՛յ, զամպուր, զամպուր, զամպուր ևն.

Ուսո՞ւ կ՛իյաս լսանկլինա,
Դու շատ ես, ես շատրայ,
Աստուած մեկի դուռ մը բանայ.
Հօ՛յ, զամպուր, զամպուր, զամպուր ևն.

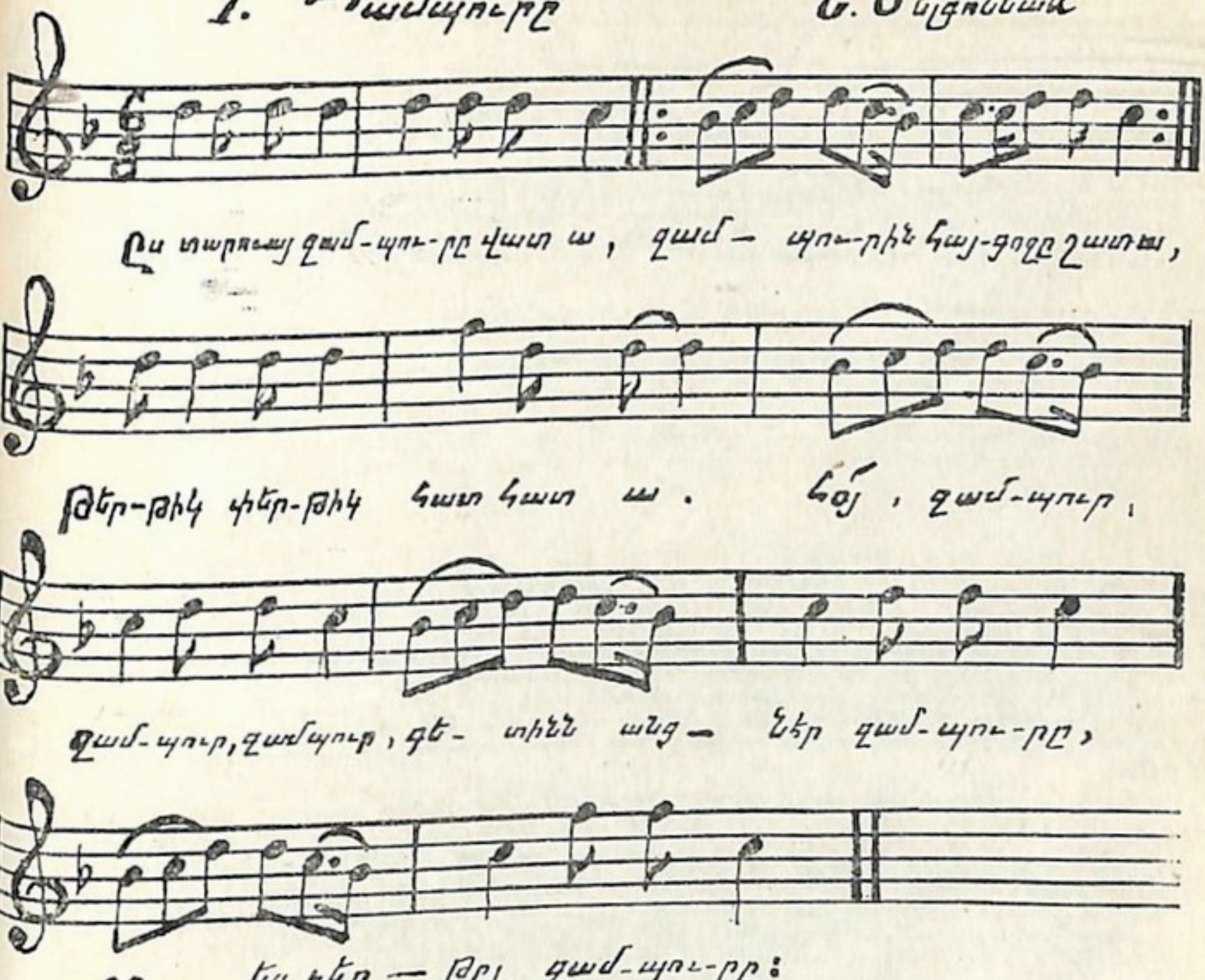
Ուսո՞ւ կ՛իյաս, ինսո՞ւր բան ա,
Հոգիս կ՛ուզա մեր տուն տանա,
Ջուխտ պատկերը անուշ բան ա.
Հօ՛յ, զամպուր, զամպուր, զամպուր ևն.

Կարմեց՝ Վ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ

Զամպուր – անանուխի անուն վայրի բոյս մը: Հայցող – վնասող: ըս, ըն – այս, այն: սլսանկլինա – այս կոմկոմն. կով – կոյղ, սղկոյղ: խաւող – խաղող: քօք – արմատ, կոթ: պապկաղ – հօրեղբ: շուլլուկ – խրտուած: թռլթռուշիկ – թռլթռուշիկ: կ՛ուզա – կուզէ: օր – որ: չեմ՛ – չեմ՝ալ. կ՛իյաս – կուգաս: ուսո՞ւ – ուրկէ:

1. Զամպուրը

Է. Մելգոնեան

ԱՐՏ ՄԸ ԳԱՐԻ

Արտ մը պարի խոմկթթելիս
Թո՛ղ կ'ինայ, Թո՛ղ, Թո՛ղ կ'ինայ:

Արտ պարեկըդ պլխակդ ուսէ
Էի՛մ կ'ինայ, Էի՛մ, Էի՛մ կ'ինայ:

Արտ մը ցորեն խոմկթթելիս
Թո՛ղ կ'ինայ, Թո՛ղ, Թո՛ղ կ'ինայ:

Արտ մը ցորենը գլխակդ ուսէ
Էի՛մ կ'ինայ, Էի՛մ, Էի՛մ կ'ինայ:

Մեծ հարսնացուս խմէթքերխս
թո՛ղ կ'ինայ, թո՛ղ, թո՛ղ կ'ինայ:

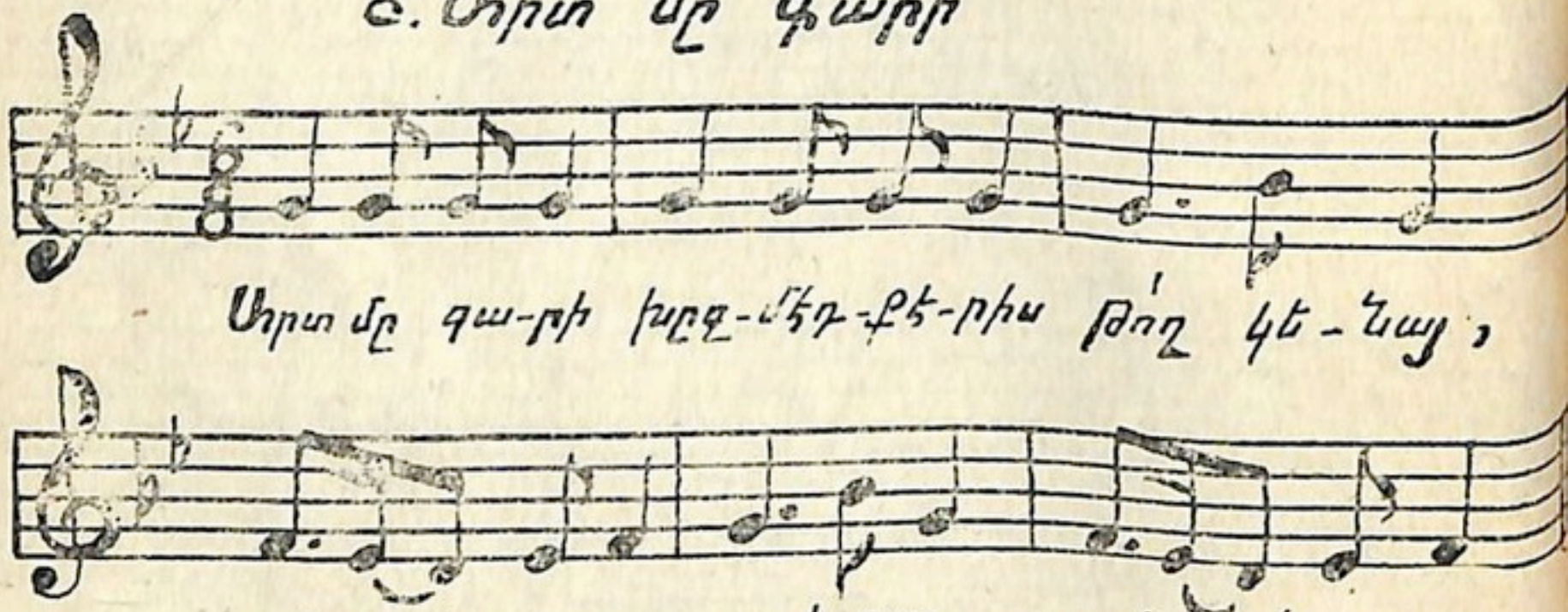
Մեծ հարսնացուդ դէխակդ ուտէ
չի՛մ կ'ինայ, չի՛մ, չի՛մ կ'ինայ:

Պզտիկ հարսընցուն խմէթքերխս
թո՛ղ կ'ինայ, թո՛ղ, թո՛ղ կ'ինայ:

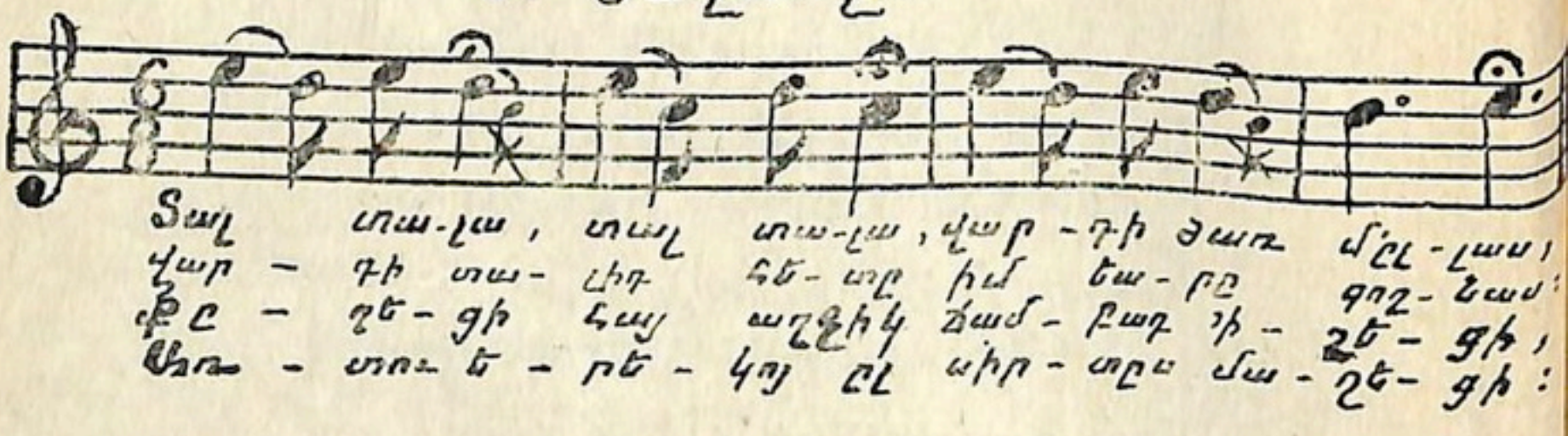
Պզտիկ հարսընցուդ դէխուս վրայ
կը կ'ինամ, հա՛, կը կ'ինամ:

---

8. Սիրտ մը գաղտի

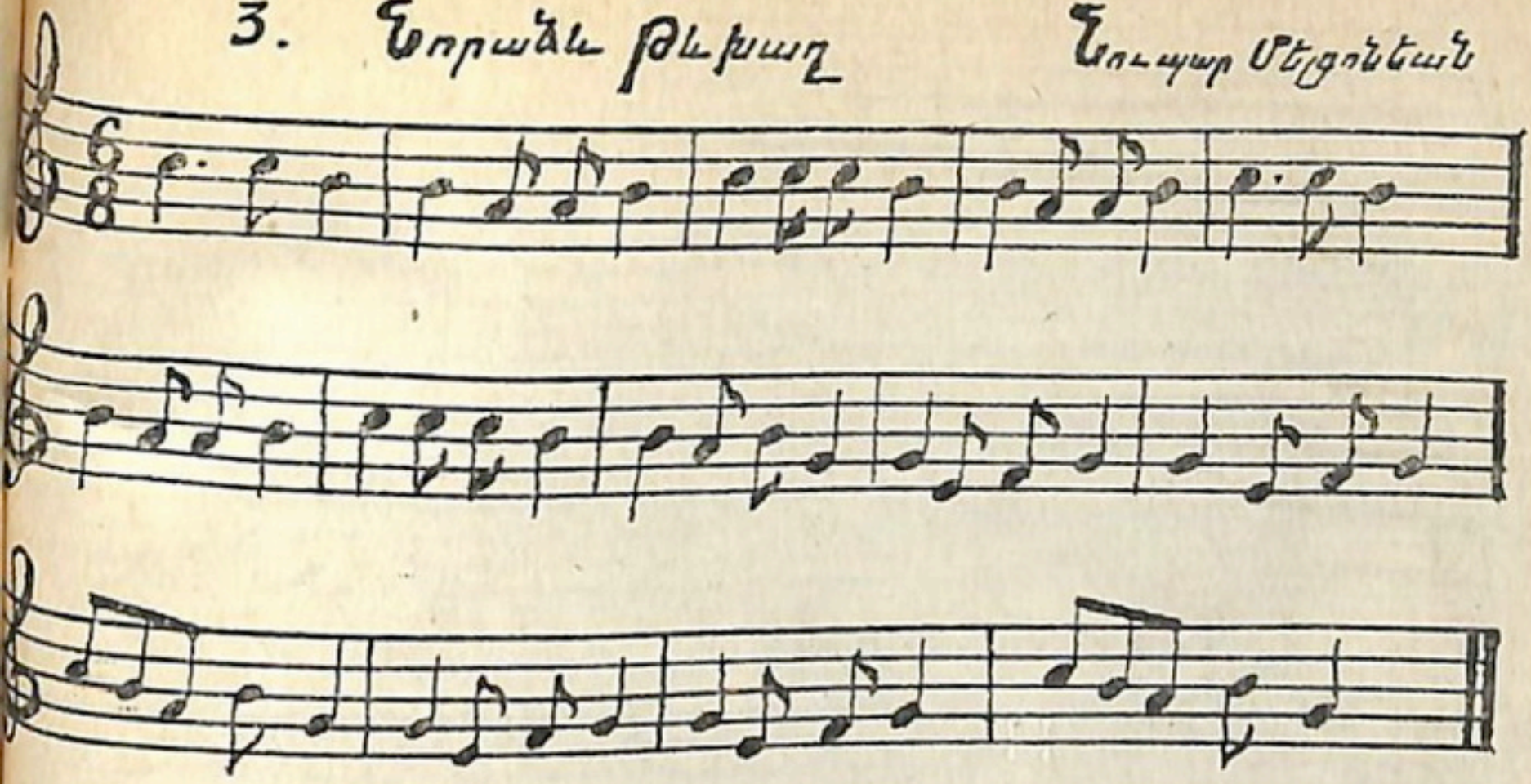
9. Տալտալա

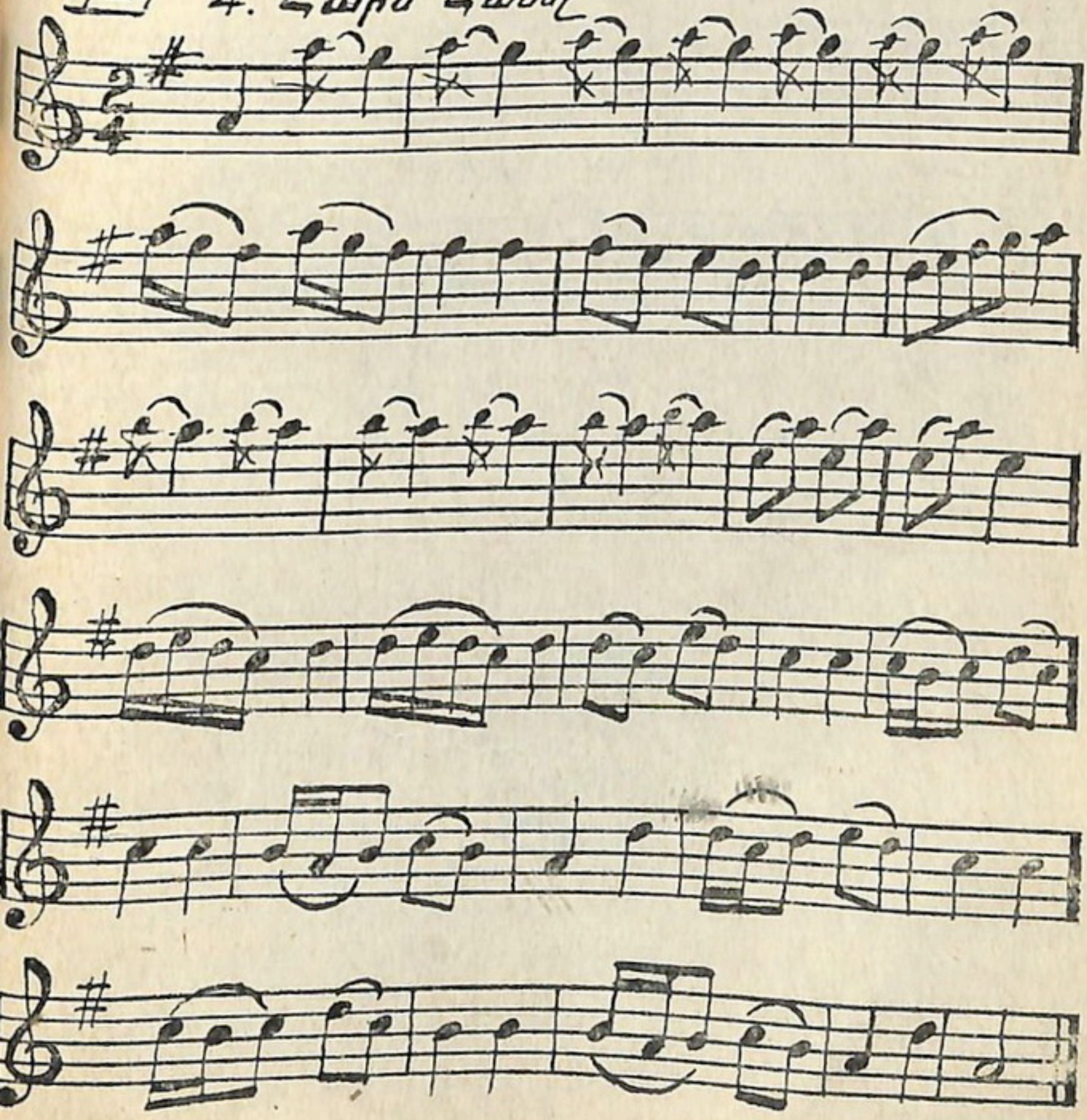
Խմէթքէր – ծաղկեայ. կ'ինայ – կ'ենայ. պարեկդ – պարիդ. չիմ – չեմ. դէխակդ – դէուխդ:

3. Երգանվեն թևխաղ

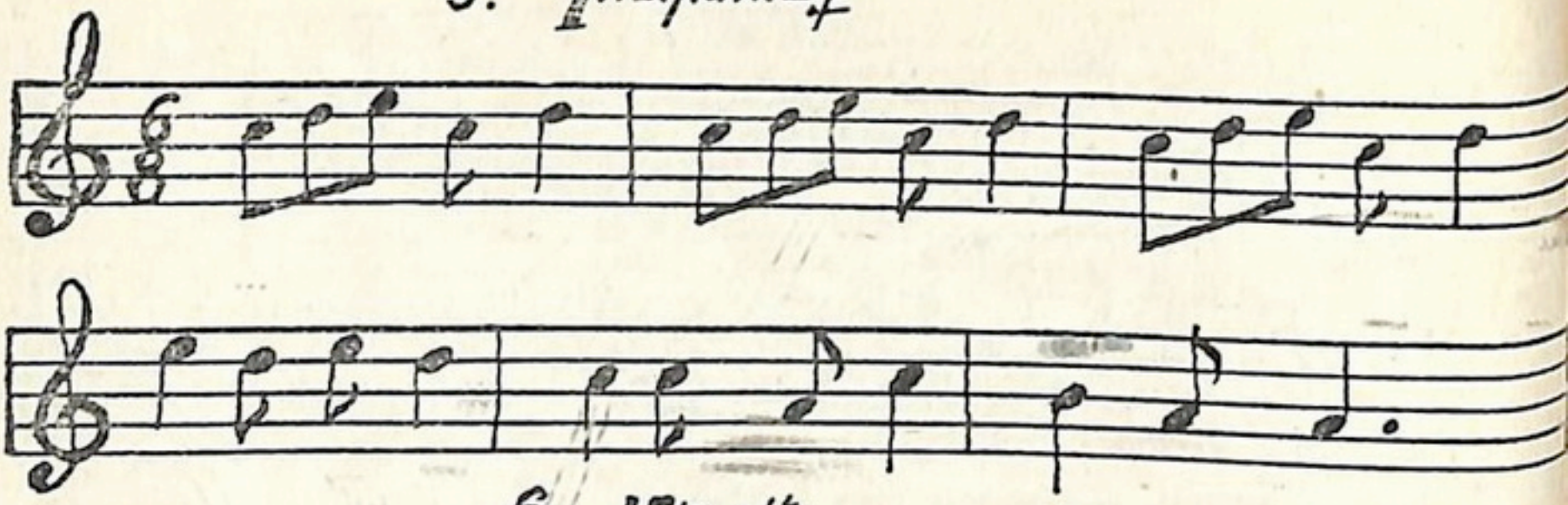
Եռաձայն Մեյրոնեան

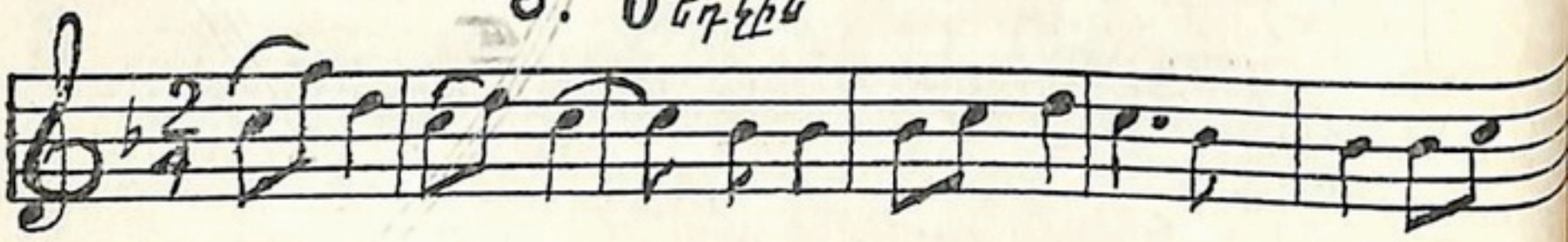
արագ 4. Հարս Հանել

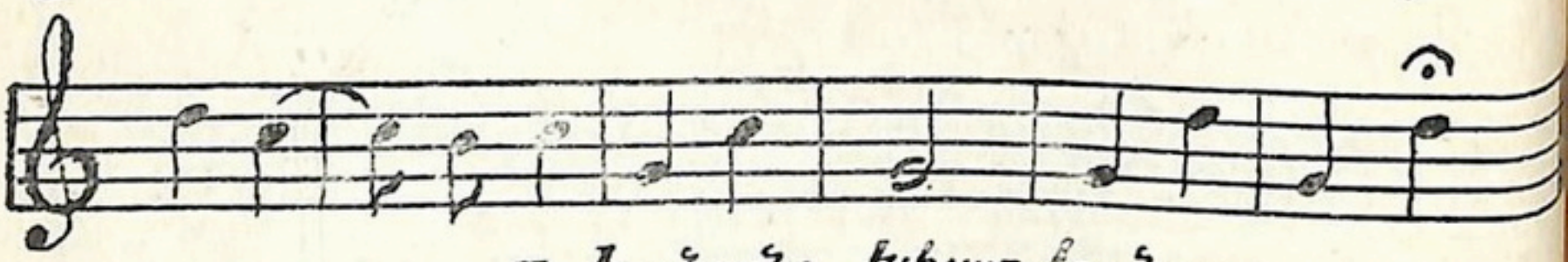

5. Կուտուսը

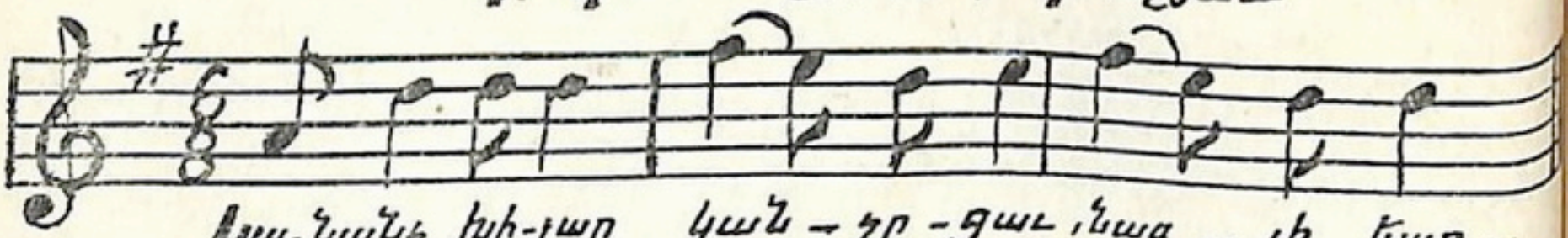

6. Մերձիս

7. Կանանչ խիյար կանչցաւ

Կա-նանչ խի-յար կան-չը-ցաւ, նազ-լի եար,
Ես իմ եա-րը ծան-չը-ցայ, նազ-լի եար:

ԷՋ ՄԸ ԱՆՈՆՑ ԱՐԺԱՆԱԻՈՐ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

(Դրուագներ Բողեցի Բոյրերէս)

Ա.

Համխեան սոխոսափի օրերն էին: Թո՛ղ որ, օսմ. կամ Թրքական սէրտպետութեան ժամանակաշրջաններուն ո՞ր օրերը սահուր ու արիւնոտ չեն եղած:

Այդ տարին Բղին ցորենի սակաւութեան տագնապով կը պայթուէր եւ պիւղացին կը տառապ տոլի մը հետանկարէն:

Գարուն էր, եւ հունձքի համար դեռ երեք – չորս ամիս կար: Բարեբեր Աւուղարեբդն ալ ենթակայ էր նոյն տագնապին, որմէ ազատելու միակ յոյսը կառավարութեան տասնորդէն ամբարուած ցորենն էր, որ, ոտանալու համար, պիւղապետի եւ իր խորհրդականներու ազերսալի դիմումները խոտորէն մերժելով, գայմագամութեան պաշտօնեաները եկած էին այդ օրը ցորենը փոխադրելու կառավարութեան եւս առաւել անյաոտակ ու անյապուրդ պէտքերուն հ[illegible]մար:

Յուսահատութիւնը կը սիրէր պիւղին վրայ պիշերուան հետ: Լուսածագը սակայն, արեւելեան աչխարհին յատուկ նոր իրապարձութիւններ բերաւ: Դիւցազնուհի մը բոլոր յատկութիւնները իր վրայ մարմնացնող կին մը, էթեան, պիւղապետին պիտակցութեամբ, կիներու խումբով մը եւ բիւրով պինուած, ցորենը կը բաժնէր պիւղացի չքաւորներուն:

Համխեի պաշտօնեաները իր նման կառոյց՝ պիտրպետան ալ հետերնին, յոխորտանքով, հայհոյանքներով եւ սպառնալիքով կը քալեն կիներու վրայ: Կը պարպուի հիացումի արժանի պատկեր մը: Ֆաջաներտ ու/համբալար էթեն առանց տատանումի, իր խումբին յարձակումի հրամանը տալով, առ ի ձեւականութիւն իր բերի առաջին հարուածը դիւզպաշեան կ'ըլլցնէ եւ ամեհի ամպրոնի մը հանդոյն կը խայտնայ թուրք պաշտօնեաներուն վրայ, որոնք անակնկալ այս յարձակումէն սահմռկած խոյս կուտան...:

Զնախատեսուած այս վերջաւորութիւնը սակայն, արիւնածարաւ համխեան բռնակալութեան տալիք սպասուխով լեցուց ժողովուրդը:

Էթեն բերուեցաւ քննութեան, թէ ո՞վ հրահանգեց իրեն ընել այդ ամինը: Ու ան, ապնիւ հպարտութեամբ մը պատասխանեց.

— Անօթութիւնը թելադրեց ինձ, ու ես հաւաքեցի կիները: Ժողովուրդին բաժնուած ցորենը կը վախտպարձէի հանձքին: Ես ուրախութեամբ կ'ենթամ բոնու, կը դիմաւորեմ մահը, քանի որ իմ մէկոցաւ չաւս մը պիւզպացիներ անօթութեան ճիրաններէն ազատուեցան եւ ես այս քաղցը իրողութիւնը տեսնելու եւ ապրելու պատիւն ունեցայ:

Ու էթեն մնաց ապաս եւ ժողովուրդի յարգանքին ու հիացումին առարկայ:

Բ.

— Սրտուհի (Ծ. պիւզէն), տասնեւութը պարտնեներու բոլորով ու թոյլով օծուած չքնաղապեղ կոյս մըն էր: 1915ի Մեծ Եղեռնին, իր անճար ու անեւաթախտ մօր հետ տարագրեալներու մէկ կարաւանին խառնուած՝ հազիւ մէկ-երկու օրուայ ճանապարհ հեռացեր էին իրենց սիրելի բոյնէն, երբ յանկարծ թուրք ու քիւրտ վայրի վհմամիներ պիշակներուն նման յարձակեցան եւ պաշարեցին կարաւանը...:

Թուրք ասոլկան — պինաոր մը, նշմարելով Սրտուհիի արտասկարծ գեղեցկութիւնը, խակոյն խոյացաւ անոր քով եւ փոր-

ձեց յանչուտակել պայն: Սրբուհի մաքառեցաւ: Թուրքը նախ ո-
պոքիչ լեզուով ջանաց համոզել երիտասարդ հայուհին, ներկա-
յացնելով անոր այն բոլոր վտանգները, որոնք անխուսափե-
լիօրէն պիտի պայթին բոլոր Սրբուհիներու գլխուն, եւ հապար
ու մէկ երդումով խոստացաւ պաշտպանել Սրբուհին եւ անոր
տալ երջանիկ ու բախտաւոր կեանք մը: Եւ երբ Սրբուհին
արհամարանքով ու նողկանքով մերժեց իրեն ընձեռուելիք
օժանդակութիւնը, Թուրքը կատղեցաւ: Անօթ ու անապաշ-
պան հայ աղջիկ մը այդպիսի յանդգնութի՛ւն... եւ ան դի-
մաց իր վերջին պէնքին: Սպառնաց ոպաննել զայն, կարծելով
որ այդպիսով պիտի կրնար ստրատիեցնել եւ իրեն հպատա-
կեցնել վեհ հայուհին:

Սրբուհին, սակայն, հոգեպէս անբիծ ու անվեհեր, մահը
դէպատաեպով Թուրքի մը հետ դնալէն, Թուրքին սպառնալի-
քին արհամարհանքով պոչեց «Թքեր եմ քու եւ ցեղիդ ալ վը-
րան»:

Սոսկացուած Թուրքը վերցուց հրացանը եւ կրակեց յան-
դուգն հայուհիի կրծքին:

Սրբուհի երկնային դեղատեսիլ ու անահ հրեշտակի մը
հանգոյն ընդունեց պնդակը, երկու ձեռքով պղուեց իր վէրքը
եւ արտասանեց իր վերջին խօսքը.—

— Մայրի՛կ, ուրախ եւ երջանիկ եմ որ կը մեռնիմ հայ ու
անարատ, սակայն Թուրքի պիղծ ձեռքը լինձի դպչելու. ով որ
ողջ մնայ, Թող պատմէ այս իմ քոյրերուս ու եղբայրներուս,
որ չմոռնան վրէս:

Քանի մը վայրկեան յետոյ Սրբուհին այլեւս անշունչ
դիակ մըն էր, մահը վհատեցնելու իր արբանեակը ու վաեմ
պատգամով անմահացած:

Գ.

—

1915–ի ապրիլյան օրերուն՝ հայրենի տունէն ու ամուսնէն
պրկուած, իր արտահատոր վոքրիկ մանչն ու աղջիկը ապաս-
լու նպատակաւ, երիտասարդ ու վայելչապեղ Սիրանոյշ ակա-
մայ ու պատնօրէն ընդունած էր հարուստ եւ ապահովիկ Թիւրքի
մը կինն ըլլալ:

Հոգեկան անդուր ու անպատմելի տանջանքով ան ատրաւ իր ապնիւ ցեղին դահիճ ու պիղծ ապրի մը մէկ դաւին հետ անարդ կենակցութեան ստորնացումը: Ու, հակառակ իր ձեռք առած կարդ մը վտանգաւոր քննդացներուն, ունեցած էր երկու թուրք – դաւադիններ:

Հիմակ, ասկայն, Սերանոյշ այլեւս հանդիսաւ էր մասամբ, որովհետեւ ան յաջողած էր իր հոգեհատորները ապատել եւ ապահով ձեռքերու խնամքին յանձնել զանոնք: Այժմ ան միայն մէկ մտածում ունէր – վրէժխնդի՛ր...: Եւ բախտաւոր օր մը ան լքեց Թուրքն ու անկէց ունեցած դաւադիները եւ վախաւ, ապաւեցաւ եւ Հալէպի մէջ միացաւ իր ցեղի ապաստրուած բեկորներուն:

— Ազջի՛կ, բարի եկար, հազար բարի, բայց ի՞նչ երիր դաւադիներդ:

— Չաւադնե՞րս...: Ես ունիմ երկու սիրասուն դաւադիներ ցեղիս արիւնէն, որոնց խնամքը կը տանի ապրիլ:

— Հապա մխանե՞րը...:

— Անոնք իմ դաւադիներս չէին, այլ՝ իմ մը երկու ձայները: Երբ մէկը հարկադրաբար օձի մը բոյնը երթայ եւ անկէ խայթուելով պարտ մը ունենայ իր մարմնոյն վրայ, եթէ թուլամորթ չէ ան, տրիքը ներկայանալուն՝ առանց տատանումի պիտի կարէ եւ նետէ այդ պարտը: Եւ յետոյ պատգամի եւ արժանապատուութեան տէր եղող հայուհին ինչպէ՞ս կրնայ ընդմիշտ թուրքի մը կենակիցը մնալ, երբ ան ու իր ցեղը կոտրած են բոլորիս սիրելիները եւ հայու ինչքերու աւարով կ'ապրին անոնք: Այո՛, հայու արիւն կայ անոնց եւ կեղտին մէջ. ինչպէ՞ս հանդուրժել, ինչպէ՞ս մոռնալ...:

Սերանոյշն այժմ Ամերիկա կը գտնուի*): Ան կտրած է նոր բոյն մը եւ ունի սիրունիկ դաւակ մը եւս, որ կը սիրէ ո՛եւէ մօրմէ աւելի):

— Կաթողին կը սիրեմ դայն, որովհետեւ իմ ապատ համքիս ու իմ ցեղակից ամուսնոյս սիրոյ պտուղն է ան: Որուն կը սիրեմ նաեւ ամուսինս, որ իր արդար աշխատանքով կը

---

*) Այս՝ եւ միւս գիւղերու աւուրները պատշաճ համարեցի չտալ (Տ. Պ.):

Չանայ ապրեցնել մեզ եւ որուն համար հոգեկից հանգիստ եմ: Մէկ ցաւ ու մէկ կսկիծ ունիմ անդադար կրկնելու դառնութեան, ու այդ այն է՝ որ օր մը – օրհնեալ ըլլայ այդ օրը – վայրկեան վրիժառութեամբ մը դառնիներս սրբեն ճակտէս այն անարգանքը, զոր ես կրեցի:

Գ.

—

Մանկամարդ եւ գեղեցիկ էր Սաթենիկ, բարեկեցիկ տան մը մէջ սիրելի ամուսնոյ մը հետ բոլորեալ հինգ երջանկացոյն տարիներ՝ ունեցած էր երկու սիրասուն մանչեր:

Զարաչուք տարին՝ 1915–ը եկաւ, ու պարտադրեց, որ ան ալ իր բաժին տուրքը տայ Հայու Մեծ Եղեռնին: Անջատուած բոլորէն, իր երկու չափահաս մանչերուն հետ, օր մըն ալ, տարագրութեան մահաձոռ ճամբուն վրայ, ինքզինքը գտաւ լսելիք Թուրքի մը առջեւ, որ որպէս պատրաստ ուտելիք անոր տէրն ըլլալ:

Սաթենիկ պղտանքով մերժեց իր ցեղին դահիճը, մահը նախապատիւ համարելով: Անպատուուած Թուրքը կատղելով հրէշարար կը սպաննէ անոր երկու դաւակները, որուն ի տես երիտասարդ մայրը անուր ճիչ մը արձակելով մարերը կը քաշէ ու կը նուագի: Ինչէ Թուրքը, սակայն, անոր հրապոյրէն տարուած կը վերցնէ եւ տուն կը տանի զայն՝ եւ հարկ եղած խնամքը կուտայ անոր սթափեցնելու զայն:

Սաթենիկ երբ ուշքի կուգայ, անոլոք իրականութեան դիտակցութիւնը կրկին ուշաթափ կընէ զինքը: Եակրտը անդամ երբ կ'արթննայ, աչքին առջեւ կուգան իր Սրտմին ու Հայկին խոշխոջուքը, կը ցնցուի, բայց յանկարծ վրէժի զգացում մը կը վայրաւոակէ մարքին մէջ եւ սթափուելով կելլէ, կը նայի: «Վրէ՛ժ, դաւակներուս վրէ՛ժը, ահա թէ ինչո՛ւ պիտի ապրիմ» կըսէ ու կը վճռէ մտովի:

Ու Սաթենիկ թէեւ չուզեց պատմել թէ ինչպէ՛ս, սակայն զոհունակ սրտով հաւաստեց թէ մէկ ամիս չանցած, տանջալի մահով մը վերջ տալով իր սրտահատորները մահացնող Թուր-

քին ու անոր երկու ազջիկներու կեանքին, փախած էր լեռները: Ալ վրէժառութեան վարժ ու անօթի, իր ճամբուն վրայ հանդիպած երկու թուրք զառնարածներու հաչիւն ալ կը մարէ եւ երեն համար կ'ապահովէ քանի մը օրուայ ուտելու պաշար:

Սառնարտութեամբ մը այս ամենը պատմած առեն կ'աւելցնէր՝ «Երբեմն խղճահարութիւն զգացած եւ բարեվիներս թուլցած առեն սերտաւորներուս արածովը աչքիս առջեւ կը բերէի»:

Վերջապէս ազատեցաւ եւ օրեր առաջ վախուտատ մը կ'ապրուստի հայրապաշտական քիւրտ դէմք մը, ուրկէ ալ կ'անցնի Կովկաս:

Սաթենիկ այժմ Ամերիկա է. ամուսնացած հայ աշխատաւորի մը հետ եւ գոհ իր այսօրուայ կեանքէն:

Սաթենիկն ալ, իր չաս մը քոյրերուն նման կապած է կեանքի ի՛ր վիճակախաղութիւնը: «Վրէժ լուծել չեմոյ հոգիս չէր եթէ ապանուէն կամ մեռնէի. բայց քանի որ կ'ապրիմ, ալ արցունք չունիմ, այլ՝ ցեղիս վրէժի արդար գործման սրբազան պատգամը: Որովհետեւ, մխիթարն վախճանեցան ու թուլամորթներն են որ կ'անհետանան ու կը մոռնան թուրքի դաժանին նման անպատում ու մեծ ոճիր մը:

***

Այս քաջասիրտ, առաքինի ու ազգային նախանձախնդրուհին ունեցող քրեցի քոյրերուս չարքը երկար է: Ո՞ր արժանաւոր գրիչ արդեօք օր մը լիապէս պիտի տայ անոնց պատմութիւնը: Սրբուհիներու կառ՛կը... ա՛հ, ո՞վ պիտի կառուցէ Սրբուհիներու սրբազան կառ՛կը...:

ՏԻԳՐԱՆ ՊԱԼՏՈՅԵԱՆ

ԷՋ ՄԸ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՈՍԿԵՐԻՉԵԱՆԻ

"ՄԱՅՐԻԿԻՄ ՁԱՅՆԸ"

աւտոյի պրուաժէեն

—

... Ու ջարդի եւ սարսափներու մէջ, սեւ օր մը, մահուան ներկիւղը ինձ հետ անբաժան կը քալէի ամայի պաշտերուն մէջ շուար ու մոլոր, երբ արեւի վերջին շողերը դողդոջուն՝ իրենց հրաժեշտը տուին եւ մութը տակաւ առ տակաւ պատել սկսաւ աւերուած հայրենիքիս կուրծքին:

Ամէն ինչ՝ ծառերը, թուփերը, քարերը սեւեր հագած ուրուականներ կը թուէին ինձ, եւ ես քայլելու այլեւս անզօր, խոնջած մարմնով, ընկճուած հոգիով, կլորուեցայ, կծկուեցայ մի ինչ որ տեղ՝ պլուխս չոր քարին եւ մահուան սառութիւնը համարելով ինձ անկողին:

Մութը երթալով կը թանձրանար եւ կօշմար լռութեան մէջէն մերթ ընդ մերթ կը լսուէին օձերու սուլոց, մողէսներու շուռց եւ թուերու վայոց, որոնց հետ զարկընթաց մոքս զարկընթաց մոքս
առջեւէն կ'անցնէին օրուան ջարդերու, կոծերու եւ սարսափներու պատկերները չարա՞ն, չարա՞ն:

Կ'ուզէի քնանալ՝ այդ թոհ ու բոհերէն մի քիչ զերծ մնալու համար, բայց, աւա՛ղ, յուզուած հոգիի աչքերը քուն չու-

նէին: Ամէնէ առաւօտներու մէջ՝ աչքերս ուղեցի անհունին մէջ վայրէջ ոսկի պնդիկներուն, որոնք, ասկից, անտարբեր վարը կառարուած ոճիրներէն, կոթանցուցեր էին իրենց դիւթական վայրը, եւ ես, արհամարհած ու նեղացած, ամուր մը խուժի տուի աչքերս եւ իմ հառաչանքով խորասուզեցայ իմ մէջս:

Եւ ահա, հեռուէն, չո՞ւ խորունկէն, թաթախ, ախուր ու աղեկտուր ձայն մը կը հասնէր ականջիս.—

Վույ, վույ, վույ...:

Ծաղիկ մ'էի ես հոտոտ անմահ, թաղուէի՝ երկրին կուրծքը զարդարող,

Բայց այլոց տաքին եղէր եմ կոխան, զրկուելով, աւա՛ղ, զոյներէս չհնչող:

Վարդ մ'էի ես թարմ, անբիծ, սպիտակ, դարդ մը աչխարհիս կուրծքին գեահղուած,

Բայց ինծի օտար տաք չունչերու տակ, կը թօշնիմ, աւա՛ղ, չունչերէ նեխած:

Ա՛ի, ցեղն վատթար, անգութ Օսմանի, յաւէտ ապերախտ սուրբ հողիս, Ջրիս,

Սրբեց ծառ, ծաղիկ, կոյսերս պարմանի, սեւ պատանք քաչեց կապոյտ կամարիս:

Շէն – չէն քաղաքներս, դիւղերս, աւաններս զարճան ամայի, եղան աւերակ,

Վայրագ բարուկներ ջարդեցին զաւակներս, թողլով զիս աւազ, անջուր ու մինակ:

Այո՛, այո՛, անջուր ու մինա՛կ...:

Ինձ այնպէս թուեցաւ որ մայրիկիս ձայնն էր ապեկէպ ու արտաճմլիկ: Ուզեցի կրակ կտրել, արեւ գառնալ եւ սեւ խաւարը ճեղքելով օդնութեան հասնիլ Անոր, բայց ախտա՛ս, քաք աչխարհի, պղպատ օրէնքներու եւ արճիճ պայմաններու հանդէպ անզօր՝ ձեռքերս կուրծքիս ծալած մրմնջեցի.—

— Գիտե՛մ, ո՛վ սիրելի Մայրն իմ Երկրիս, գիտեմ, որ վայրագ բարուկներ քեզ ծածկեցին եւ կապոյտ երկնակամարիդ սեւ պատանք քաչեցին: Գիտե՛մ, նաեւ, որ բոմանդակ աչխարհ սեաւ մրթմռտուելդ, վոդոտուելդ եւ յօշոտուելդ,

բայց մի՛ն տեսաւ ու լուեց Ներոնի պէս անզուբթ: Գիտե՛մ, որ երես առած զահընկերդ իրենց անասելի ոճիրները պարտըկելու անամօթութեամբ, դե՛ւ նոր եւրոպական պլխարկներուն եւ լաւնական տառերուն ապաւինող Օսմանի ցեցերը վամփիր՝ վատուկ կողերուդ եւ մարմանդ հողերուդ փարած, որդուդ համար պատրաստուած կենսունակ հիւթերդ կը ծծեն, և դու չարդուած պատկներուդ կակիծէն ու վտարանդի դատակացդ կարօտէն՝ դերմարդկային համբերութեամբ մը կը հալիս, կը մաշիս, կը տապիս ու կը տապկուիս, դիտե՛մ, բայց...

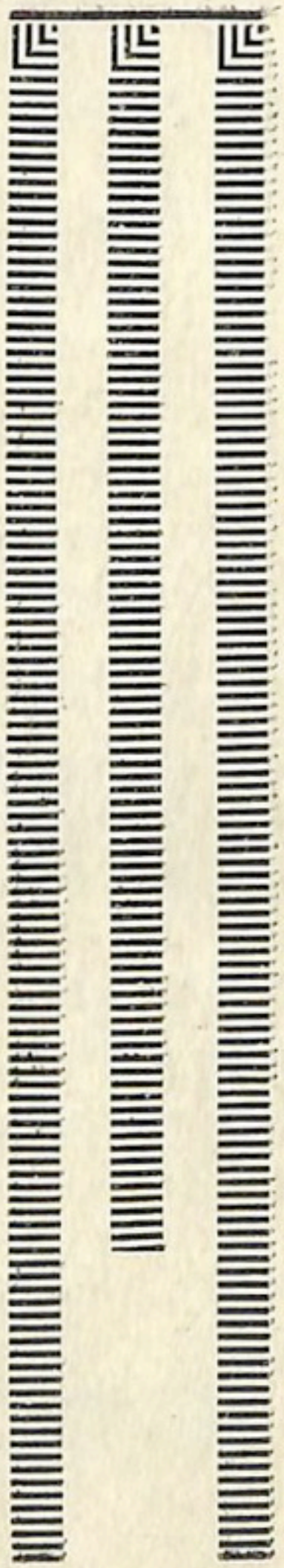
Բայց մի վհատիր, դու չատ տեսեր ես
Այլ կարդի ցաւեր, դաւեր անհամար.
Բոլորին հանդէպ եղած ես դու վէս,
Ու դեռ պիտ՝ տպրիս քու որդւոց համար:

Չատ որդիներդ վաղը դատնան չուտ,
Դատարկ ծոցիդ մէջ տաքցնեն դքեղ,
Փլթթէն ծաղիկներն կրկին դաչաերուդ,
Պճնուիս, պարդարուիս դու նոր հարսի պէս:

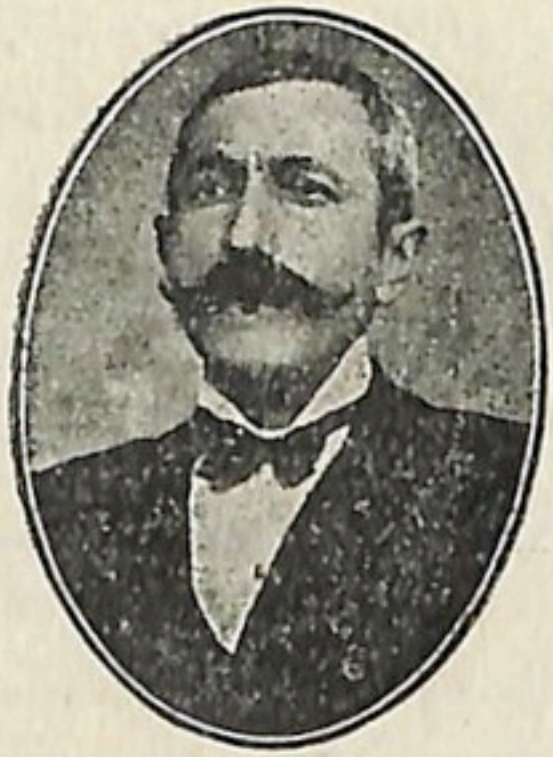
Մի՛լար, կուգան վաղն որդիներդ չուած,
Աւելի բարձր չինեն պալատներդ,
Նորէն նորոգուիս քանակով չափուած,
Աւելի պայծառ շողայ արեւդ:

Փափուկ կողերուդ, մարմանդ հողերուդ
Փարած վամփիռներն պիտ՝ կորզեն մի օր,
Սեւ քօղի փոխան ճերմակը ճակտիդ,
Քու դաւակներուդ պիտ՝ ըսես օրօր:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՈՍԿԵՐԻՉԵԱՆ

ՔԱՂՈՒՔԱՑԻՆԵՐՍ ԳԵՂԱՑԿԱՑ
ՍԻՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ԳՈՒՐԾԵՐԸՆ

Մամիկոն Վարժապետեան

Նուէր Ուսումնասէր Զաւկիս՝ ՎԱՀՐԱՄԻՆ

(Սան՝ Սանասարեանի)

Վարդն ես բիւրեղ ջու հայրիկին.
Աղօթք կ'ընեմ որ ջեզ երկին
Հանի պահել իր խնամքին տակ
Րախճանիս ըլլաս եւ յիշատակ:
Ա՛ռ, այս նուէրս ու եռանդուն՝
Մղում տուր միշտ ուսմունքիդ դուն:

ժառանգ: Անհրաժեշտ էէ որ անոնք մ'նպատակաս թանկագին, հարուստ նկարիչ պատրաստուած ըլլան: Պատուած էր պահանջեր որ ժողովուրդ մը դիմքը պաշտելու համար, իր կարողութենէն վեր ծախքերով նկարական տաճարիաներ լեցնէ եկեղեցին մէջ. մինչդեռ անոնք կրթական նպատակներու համար գործածուելով, կրնան բարոյականի, նկարագրի տէր, ուղղամիտ եւ արդար մարդը պատրաստել, որ ծառայէ իր փառքին եւ բարձրացնէ Իր անունը:

... Դպրոցը, եկեղեցին վառարանն է, դաւիթն է, բառանձ է. ի՞նչ կ'արժէ եկեղեցի մը տաճարական հարուստութիւնը, երբ անոր վառարանը չերմութիւն չարտադրեր եւ դասարանը պաշտպանուած չէ ամրութիւններով, որով եւ ինքը՝ եկեղեցին, նշանակէ յարձակումներու եւ կործանումի, այլ վիճակին մէջ, անհրաժեշտ էէ՞ մտքէ, որ եկեղեցի մը փոխանակ թանկագին մնասունքներէ ու նկարչէ խաչեր ու սրահներ ունենալու, հասարակ ու ժանդարին նկարչէ պատրաստէ դահլիճ, ու ասկին եւ արծաթը, գոհարներն ու ծանրագին կերպասները կալուածներու վերածելով, եկամուտի հաստատուն աղբիւրներ պատրաստէ եկեղեցիներու վառարաններուն դպրոցներու կրակը վառ եւ հեռեւապէս եկեղեցին ալ վառ պահելու համար: Ես երբէք չեմ տարակուսիր ասոր ապառնադահաճոյ ըլլալուն:

—

ՆՈՐ ՏԱՐԻԻ ԽՈՀԵՐ

—

Կ'լսեն կուգայ Նոր Տարին.
Ու կը խորհիմ.— ո՞ւր տարին
Կիլիկիայի գոհերն հէք
Օ՛հ, ջախջախուած ու բեկբեկ՝
Ալիքները ծովերուն:

Գ'րաեն նուագայ Նոր Տարին.
Ու կը սոսկամ. ո՞ւր տարին
Յօշ – յօշ լինկած մարմիններ
Զորանք ոչ ոք չէր թաղեր,
Բորենիներ գաչաերուն:

Գ'րաեն, կուգայ Նոր Տարին.
Ու կը գոռամ. ո՞ւր տարին
Վարդ հարճնուկներ, լոյս կոյսեր,
Որ կը չնչէին կեանք ու սէր,
Գարշ կիրքերը վատերուն:

Գ'րաեն, կուգայ Նոր Տարին.
Ու կը կոտոռամ. ո՞ւր տարին,
Քընքոյշ, հրեշտակ մանկիկներ,
Որ, ա՛խ, չունին պաշտպան, տէր,
Ծնողապուրկ ու անտուն:

Գ'րաեն, կուգայ Նոր Տարին.
Ու կը սրտամ. ո՞ւր տարին,
Գիլիկիայի կեանքն արեւ,
Կեանքը Հայուն արդարեւ,
Անիծապարտ օրերուն:

Նոր չէ՛, երբե՛ք, Նոր Տարին,
Մե՛ր կեանքն էր ան՝ որ տարին,
Մարդասպաններն անողոք,
Երկինք հասաւ կոծ, բողոք,
Ազգակով մը անհո՛ն:

Քայլ երբ բերէ ժամանակ,
Ճշմարտութեան յաղթանակ,
Կենդանանայ Կիլիկիան,
Գոգ աճիւնէ ս'փիւնիկեան,
Նոր է միայն ա՛յն տարին,
Յոհերս արդ պիտ հո՛ն տարին...:

ՄԱՄԻԿՈՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ, Քոի, թէմրանցի (Դարմանի)։ Մելգոնի վարժապետի արժանաւոր գաւակն է Մամիկոնի վարժապետեանը, որուն «*Հայկական Նոր Եկեղեցի*» գրոյկէն կը առնենք հետեւեալ հատուածները, իսկ բանաստեղծութիւններու պատառիկները՝ իր «*Կաթիլներ*» հերքուածներու գրոյկէն։

***

*ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆԸ (Հայ Եկեղեցիի).— Եկեղեցին տառապող մարդկութեան ախտերուն, մխիթարութեան հանդստավայրը պէտք է ըլլայ իր կեանքուն եւ յուսաչոյշ պէտքերուն։ Ինչպէս քունը կը կարգուի յոգնած մարմինը, եկեղեցին ալ պաշտօն ունի կարգուելու պարտատած հոգին։ Եկեղեցիին ջահերը, կանթեղները, աշտանակները, լուսաւորութեան, հոտաւէտութեան, դարդարանքի այլեւայլ առարկաները համաչափութիւն, մաքրութիւն, պայծառութիւն եւ ներդաշնակութիւն ցոլացնելու են պաշտամունքի ժամանակ։ Զէթիլ, անխնամօրէն մարուած մոմերու, անհաճօրէն ծխուած խունկերու անտանելի բոյրերուն ու ծուխերուն մէջ պէտք չէ որ ժողովուրդը խեղդուի։ Այլ ամէնքը ունին իրենց պղեղութիւնն ու կարեւորութիւնը, պայմանաւ, սակայն, որ չափուած եւ քաղաքակրթութեան արդի պահանջումներուն յարմարցուած վիճակի մը մէջ երեւան։ Ծնծղաները ու զանգները, եթէ մեղմօրէն, պատշած կերպով գործածուին, ախորժալուր են ականջներու. սակայն ինչո՞ւ հայ եկեղեցին չունենայ նաեւ իր երգեհոնը, որ երաժշտութեան արքայան ալիքներուն մէջ վերացնէ, բարձրացնէ մարդուս միտքն ու հոգին. ինչո՞ւ չունենայ նաեւ թակի թրթռումները չընկերանան մեղեդիներու ոլորաններուն, ինչո՞ւ չգործածուին երաժշտական բոլոր այն գործիքները՝ որ յարմարութիւն ու գեղեցկութիւն ունին։

... *Մարդկային լեզուն կրնայ աղօթել եւ անիծել, օրհնել եւ հայհոյել միանգամայն. լեզո՞ւն է միթէ մեղաւորը, թէ՝ գործածողը. նո՛յնն է եւ գործիական երաժշտութիւնը։*

...*Մէկ խօսքով, եկեղեցիին մէջ գտնուած ամէն առարկայ, որ կը հանդիպի աչքի, պէտք է ցոյց տայ պայծառութիւն, հրապոյր, պատշաճութիւն, խօսուն վեհութիւնով մը*

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻՆ

—

(*Եղանակ՝ Սիրտս կրակ Ունի*)

—

Հայ պատանիք, նայեցէք սա վեհ դէմքին,
Որ ախթանուշ պատկերն է մեր Հայրիկին,
Ահա, Հայրիկին:

Թերթն Աւետաց Հրաւիրակի տուրը երգին,
Օրհ, մըտախոհ տողեն մատներն Հայրիկին,
Ահա, Հայրիկին:

Տեսէ՛ք դրիչն, որ վեհասլէն է բուռն ուժգին,
Մեր աննըման ու պաշտելի Հայրիկին:
Ահա, Հայրիկին:

Աչքը վայրի հրանուռ ու տաք վեհ կուրծքին,
Ախ եղաւ կեանքն՝ Հայոց անմահ Հայրիկին,
Ահա, Հայրիկին:

Փոթորիկը ահեղագոռ սա պանկին,
Ինչ խօլ յուզում կ'ատթէր հոգւոյն Հայրիկին,
Ահա, Հայրիկին:

Ազատութիւնն Հայոց Ազգին անմեկին
Սեւեռակէտն եղաւ միակ, Հայրիկին,
Ահա, Հայրիկին:

Ան կենդանի նահատակն էր Հայ Ազգին,
Որուն սիրով տրոփեց միշտ սիրտն Հայրիկին,
Ահա, Հայրիկին:

ՁԱՊԵՂԻՄ

—

(Եղանակ՝ Ազատն Ասուած)։

Ա՛յնը սիրուն ծիծաղկոտ,
Ասղէ նման ունին վայր՛,
Ա՛յտերը բոսոր մըշկահոտ,
Ատաղնեակէ մեղմ գայլայլ։

Ճակատ սիրուն ու պայծառ,
Յօնքեր կամար, սեւասպեղ,
Շուրթը կարմիր վարդաւառ,
Համբոյր կ՚ուզէ ու պճղպճղել։

Քան չուչանը ձիւնաթոյր,
Սիրամարկէն գեղաոտիս,
Ըսիտես շուրջդ անոյշ բոյր,
Հայրենիքդ չա՛տ կը դիւթէս։

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ

—

Մըթնապատ է սըրտիս վարդէոյ հոլիսդան,
Ամպրոպայոյզ վոխթորկնեը դառան հան.

Մ՚շուշ պատած է շուրջն հոգւոյս չորս կողմէն
Խակդն սարսիմ, դողամ թեթեւ խակ հոգմէն.

Կուզե՞ս դիտնալ թէ ի՞նչ այրքան ամէն դի,
Նոր սիրոյ մը հայրենիքին սիրտս յորդի։

Որտեղ կայ ինձի համար, հա՛յրս իմ է.

ԱՓՍՈՒՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

—

Կո՛չ,
Լո՛ւռ,
Յանկե՛ր,
Վանկե՛ր,
Եղան մխիթ,
Բեղի վիշտ.

Հոգիիդ սուգ
Եւ արտասուք,
Ինձ տուին, քերթող,
Շա՛տ ցաւ, սրտի դող.

Այդ քու անուշ անուն,
Կը կաթէ սէր անհուն,
Ընկեր էր քեզ անմեկին
Դայլայլիկը սոխակին.

Եւ մինչեւ որ կեանքդ չիջաւ
Ըզգացիր դուն կրակիծ ու ցաւ
Եթերն ու արեւն, ասպղեր, չոլեր,
Գլուխդ անպատար ոլեր, տոլեր.

Աւա՛ղ, մեռար չուտ, չատ երիտասարդ,
Զը տեսար օր մը, ուրախ ու զուարթ.
Ես քառորդ դար առաջ նոտայ չվրմիդ քով,
Ողբացի քեզ, յիշելով սէրդ ու զորով.

Սա բառերն ալ վրան գրեցի.— «Ախտա՛ս, Դուրեան»,
Ամրողջ կեանքիդ մէջ եղար միշտ սիրարուրեան:

ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

—

Պարտականութեան վէմ ճանապարհին,
Զոհեցիք սէր, կեանք, հաճոյք աշխարհին.
Ինչպէս դուք քա՛ջեր, չահած յաղթանակ,
Հայուն սիրտն, հոգին, օ՛ն, Ձեզ մրցանակ:

Զոհեցիք սէր, կեանք, հաճոյք աշխարհին,
Համակերպութեան կուռ չղթաներն հին,
Փշրելով խիղճս, մղեցիք ահեղ
Մարտն Ազատութեան ձեր արիւնահեղ:

Ինչպէս դուք, քա՛ջեր, չահած յաղթանակ,
Ժանտ բռնապետին ցըրուելով բանակ,
Հայուհին լըւաց Ձեր արիւնով վարդ
Ցեխոտած պատիւն եւ պարծի արդ:

Հայուն սիրտն, հոգին, օ՛ն, Ձեզ մրցանակ,
Ձեզ՝ որ խրոխտաբար եղաք նահատակ,
Օրհնեա՛լ Ձեր աճիւն, օրհնեա՛լ Ձեր հոգիք,
Զորանք համբուրել կուգան այս տողիք:

ՍՈՂՈՄՈՆ ՊՈՂԻԿԵԱՆ

(Քոպի, Դարմանցի)

ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ

—

Լուսաչաւիղ առուտ մ'ինչպէս
Հուր ցոլքերով ակօսեցիր
Ամպամած հայ երկնակամարն
Անհետացար եւ վերատին:

Գիշերապոյն, դաժան ամպեր
Դարձեալ եկան ու ծածկեցին
Արահետդ կաթնանըմանն
Աւելի սեւ մի խաւարով:

Սեւ բռնութեան մէջ խորասոյզ,
Լոյսիդ կարօտ, քեզի կարօտ,
Միշտ ոգաւոր մեր աշխարհէն
Ինչո՞ւ անցար այդքան արագ:

Հեղ մը եւս ե՛րբ պիտի գաս
Հայ հորիզոնն ոսկեզօծել,
Զքնաղ արեւի՛, ազատութիւն,
Հեղ մը եւս ե՛րբ պիտի գաս:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ

—

Ճխտղին վրայ վարուժանն
Սոխակ մ՚ինչպէս պեղպեղուն
Քընարովըդ բաղմաձայր
Կ՚երդէիր դուն անպատճառ։

Երբ քանաքեղէնն առատքակ
Ուղղեց պարանէն իր չիտակ,
Եւ հարուածով մ՚անվրդով
Կըտրեց ճայնըդ հպարտագէտ։

Որքա՛ն սերմեր հանճարի
Տապարահար մի ծառի
Ծաղիկներուն հանդուռնակ
Թառամեցան ճակտիդ տակ։

Աղքատին ու տընանկին
Համար լացիր արտասվին.
Նաեւ երգել չը մոռցար
Աղջիկ ցաւերն անհամար։

Սէր ու գինի ըմպեցիր
Առատօրէ՛ն, անձանձիր.
Մերկացուցիր գեղուհին
Շղարշներէն իր վերջին։

Բայց հուսկ պժգած մարդկային
Արարքներէն պատիր, սին,
Մուսաներէն հայցեցիր
«Հացին Երգը» ամբաւիր։

Քեզ ներշնչող արտերն ցան
Յանկարծ արնով ցոդուեցան
Երանի՛ որ չես տեսներ
Թշուառ աղջդ կխաամեռ։

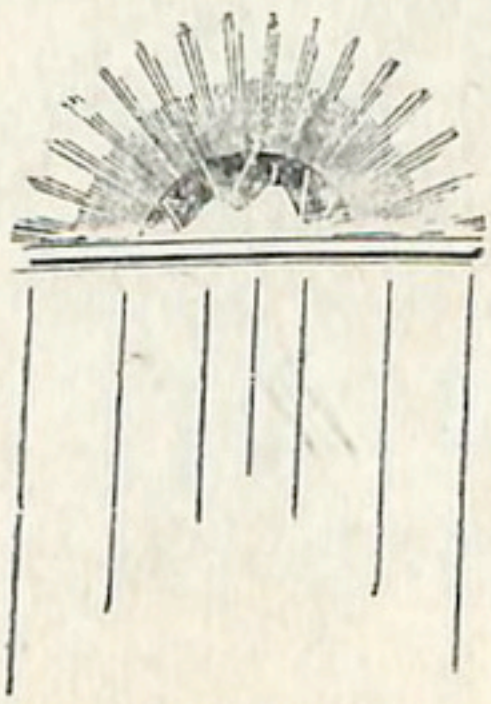
«Վարձակ»ներն դեռ կը սպրեն
Գիտցած իր պէս, դեղօրէն,
Դեռ կ'ըմբռնէ ունեւորն
Հաճոյքներու մեծապօրն:

Դեռ կը տքնի գործաւորն
Իրեն հացին համար չոր,
Դեռ կը պոռի ոսկի – ծառն
Մարդոց ամէն մեղքն ու չարն:

Սաւառնեցար բարձրը, վե՛ր
Մեւսաններէն բոլոր մեր,
Անմահանալի կը մընան
Դեռ ալպեաններդ քերթական:

Անմահներու Ոգինպոն
Գուցէ հասնէիր, քեզ Լեմպոն
Թէ չդլորէր պահասիժ
Արիւնարբու մի հրէշ:

Այնքա՛ն աստեն բայց որքան
Վիրաւո՛ր, սիրուա՛ տարեր կան,
Տաղերուդ մէջ հանճարին
Պիտի ապրի քո հոգին:

ՊԱՊԻԱՏՈՒԱԾՔՈՐԸ

(ՀԻՔԵԱԹ)

—

Գրի առաւ՝ Ա. ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

Մեմէ չատ տարիներ առաջ կ'ապրէր թաղաւոր մը, որուն համբաւաւոր պարտէզին մէջ կար խնձորենի մը: Այս ծառը կուտար ոսկեխնձորները, որոնցմէ ամէն մէկը ահագին հարստութիւն մը կ'արժէր: Տարիներէ ի վեր, հակառակ պահապաններու խիստ հսկողութեան, խնձորները հասունցնէ առաջ կը գողցուէին:

Թաղաւորը ունէր երեք չափահաս որդի: Առնցմէ մեծը օր մը ներկայացաւ իր հօրը եւ՝ խոստացաւ քննապատելէ յետոյ պահապանները, առաջարկեց որ ոսկեխնձոր տուող ծառին հսկողութիւնը իրեն յանձնուի:

Թաղաւոր – հայրը իր հաւանութիւնը տուաւ եւ անդրանիկ տղան պահապան եղաւ: Մինչեւ կէս գիշեր արթուն հսկեց: Կէս գիշերէն յետոյ, սակայն, ա՛լ չկրցաւ դիմանալ, քնացաւ: Եւ երբ առտուն արթնցաւ, ոսկեխնձորները գողցուած էին: Գլխիկո՛ր տուն դարձաւ:

Յաջորդ տարին միջնակ տղան եղաւ պահապան: Ան ալ իր եղբօրը պէս չկրցաւ ամառնային գիշերուան քնարեր փորձութեան դիմանալ. կէս գիշերէն յետոյ ատր ալ քունը տարաւ: Եւ երբ յաջորդ առտուն արթնցաւ, տեսաւ որ խնձորները գողցուած էին: Ան ալ տուն դարձաւ պլխիկոր:

Կարգը եկաւ կրտսեր որդուն: Երկու եղբայրները խնդացին անոր վրայ, երբ վերջինս առաջարկեց որ այս անգամ ալ ի՛նքը պահապան ըլլայ:

Փոքր եղբայրը, սակայն, ձայն – ձուն չհանեց: Հետն առաւ իր սուրը, նետը, աղեղը եւ քիչ մըն ալ ապ: Ու գնաց իր պաշտօնին: Մինչեւ կէս գիշեր արթուն հսկեց: Բան մը չպատահեցաւ: Կէս գիշերէն յետոյ սկսաւ աստիճ նեղուիլ: Քունը բռներ էր գլուխը: Անցայի տղան քաշեց իր սուրը պատեանէն, քիչիկ մը կտրեց իր ձեռքին մատ մասը եւ աղ ցանեց վէրքին վրայ: Վէրքին ցաւը պատճառ դարձաւ որ արդան չքնանայ եւ արթուն հսկէ:

Առաւօտեան դէմ, մարդակերպ մեծ հրէշ մը փոթորիկի մը հետ եկաւ, բարձրացաւ ծառը եւ սկսաւ քաղել խնձորները: Տղան՝ որ ծառերուն տեւ պահուած էր, յարմար դիրք մը գրաւեց, լարեց իր աղեղը եւ արձակեց նետը: Հրէշը ահռելի ճիչ մը արձակեց, այս ու այն կողմ դարձաւ, փոթորիկ մը նման փախաւ եւ մութին մէջ անհետացաւ եղաւ:

Տղան՝ նոտած խնձորի ծառին տակ, կ'ափսոսար որ կորսընցուց հրէշին հետքը: Բարեբախտաբար լուսադէմը մօտ էր: Շուտով լոյսը բացուեցաւ եւ երիտասարդը դեռնին վրայ արեան հետքեր նկատեց: Իսկոյն վեր ցատկեց եւ՝ հրէշին վէրքէն կաթկթած արիւնին հետեւելով, հասաւ խոր վիրապի մը բերանը: Ուրախութեամբ վերադարձաւ տուն եւ եղելութիւնը պատմեց եղբայրներուն: Տեսան պէտք եղած պատրաստութիւնը եւ երեքը միասին աճապարեցին վիրապին բերանը:

Երբ տեղ հասան, մեծ եղբօր մէջքէն կապեցին հատ պարան մը եւ սկսան կամաց – կամաց վար իջեցնել զայն: Հազիւ վիրապին կէսը հասած, տղան սկսաւ պոռալ – կանչել... «կը վառիմ, կ'այրիմ. աստիճ տաք է. վե՛ր քաշեցէք»: Ու եղբայրները վեր քաշեցին պինդը:

Ցետոյ միջակ եղբայրը փորձեց վար իջնել: Ան ալ չյաջողեցաւ:

Կարգը եկաւ փոքր եղբօրը: Ասիկա պատուիրեց իր եղբայրներուն, որ կարեւորութիւն չտան իր պոռալ – կանչելուն եւ որքան կարելի է արագ վար իջեցնեն պինդը: Այդպէս ալ ըրին:

Տղան՝ քրտինքի մէջ թաթխուած, լմնաւ դեռևին տակի աշխարհը: Հանեց իր մէջքէն պարանը, չոփաւեցաւ եւ սկսաւ քաշել իր դէմ երեւցող պալատին կողմը:

Սուրը քաշած՝ անվախօրէն բացաւ պալատին դուռը եւ մտաւ ներս: Անցաւ դահլիճէն, բացաւ ննեակի մը դուռը եւ ի՞նչ տեսնէ որ հաւնիս. հոն նստած էր մէկ այնպիսի՛ գեղեցիկ աղջիկ, որուն երեսին փայլը լուսաւորած էր ննեակը:

—«Կարի՛ճ ոտայ, ապէ՛կ ոտայ», – ըսաւ աղջիկը. «օձին իր պոռտով, հաւն իր փետուրով չեն կրցած հոս գալ, դուն ի՞նչպէս համարձակեցար այստեղ երեւիլ»:

—«Քու ակ՛րդ վիս հոս բերաւ», – պատասխանեց երիտասարդը:

—«Ճշմարի՞տ»:

—«Ճշմարի՛տ: Ո՞ր հրէշը համարձակեր է քեզ հոս վտակել: Քու տեղդ լոյս աշխարհն է: Ո՞վ ես դուն»:

—«Հարցո՛ւր քրոջս, որ քովի ննեակը կը մնայ», – ըսաւ աղջիկը:

Տղան բացաւ երկրորդ ննեակին դուռը եւ տեսաւ որ հոն նստած է աւելի գեղեցիկ աղջիկ մը:

Գրեթէ մեռնողն հարց ու պատասխաններըը կրկնուեցան այս աղջկան հետ: Եւ աղջկան թելադրութեան վրայ՝ տղան բացաւ երրորդ դուռ մը եւ հոն տեսաւ աղջիկ մը, որ նստեր, ձեռագործով կը պրաղէր: Այս երրորդ աղջիկը այնքան գեղեցիկ էր որ արեւին կրնար ըսել.— «Սրե՛ւ, դուն մի՛ երեր, քանի որ ե՛ս կամ»:

—«Ապէ՛կ ոտայ, կարի՛ճ ոտայ, օձին իր պոռտով, հաւն իր փետուրով չեն կրցած հոս գալ, դուն ինչպէ՞ս համարձակեցար», – հարցուց գեղանի աղջիկը աղջիկը հետաքրքրանքով:

—«Քու ակ՛րդ, օրիորդ, քու ակ՛րդ բերաւ վիս այստեղ»,– պատասխանեց տղան:

—«Ճշմարի՞տ»...:

Եւ աղջիկը պատմեց որ ինք եւ իր երկու ընկերուհիները, Թագաւորներու աղջիկներ են: Իրենց տէրը՝ եօթը ղլխանի հըրէշ մը՝ պղցած եւ փակած է զիրենք գետնաշխարհի այս պալատին մէջ:

—«Ո՞ւր է, ո՞ւր է այդ հրէշը: Յո՛յց տուր ինծի անոր տեղը»:

—«Չպո՛յր», – մրմնջաց աղջիկը,– «այդ հրէշին մօտենալը կեանքի եւ մահու խնդիր է: Հրէշը հիմա կը քնանայ. եօթը թըն օր ու եօթը գիշեր վերջը կ'արթննայ: Էտյա – աշխարհի սրեւէ զէնք չի կրնար խոցել անոր մարմինը: Եթէ կ'ուզես ապաննել զայն, պէտք է գործածես ի՛ր իսկ սուրը, որ կախուած է հրէշին գլխուն վերեւ: Դժուարը, սակայն, մինչեւ իր սուրը յառաջանալու համարձակութիւն ունենալն է: Սենեակը ոսկիներով լեցուն է: Անոնք անորոշ ձայներ կը հանեն, իսկ հրէշը այնպէս կը խորտակ որ սենեակին պատերը կը չարժին: Եթէ կուրնաս մէկին ես, կարեւորութիւն պիտի չտաս այդ աղմուկին եւ համարձակ պիտի քալես դէպի սուրը: Իսկ հարուածդ պիտի ըլլայ մէ՛կ ու վճռական: Զըլա՛յ թէ կրկնես»:

—«Ընդհակառակ եմ, ապի՛ւ օրիորդ, որ ինծի տուներ այս խորհուրդը: Վտահ եղիր որ՝ կէտ առ կէտ պիտի գործադրեմ պայմանը»:

Տղան բացաւ հրէշի ննջարանին դուռը: Նախ. չուաթեցաւ ահռելի աղմուկէն եւ հրէշի չռնդալից խորտակէն. ապա ներքինքը հաւաքեց եւ անվախ քալեց դէպի սուրը: Վար առաւ զայն եւ տարաւ – բերաւ, տարաւ – բերաւ, մէկ այնպիսի՛ հարուած տուաւ որ եօթը գլխանի հրէշին մարմինը մէկ կողմ մնաց, իսկ գլուխները միւս կողմը գլորեցան: Յանկարծ լսուեցաւ գիւղին հրմտոց մը եւ խնդութքին հետ՝ լսուքը.– «Ապէ՛ր տղայ, կորի՛ճ տղայ, այդ չեղաւ: Հարուած մըն ալ, անպա՛տ մըն ալ պարկ»:

—«Ես մօրմէս մէ՛կ անպատ եմ ծեռած, դե՛ւ», – պատասխանեց տղան: Սակայն վրայ հրէշը ցնցուեցաւ եւ անշնչացաւ

Երիտասարդը՝ ուրախացած իր այս յաջողութենէն, խնդկան իր հետ տուաւ ներքին գետնի աղջիկները եւ վերադարձաւ

այն անցքին տակը, որուն վերեւը կը սպասէին իր եղբայրները:

Տղան պարանէն օղակ մը չինեց եւ անցուց առաջին օրխորդին մէջքը: Շարժեց պարանը եւ ձայնեց եղբայրներուն, որ վեր քաշեն:

Կարճ առնէն աղջիկը եւս լոյս — աշխարհ, որպէս հարսնցու մեծ եղբօր:

Նոյն ձեւով վեր հանուեցաւ երկրորդ աղջիկը, այս ալ որպէս նշանած մինչեւ եղբօր:

Երրորդ աղջիկը չատ թախանձեց որ նախ տղան լոյս — աշխարհ ելլէ, բայց անկարելի եղաւ համոզել: Օրխորդը տեղի տուաւ եւ պարանը անցուց իր մէջքը: Վեր քաշեցին եւ հանեցին զայն լոյս — աշխարհ: Երկու եղբայրները հիացան աղջկան դեղեցկութեան վրայ եւ իսկոյն սկսան մտովի մեղադրել իրենց եղբայրը, որ ամենէն գեղեցիկ աղջիկը իրեն համար պահած էր: Եւ երբ պարանը կախեցին վար ու քիչ յետոյ վեր կը քաշէին իրենց կրտսեր եղբայրը, մեծը աչքով հասկացուց իր չար միտքը մինչեւ կէսը, որ քաշեց առաջը եւ կտրեց պարանը: Կրտսերը ինկաւ եօթը աստիճան աւելի խոր գետնաշխարհի մը մէջ:

Երկու եղբայրները առին երեք աղջիկները եւ ճամբայ ինկան: Ճամբան խաւխ պատուիրեցին իրենց փոքրիկ եղբօրը հարսնցուն որ չհամարձակի որեւէ խօսք ըսել կատարուածին մասին: Հակառակ պարագային՝ կը սպաննեն զինքը:

Ամբողջ ճամբան հասաւ առանց: Մեծ եղբայրը պատմեց իրենց կատարած քայլայրծութեանց մասին. իրր թէ իրենց փոքր եղբայրը սպաննուած է հրէշէն. ինք լուծած է անոր վրէժը՝ սպաննելով եօթը գլխանի գետը, ազատած է երեք գեղանի օրխորդները եւ վրկած է ահեղնձոր արտաղրող ծառը:

Թագաւորը չատ ուրմեցաւ իր սիրելի գաւկին կորուստին համար եւ 7 օր առջ պահելէ յետոյ ամուսնացուց իր երկու որդիները առաջին եւ երկրորդ աղջիկներուն հետ: Երրորդ օրխորդը հարսանեկան հանդէսէն յետոյ քաշուեցաւ իրեն յատ-

կացուած սենեակը եւ իր կեանքը կ'անցընէր լացով ու աղօթքով:

Վերապատնանք երիտասարդին: Երկար ժամանակ մարած վիճակի մէջ մնալէ յետոյ, ան վերջապէս արթնցաւ: Գլուխը կը ցաւէր, մութ աչխարհի մը մէջ կը գտնուէր: Հաւաքեց իր ուժերը եւ ոտքի ելաւ: Իյնալով, ելլելով, քալեց, մինչեւ որ եկաւ հասաւ քաղաք մը, որուն մէկ ծայրը գտնուող առաջին տանը դուռը գարկաւ: Մամիկ մը դուռը բացաւ եւ՝ անծանօթին յոգնած եւ ուժասպառ վիճակը տեսնելով, ներս հրաւիրեց գայն: Տղան առաջին իսկ առիթու ջուր խնդրեց պառաւէն: Մամիկը երերալէն անցաւ ներսի-տունը եւ ջուրի տեղ պղպեղ վարչ մը պինի բերաւ:

—«Այս ի՞նչ է, մայրի՛կ, ես ծարաւէս կը խեղդուիմ, ջուր կ'ուզեմ: Ի սէր Աստուծոյ, ջո՛ւր, ջո՛ւր», – պաղատագին խնդրեց տղան:

—«Տղաս», – ըսաւ մամիկը, – «մեր քաղաքը ջուրի առվակայ: Ունինք մէկ հատ աղբիւր քաղաքին կեդրոնը՝ հրապարակին վրայ: Այս աղբիւրի ակին մօտ նստած է ահռելի վիշապ մը: Շարաթը անգամ մը եօթը չարաթական երեխայ մը տալու ենք այդ վիշապին, որպէսզի թողու մեզ, որ մեր ջուրի ամաններըը լեցնենք: Այս չարթու կարգը եկած է մեր թաղուրին եօթը չարաթական երեխային եւ ամբողջ քաղաքը տուգի մէջ է: Քանի՛ – քանի՛ երիտասարդներ կռուի բռնուեցան վիշապին հետ, սակայն բոլորն ալ իրենց կեանքը վրայ տուին»:

—«Բնաւ ջուր չունի՞ս տանը մէջ, ի սէր Աստուծոյ, բաժակ մը միայն, պէք կէս բաժակ»:

—«Սպասէ՛, սպասէ՛ տղաս»: Եւ մամիկը նորէն պղտորելով ներս գնաց ու բերաւ բաժակ մը հինցած, տաքցած ջուր: Տղան անյապօրէն խմեց ջուրը: Յետոյ մամիկը սեղան պատրաստեց: Երիտասարդը կերաւ ճաշը, խմեց պինին ու կապրուեցաւ: Երբ լմնցաւ, յայտնեց իր շնորհակալութիւնը եւ տաքի ելաւ:

—«Ո՞ւր այդպէս, տղա՛ս», – հարցուց պառաւը:

—«Կո՛ւ», – պատասխանեց տղան: «Կրնա՞ս այդ վիշապին տեղը ինծի ցոյց տալ»:

Մամիկը ուշադրութեամբ դիտեց տղան ամբողջ մինչեւ դըռնակը եւ՝ նա՛ եւ նկատելով իր առջեւ կեցող դեղեցիկ երիտասարդին վայելուչ եւ առոյգ կազմը, սկսաւ չարժել իր գլուխը եւ ըսել.– «Ո՛չ, տղա՛ս, մի՛գը եա: Քանիներ են փորձած եւ իրենց կեանքը վրայ տուած: Մե՛գը է երիտասարդութեանը»:

Երիտասարդը թէեւ վիրաւորուած զգաց, բայց լռելին համոզուած ըլլալով մամիկի խօսքերուն անկեղծութեան, խնդրեց անկէ որ գինքը առաջնորդէ թագաւորին մօտ:

Մամիկը իր գրացիներէն մէկուն մինչեւ տղան գրկեց թագաւորին, որուն ան յայտնեց իր գիտաւորութիւնը:

Թագաւորը նախ տարակուսեցաւ եւ մանաւանդ ամիսուց երիտասարդին դեղեցկութեանը, բայց առանելով որ տղան անվախօրէն պատրաստ է գիմադրելու ամէն փորձանք եւ մահն իսկ աչքի առած է, քանի մը օր ալէտք եղած վարժութիւնները կատարել տալու անոր, իսկ միւսամսուան օրը հրամայեց անոր հարցնել պողպատէ գրահ: Սակայն, տղան առանելով որ ծանր են իր այս նոր հագուստները եւ անոնց մէջ չի կրնար համարձակ չարժիլ, հանեց գրահը եւ մխայն եօթը գլխանի գետին տալը՝ որ իր հետ առնէր, մէջքը կապեց ու գնաց կռիւի:

Քաղաքին գրեթէ ամբողջ բնակչութիւնը հաւաքուած էր աղբիւրին շուրջը: Վիշապը առաւօտեան այս ժամուն միշտ իր ջուրը կուգար, բայց ահա իր դէմ առաջ երիտասարդը՝ տեսնելով ձեռքին: Աչքերը վայրագացան, գալարեցաւ, ուռեցաւ եւ մէկէն՝ գազանակի պէս նետուեցաւ տղան վրայ: Ճարպիկ տղան, սակայն, մէկ կողմ քաշուեցաւ եւ վիշապը ուժգին կերպով գետին ինկաւ: Մինչեւ վիշապին կրկին հաւաքուիլը՝ տղան կազմ ու պատրաստ, առանց մը վրայ հասաւ եւ այնպիսի հարուած մը տուաւ վիշապին, որ անոր եօթը գլուխները թռան օդին մէջ եւ գնդակներու նման պարելէ յե-

ատյ պետին ինկան սարսափելի դղրդոցով: Այս աղմուկին մէջէն տղան կրկին լսեց՝ «Ապէ՛կ տղայ, կտրի՛ճ տղայ, այդ չեղաւ, հարուած մը եւս տուր», – խօսքերը:

—«Ես մօրմէս մէկ անգամ եմ ծնած», եղաւ երիտասարդին պատասխանը: Ու վիշապը պարարուեցաւ ինքն իր վրայ եւ անշունչ փռուեցաւ գետին, սառկեցաւ: Ժողովուրդը ուրախութեան ազաղակ մը վերցուց, առաւ երիտասարդը իր ուսերուն վրայ եւ անցուց պային քաղաքին գլխաւոր փողոցներէն: Ուրիշ որ կ'անցնէին, երիտասարդ կանայք եւ աղջիկներ ծաղիկներով ու ծաղիկներով, իսկ ժողովուրդը ծափերով եւ կեցցէ՛–ներով կը գիմաւորէին գինքը: Վերջապէս հասան թագաւորին պալատը: Թագաւորը համբուրեց երիտասարդին ճակատը եւ առաջարկեց որ մուրազը յայտնէ:

—«Զեր առաջութիւնը, ասէ՛ր իմ», – պատասխանեց որդան: Երբ Թագաւորը երբոր անգամ կրկնեց իր առաջարկը, երիտասարդը առիթուած եղաւ ուզել իր փափաքածը: Ան խնդրեց Թագաւորէն որ իրեն երեք օր ժամանակ տրուի: Եւ երբ այդ ժամանակը չնորհուեցաւ իրեն, ան իսկոյն վազեց պատս մամիկին մօտ եւ անկէ խորհուրդ հարցուց: Մամիկը երիտասարդին թելադրեց Թագաւորէն խնդրել դրամ, հարբուտութիւն, տուն, պալատ եւ իշխան Մարկոսի ոսկեհեր դուստրը: Բայց առնցմէ եւ ոչ մէկուն համար իր հաւանութիւնը տուաւ տղան, որովհետեւ իր խելքն ու միտքը լոյս – աշխարհ ելլելու եւ իր նշանածը գտնելու եռեւ էին:

Յուսահատ մտաւ անկողին: Առտուն կանուխ արթնցաւ, հագուեցաւ եւ նախաճաշելէ յետոյ դուրս ելաւ քաղաքէն, քալեց բաւական հեռու, բայց պաչտին մէջ, մի՛չտ մտածելով ելքի մը մասին:

Քիչ յետոյ ինքզինքը պատ անտառի մը մէջ: Բաւական յոգնած էր, նստաւ ծառի մը տակ հանգստանալու: Յանկարծ լսեց խառնակ ձըմբոց մը: Վեր ցատկեց եւ վազեց ձայնին եկած կողմը: Տեսաւ որ խոշոր ծառի մը տակ վիթխարի է վիշապ օձ մը եւ կը փորձէ վեր բարձրանալ դէպի պատթը, ուր կը պառկէր բոյն մը: Բոյնին մէջ պառկող ձագուկները պիտով վտանգը, սկսեր էին կանչել, ճչալ եւ անտառը

լեցնել իրենց աղմուկով: Երիտասարդը մերկացուց իր սուրը մերկացուց իր սուրը

եւ առանց առիթ տալու օձին, զայն կտոր կտոր ըրաւ: Այս միջոցին, սակայն, օդին մէջէն լսուեցաւ ահռելի ճիչ մը· հրեշակայ արծիւ մը կատաղութեամբ յարձակեցաւ երիտասարդին վրայ եւ ա՛ն էր պիտի կոցահարէր ու սպաննէր զայն, երբ ձագուկները մխիթարան պոռացին իրենց մօրը.— «Մի՛, մի՛ դպիր մեր ազատարարին»: Արծիւը կեցաւ եւ՝ դիտնին վրայ նկատելով վիշապ օձին դլուխն ու մարմնին մասերը, հասկցաւ պատահածն ու ըսաւ.—

—«Աղէ՛կ տղայ, կտրի՛ճ տղայ, քանի տարի է որ թռուխս կը նատիմ, ձագերը կը հանեմ, բայց երբեք չեմ կրնար զանոնք մեծցնելու եւ անոնց արեւուն ուրախանալու փափաքիս հասնիլ: Կը կարծէի թէ չար մարդոց գործն է այս ոճրագործութիւնը, բայց հիմա՛ կը տեսնեմ որ սխալեր եմ: Դո՛ւն, իմ ձագերուս, իմ սրտի հատորներուս ազատի՛չը, ըսէ՛ տեսնեմ, ի՞նչով կրնամ բարիքդ փոխարինել»:

Տղան նայեցաւ մայր – արծիւին, տեսաւ որ անիկա տասրական արծիւներէն երեք անգամ աւելի խոշոր թռչուն մըն է: Եւ իր պատասխանը եղաւ սա հարցումը.— «Կրնա՞ս զիս լոյս աշխարհ հանել»:

Արծիւը քիչ մը մտածեց եւ ըսաւ.— «Շատ դժուարին տեղ կապեցիր զիս, տղա՛ս, բայց ձագուկներուս սիրոյն պատրաստ եմ կատարելու խնդիրդդ: Սակայն ինծի պէտք է բերես երկու անգամ եօթը չիչ պինի եւ նոյնքան քաշ միս»:

—«Շա՛տ լա՛ւ, վաղը առաւօտ հոս կ'ըլլամ», – պատասխանեց տղան եւ ճամպարանքով վերադարձաւ քաղաք: Ներկայացաւ թագաւորին եւ ըսաւ.— «Տէ՛ր իմ, մարդասանհրաժեշտաբար պէտք եղած բանը, իրեն համար ամենաթանկագինը բա՞նն է, թէ չէ»:

–«Այո՛, ի՞նչ կայ որ»», – հարցուց թագաւորը:

—«Եկայ, տէ՛ր իմ, Զենէ խնդրելու ինձ համար թանկագին եղող այդ բանը կամ բանները»:

—«Ի՞նչ են ուզածները»:

—«Երկու անգամ հօթը չիշ պինի եւ նոյնքան քաշ ալ մխա»:

«Ի՞նչ, ի՞նչ», – հարցուց Թագաւորը:

—«Երկու անգամ հօթը չիշ պինի եւ նոյնքան քաշ ալ մխա»: – կրկնեց երիտասարդը:

—«Մխայն ա՞յդ», – խնդաց Թագաւորը եւ աւելցուց. – «Տղա՛ս, ինձմէ ուզէ դրա՛մ, հարստութիւն, տուն, պալատ, քաղաքին ամենապեճիկ օրիորդը եւ ես պատրաստ եմ ուզածդդ տալու: Երկու անգամ հօթը չիշ պինիէն եւ նոյնքան ալ քաշ մխէն ի՞նչ կ'ելլէ»:

Երիտասարդը խոնարհութեամբ մը իր չնորհակալութիւնը յայտնեց Թագաւորին եւ կրկնեց իր խնդրանքը:

Թագաւորը՝ տեսնելով որ երիտասարդը ուրիշ բան չի ձգտիր ունենալ, իսկոյն հրամայեց.— «Ո՛չ թէ երկու անգամ հօթը չիշ պինի եւ նոյնքան քաշ ալ մխա, այլ 77 անգամ հօթը չիշ պինի եւ նոյնքան քաշ ալ մխա տուէ՛ք այս տղուն եւ կարճ երիտասարդին»:

—«Օ՛հ, ո՛չ, տէր իմ, եթէ թոյլ կուտաք, պիտի ըսեմ որ ես մխա՛յն երկու անգամ հօթը չիշ պինիի եւ նոյնքան քաշ ալ մխի պէտք ունիմ. ո՛չ աւելի, ո՛չ պակաս», – վրայ բերաւ երիտասարդը:

—«Տուէ՛ք երիտասարդին ուզածը», – կրկնեց հրամայեց Թագաւորը:

Երիտասարդը նախ խորին յարգանքով չնորհակալութիւն յայտնեց, ապա ըսաւ որ չափազանց կարօտացած է իր ծնողքը, ուստի վազն առաւօտ իսկ պիտի մեկնի: Այդ երեկոյ ողջերթի հանդէս մը սարքուեցաւ Թագաւորին պալատին մէջ

Յաջորդ առաւօտ, Թագաւորին պատուէրով՝ ծառաները պինին ու մխը լեցուցին առանձին պայուսակներու մէջ, փոխադրելին մինչեւ անտառը եւ քսակ մըն ալ ոսկի Թագաւո-

բեն կոպիտ նուէր տալէ յետոյ՝ ոչնչով մտիկնալէն ճամբրուելէն եւ վերադարձան։

Երիտասարդը նեղկտտացաւ արծիւէն եւ յայտնեց թէ պատրաստ են իր պահանջած ապրանքները։

Արծիւն հրահանգով՝ երիտասարդը երկու պարկերը երարու կապեց պարանով մը եւ նետեց արծիւին կռնակը, ինքն ալ եղաւ, հեծաւ վրան։ Նոքն ըստ արծիւի պատուէրին, ամէն անգամ որ ան բնդանր բանար, երիտասարդը քաշ մը մխա եւ չիշ մը պիտի տար արծիւին։

Այսպէս ամէն բան պատրաստ ըլլալէ յետոյ՝ արծիւը ընկերաւ բարձրանալ դէպի վեր։ Բարձրացաւ մէկ, երկու, եւ-րեք, չորս մինչեւ 13 աստիճանը՝ ուսանց վտանգի։ Ամէն աստիճան բարձրանալուն, երիտասարդը քաշ մը, մխով եւ չիշ մը պինիով կը կերակրէր արծիւը։ Վերջին աստիճանն էր մնացեր, երբ ոգան նկատեց որ այլեւս մխ չկար։ Անպայման վար իննալ ըլլալու է, — մտածեց երիտասարդը, եւ տեսնելով որ արծիւը բերանը բացած կերակուր կ'ուզէ կարգադրելու համար, խլոյն քաշեց սուրը, իր պիտակն կտրեց կտոր մը մխա եւ նետեց արծիւին բերանը, վրայէն ալ տալով չիշ մը պինի։ Արծիւը մարդկային մխին համն առնելով չկերաւ եւ պահեց իր լեզուին տակ, միայն բաւականացաւ պինին խմելով։ Վերջապէս մեծ դժուարութեամբ ոգան հասնեց լոյս — աշխարհ։

Ոգան համբուրեց արծիւին ճակատը՝ իւ նշան շնորհակալութեան եւ երախտապարտութեան, եւ չափազանց ուժասպառ դպալով նստաւ հանդչելու։ Մեկտեղ արծիւը, տակաւին, պահանջեց որ ոգան քալէ, որպէսզի առնէ մէկ ապահով հանո՞ց է պինքը լոյս — աշխարհ։ Երիտասարդը նախ առարկեց, բայց արծիւին պահանջին վրայ տեղի տուաւ։ Արծիւը տեսաւ որ երիտասարդը կը կաղայ։ Պատճառը գիտնալով, կանչեց զայն իր մօտ եւ լեզուին տակ պահած մխը հանեց, զրաւ կորսուած տեղը, լմեց եւ ապէկցուց վէրքը։ Ապա որպէս յիշատակ, երկու փետուր տուաւ երիտասարդին, յայտնելով որ՝ եթէ նեղութեան ժամանակ այդ փետուրները էրած քալ, իր փափաքած բանը խլոյն կ'ունենայ։

Երիտասարդը՝ չափազանց ուրախացած այս բանին վրայ՝

կրկին համբուրեց իր բարեբարին դլուխը, աչքերը, կտուցը եւ «մնաս բարով» ըսելով ճամբայ ելաւ դէպի տուն:

Քալեց, քալեց ու քալեց, մինչեւ որ սաստիկ յոդնեցաւ եւ անօթեցաւ: Նստաւ հանդստանալու: «Ա՛հ, երանի թէ հիմա ձի մը ունենայի» – մտածեց տղան: Յանկարծ միտքը ինկաւ արծիւին իրեն տուած նուէրը: Իսկոյն դրպանէն հանեց փետուրները եւ իրար քսեց: Իրար քսելն ու սպիտակ գեղեցիկ ձի մը իր սարքով անոր առջեւը կենալը մէկ եղաւ: Ան նետեցաւ ձիուն վրայ եւ «դէպի հօրս քաղաքը» պոռաց: Ձին թռչունի արագութեամբ տղան հասցուց հօրը քաղաքը: Երիտասարդը սեւնեակ մը վարձեց քաղաքին մէկ ծայրը, հապաւ մաչած ու կտրտած պզեստները, առաւ կարգ մը առանին ասրկաններ եւ սկսաւ քաղաքին մէջ պտըտիլ, իբր թէ առեւտուրով կը զբաղէր: Նպատակն էր, այսպիսով ծանօթանալ քաղաքին մէջ անցած դարձածին եւ մանաւանդ իր նշանածին դրութեան մասին տեղեկութիւններ քաղել: Հասկցաւ որ աղջիկը դրեթէ առանձին կ'ապրէր:

Թագաւորը եւ իր տղաքը միշտ կը պնդէին որ աղջիկը ամուսնանայ, քանի որ իր ձեռքը խնդրող իշխաններն անպակաս էին: Աղջիկը երկար ատատումէ յետոյ յուսահատած, տուեր էր իր համաձայնութիւնը:

Օրերուին պահանջին վրայ, թագաւորը մեծ հանդէս մը սարքել տուաւ քաղաքին ընդարձակ մէկ հրապարակին վրայ եւ երկրին բոլոր երիտասարդ իշխաններն ու փեսացու պատրաստները հրաւիրեց մասնակցելու ձիարշաւի մրցման:

Շինուած էր քառասուն աստիճաններ ունեցող քարէ սանդուխ մը: Ատոր գլուխը մեծ ամպիոն մը՝ թագաւորին, թագուհիին, արքայադուստրերուն եւ պալատականներուն համար: Մասնեակները երկրին մէկ ծայրէն մինչեւ յայտարարեցին հանդէսին օրն ու ժամանակը եւ ձիարշաւի մրցման պայմանները:

Պայման դրուած էր, որ ձիարշաւին մասնակցողները երեք մղոն բոլորակաձեւ ճամբայ մը երեք անգամ շրջան ընելէ յետոյ՝ պիտի բարձրանային 40 աստիճան քարէ սանդուխին պա-

դաշը եւ առանային օրիորդին ձեռքէն ոսկեմանոր մը: Ո՛վ որ այս պայմանը լրացնէր, ան պիտի ամուսնանար աղջկան հետ:

Հանդէսին օրը, մրցման մասնակցողները կազմ ու պատրաստ էին: Շատ մը խաղերէ յետոյ, վերջապէս ձիարշաւի նշանը տրուեցաւ: Զքնաղ օրիորդին տիրանալու համար՝ երկրին չորս կողմերէն ահագին թուով ձիւանններ եւ երիտասարդ ասպետներ, նմանը չտեսնուած շքեղութեամբ զուգուած ու զարդարուած, հրապարակ լցած էին: Ահա սկսաւ քառամբակ արշաւը: Յանկարծ յայտնուեցաւ սպիտակ ձիաւոր մը, որ քշեց իր ձին եւ խառնուեցաւ ձիարշաւի մասնակցողներուն:

Սպիտակ ձիաւորը ուրիշ մէկը չէր, այլ մեղի արդէն ծանօթ՝ Թագաւորին կրտսեր որդին էր: Երիտասարդը հեծած էր իր հրեղէն ձին եւ չտեսնց արդէն մղոն մը առաջ անցած էր իր մրցակիցներէն, բայց մէկէն սանձեց իր ձին եւ թող տուաւ որ միւսները փոթձեն իրենց բախտը:

Տեսարանը ողբալի էր մրցողներուն համար, զուարճալի՝ հանդիսատեսներուն համար: Շատերը սանդուխին մինչեւ կէսը հազիւ կը հասնէին եւ եա կը դառնային՝ անխուսափելի պլորումէ մը ապատելու համար: Իսկ յամառները պլտորեցան սանդուխին ի վար ու ջարդեցին իրենց եւ իրենց ձիերուն զբաղեսները ու կողերը: Ամենէն վերջը սպիտակ ձիաւորը ապահակեց իր ձին եւ մէկ չունչով բարձրացաւ մինչեւ 38–րդ աստիճանը եւ եա դարձաւ:

Երեք օր կրկնուեցաւ մրցման հանդէսը եւ վերջին օրը երեք հոգի մնացին միայն մրցման մասնակցող: Ձիարշաւի նշանը տրուելուն պէս՝ այս անգամ երիտասարդը մղոններով եա ձգելով իր հակառակորդները քշեց իր ձին եւ բարձրացաւ մինչեւ 40–րդ աստիճանը եւ՝ հանդիսականներու ծափերու տարափին տակ՝ օրիորդէն առաջ ոսկեմանոր: Աղջիկը առաջին օրէն իսկ ճանչցած էր իր նշանածը: Տղան յայտնեց իր ինքնութիւնը եւ իր հարանցուին ձեռքէն բռնած աճապարեց աղջատուրուելու իր Թագուհի մօր եւ Թագաւոր հօրը ետ: Ապա կարճ կերպով պատմեց իր պէտուն եկածները: Ի

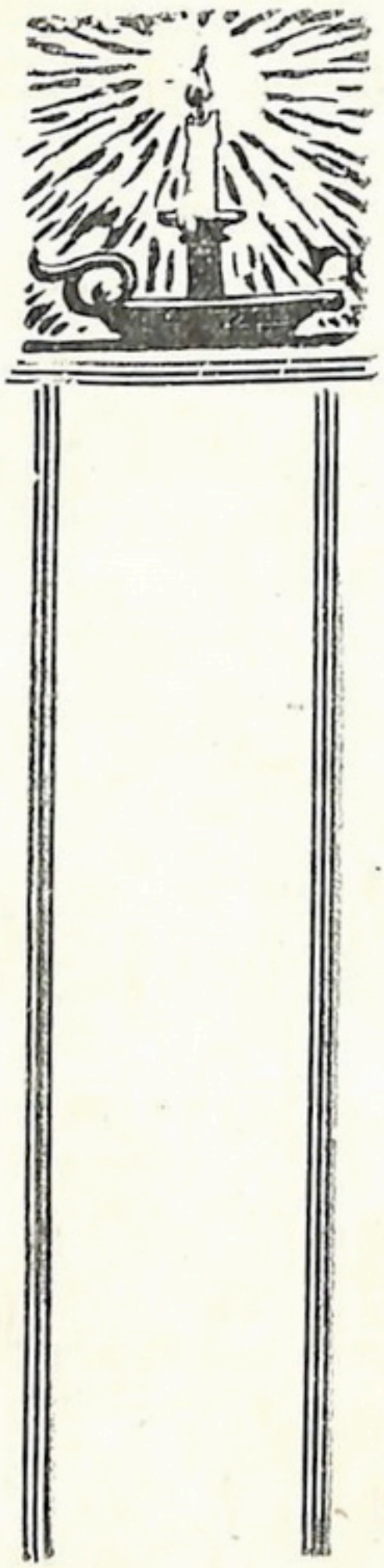
վերջոյ խոնարհութեամբ խնդրեց իր թագաւոր հօրմէն, որպէսզի ներէ իր եղբայրներուն, քանի որ ինք արդէն ներած էր անոնց մարդկային յանցանքները:

Թագաւորը՝ յուզուած իր զաւկին վեհանձն վերաբերումէն եւ հիացած անոր քաջասրտութեան վրայ, ընդունեց իր որդուն խնդրանքը: Մեր երիտասարդը ողջագուրուեցաւ նաև իր եղբայրներուն հետ:

Ապա, թագուհիին խնդրանքով, թագաւորը պալատականներուն եւ ժողովուրդին ներկայութեան հանդիսաւորապէս իր յաջորդը հռչակեց իր կրտսեր որդին:

Ըօթը օր յետոյ մեծ շուքով տեղի ունեցաւ երիտասարդին եւ օրիորդին պսակադրութիւնը, որմէ յետոյ 40 օր եւ 40 գիշեր տեւեց հարսանեկան խրախճանքը:

Կ'ուզէք հաւատացէ՛ք, կ'ուզէք մի հաւատաք, այս հարսանիքին ես ալ ներկայ էի եւ պինռվնալու չափ խմեցի: Ի վերջոյ եկայ այն եզրակացութեան որ՝ բոլոր բարի, վեհանձն, քաջ ու հաւատարիմ մարդիկ վերջապէս կը հասնին իրենց մուրազին: Կը մաղթեմ որ դո՛ւք ալ, սիրելի՛ փոքրիկ պարոններ եւ օրիորդներ, դո՛ւք ալ հասնիք ձեր փափաքին:

ՕՐԱՑՈՑՑ - ՏՕՆԱՑՈՑՑ

ԵՒ

ԿԱՐԵՒՈՐ

ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐ

1938

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

ԵՒ

ՀԱՅՈՑ ԲՈՒՆ ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

ՏՆԻ ~ 4430 . ՏՆԵՍՒ ~ 4431

ԵՒ

ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՑ

ՈՑՁԻ ~ 1387 . ՈՑՁՐ ~ 1388

ԳԻՐ ՏԱՐԻՈՑՆ Զ

Պատրաստեց՝ Ա. ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

121

ՅՈՒՆՈՒԱՐ 31 ՕՐ

—

1 Շաբաթ, ՆՈՐ ՏԱՐԻ
2 Կիրակի, Պահք Ծննդեան
5 Ջրեօհշաբթի, Ճրագալոյց Ծննդեան եւ Աստուածայայտնութեան
6 Հինգշաբթի, Տօն Ծննդեան եւ Աստուածայայտնութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի (*միջոց ուտիքն 32 օր է*)
13 Հինգշաբթի, Ութօրէք Ծննդեան (*Տօն Անուանակոչութեան*)
15 Շաբաթ, Տօն Յովհաննու Կարապետին
25 Եռեքշաբթի, Վահանայ Գողթնացւոյն
29 Շաբաթ, Գրիգորի Աստուածաբանին

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 28 ՕՐ

—

6 Կիրակի, Բարեկենդան Առաջաւորաց
7 Երկուշաբթի, Պահք Առաջաւորաց
12 Շաբաթ, Տօն Ս. Սարգիս Զօրավարին
14 Տեառընդառաջ
16 Ջրեքշաբթի, Մուշը գրաւուեցաւ Հայկական Բ. Գունդի կողմէ (1916)
19 Շաբաթ, Տօն Սրբոյն Սահակայ Պարթեւի
22 Երեքշաբթի, Սրբոց Ղեւոնդեանց Քահանայից
24 Հինգշաբթի, Սրբոց վարդանանց Զօրավարաց 1036 վկայից (451թ. Յունիս)
27 Կիրակի, Բուն Բարեկենդան
28 Երկուշաբթի, Առաջին օր Մեծ Պահոց

ՄԱՐՏ 31 ՕՐ

—

3 Հինգշաբթի, 1878, Սան Ստեփանոյի Դաշնագիրը ստորագրուեցաւ, որուն 16–րդ յօդուածը հիմնաւոր եղաւ Հայկական Դատին

15 Երեքշաբթի, 1921, Սողոմոն Թէհլիրեան Պերլինի մէջ շանաստակ ըրաւ Թալեաթ փաշան

22 Երեքշաբթի, *Գարնանամուտ եւ Հատարակած. գիշեր եւ ցորեկ կը հաւասարին*

26 Շաբաթ, Սրբոց Բառասնից Մանկանցն

ԱՊՐԻԼ 30 ՕՐ

—

2 Շաբաթ, Տօն է սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ առաքելի Հարչարանացն եւ մտին 'ի վիրապն

7 Հինգշաբթի, Տօն Աւետեաց Սրբոյ Կուսին

7 1915, Վասպուրականի Հերոսամարտը եւ Վանի գրաւումը

10 Կիրակի, Ծաղկազարդ

14 Հինգշաբթի, Յիշատակ Ընթրեաց *Առնլուայ*, կէս գիշերին հաւարում

15 Ասագ Ուրբաթ, Յիշատակ Յարչարանացն եւ թաղման

16 Ասագ Շաբաթ, Ճրագալոյց Զատկի

17 Կիրակի, Զատիկ, օր Յարութեան Քրիստոսի

18 Երկուշաբթի, Յիշատակ Մեռելոց

18 Երկուշաբթի, Մահ Աւետիք Սահակեանի (*Հայր Արտահամ*) 'ի Պէյրութ, Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդարանի ճախագահ

24 Կիրակի, Նոր Կիրակի, Յիշատակ Հայոց նոր ճահատակաց (1914 – 1918)

ՄԱՅԻՍ 31 ՕՐ

—

1 Կիրակի, ԺԵ· օր Զատկի (*Կանաչ Կիրակի*)

8 Կիրակի, ԻԲ· օր Զատկի (*Կարմիր Կիրակի*)

10 Երեքշաբթի, 1920, Հայաստանի Հանրապետութեան իրաւական ճանաչումը

15 Կիրակի (*Հինգերորդ*), Տօն Երեւման Ս· Խաչի

21 – 24 – 29, 1918, Սարտարապատի, Ղարաքիլիսէի եւ Բաշ – Ապարանի ճակատամարտները

26 Հինգշաբթի, Համբարձումն Քրիստոսի (*Վիճակ*), որ է հառասներորդ օր ՚ի Զատկէն

28 Շաբաթ, 1918, Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնադրութիւնը (*Հայաստանի Անկախութեան Օր*)

28 1919, Միացեալ, Անկախ Հայաստանի հռչակում

29 Կիրակի, 43–րդ օր Զատկի, Բ· Ծաղկազարդ

ՅՈՒՆԻՍ 30 ՕՐ

—

1 Չորեքշաբթի, 1915 Շապին Գարահիսարի Հերոսամարտը, որ տեւեց Յունիս 1 – 21

5 Կիրակի, Գալուստ Հոգւոյն Սրբոյ, Բարեկենդան Եղիական Պահոցն

12 Կիրակի, Սկիզբն Յարութեան Կիրակէից եւ յիշատակ Ելիա Մարգարէին

15 Չորեքշաբթի, 1915, Կ· Պոլսոյ մէջ կախուեցան հսան Հրեշակեաններ

18 Շաբաթ, Գրիգոր Լուսաւորչի ելն ՚ի վիրապէն

19 կիրակի, Տօն Կաթուղիկէ եկեղեցւոյ Սրբոյ Էջմիածնի, զոր հաստատեց Գ. Լուսաւորիչ՝ վիրապէն ելլելէն յետոյ

22 Շաբաթ, (*Ամառնամուտ եւ արեւադարձ Յունիսի. ցերեկները կը սկսին կարճնալ իսկ գիշերները՝ երկարիլ*)

25 Շաբաթ, Մեծին Ներսէսի Հայրապետին մերոյ եւ խաղաղ եպիսկոպոսին

26 կիրակի, Գ. կիրակի Հոգեգալուստէն յետոյ

ՅՈՒԼԻՍ 31 ՕՐ

—

2 Շաբաթ, Գիւտ Նշխարաց Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին

3 կիրակի, Դ. կիրակի Հոգեգալուստէն յետոյ

7 Սրբոց Թարգմանչացն մերոյ՝ Սահակայ եւ Մեսրոպայ

10 Հինգերորդ կիրակի Հոգեգալուստէն յետոյ. Տօն Է Ս. Աստուածածնի Տփոյ գտման

17 Վեցերորդ կիրակի Հոգեգալուստէն յետոյ. Բարեկենդան Վարդավառի պահոց միշտ

24 կիրակի, Վարդավառ (*Միջոց ուտիքին երկու շաբաթ է*)

25 Երկուշաբթի, 1897, Խաւսաւսօրայ Արշաւաւիճ

ՕԳՈՍՏՈՍ 31 ՕՐ

—

1 Երկուշաբթի, 1918, Հայաստանի Խորհրդարանին Բացումը

4 Հինգշաբթի, 1918, Մահ Սեբաստացի Մուրատին՝ Բագուի կռուին

6 Շաբաթ, Եփեսոսի ժողովոյն երկու հարիւր հայրապետաց

7 կիրակի, Բարեկենդան Ս. Աստուածածնի պահոց

10 Զորեքշաբթի, 1920, Սեւրի Դաշնագիրը ստորագրուեցաւ (*Հայաստանի կողմէ ստորագրեց Ա. Ահարոնեան*)

14 Կիրակի, վերափոխումն Ս. Աստուածածնի (*Միջոց ուսուքեան երեք չարաթ*)

14 1896, Պաճէ Օթոմանի գրաւումը

21 Կիրակի Աստուածածնի

30 1937, Մահ Զօրավար Անդրանիկի

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 30 ՕՐ

—

3 Շաբաթ, Տօն Նիկիոյ ժողովին 318 հայրապետաց, 325 թուին

4 Կիրակի, Բարեկենդան Ս. Խաչի պահոցն

8 Հինգշաբթի, Տօն Ծննդեան Ս. Կուսին Ի Յանինայէ (*անփոփոխ*)

9 1922, Թուրքերը գրաւեցին Իզմիրը եւ հրդեհեցին հայկական եւ յունական թաղերը

11 Կիրակի, Խաչվերաց

13 1915, Ուրֆայի (*Եդեսիոյ*) Մեծ Հերոսամարտը

18 Կիրակի, Բարեկենդան վարագայ Խաչին

24 1920, Թուրքերը յարձակեցան Հայաստանի վրայ առանց պատերազմ յայտարարելու

24 Շաբաթ, Սրբոյն Գէորգայ զօրավարին

24 (*Աչնանամուտ եւ հասարակած, ցօրեկ եւ գիշեր հաւասար կը լինին*)

25 Կիրակի, Երրորդ: Տօն վարագայ Ս. Խաչին (*Միջոց ուսուքեան ութ չարաթ է*)

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 31 ՕՐ

—

9 Կիրակի, Տօն ազգային եւ եկեղեցական ի յիշատակ գիւտ Հայկական Տառից, Թարգմանութեան Ս. Գրոց եւ Սրբոց թարգմանչաց

15 Շաբաթ, 1925, Մահ Իշխան Արղութեանցի (*Առնաստրայ Արշաւանքի վարիչներէն*)

15 Շաբաթ, Սրբոց Աւետարանչացն՝ Մատթէոսի, Մարկոսի, Ղուկասու եւ Յովհաննու

23 Կիրակի, Գիւտ Խաչի

26 Չորեքշաբթի, 1913, Մահ Սիմոն Զաւարեանի

29 Շաբաթ, Սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերանին

ՆՈՅԵՄԲԵՐ 30 ՕՐ

—

19 Շաբաթ, Ամենայն սրբոց՝ հնոց եւ նորոց, յայտից եւ անյայտից

20 Մեծասաւերորդ Կիրակի (*Բարեկենդան Յիսնակաց պահոցը*)

21 Երկուշաբթի, Տօն Ընծայեցման Ս. Աստուածածնին (*Անխոտխոտ*)

23 1920, Նախագահ Ուիլսըն գծեց Հայաստանի սահմանները

27 Առաջին Կիրակի Յիսնակաց

ԴԵԿՏԵՄԲ՛Ր 31 ՕՐ

—

2 1920, Հայ – թուրք հաշտութեան դաշնագիրը ստորագրուեցաւ Ալեքսանդրապոլի մէջ

2 Ուրբաթ, 1920, Հայաստանի Խորհրդայնացումը

3 Շաբաթ, Սրբոց առաջին լուսաւորչացն մերոց՝ Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի

9 Ուրբաթ, Տօն Յղութեան Ս. Աստուածածնի՝ ի յԱննայէ (*անխոփոխ*)

11 Կիրակի, Բարեկենդան Ս. Յակոբայ պահոցն

13 Երեքշաբթի, 1918, Հայ – վրացական պատերազմ, ուր հայերը յաղթական դուրս եկան

17 Շաբաթ, Ս. Յակոբայ Մծբնայ Հայրապետին

18 Զորրորդ Կիրակի

22 Հինգշաբթի, (*Ձմեռնամուտ եւ արեւադարձ Այծեղջեր, ցօրեկները կը սկսին երկարիլ իսկ գիշերները՝ կարճնալ*)

24 Շաբաթ, Դաւթի Մարգարէին եւ Յակոբայ առաքելոյն, ապա Ստեփանոսի նախատարկաւագին եւ առաջին վկային

29 Հինգշաբթի, Բարեկենդան Ծնունդեան պահոցն

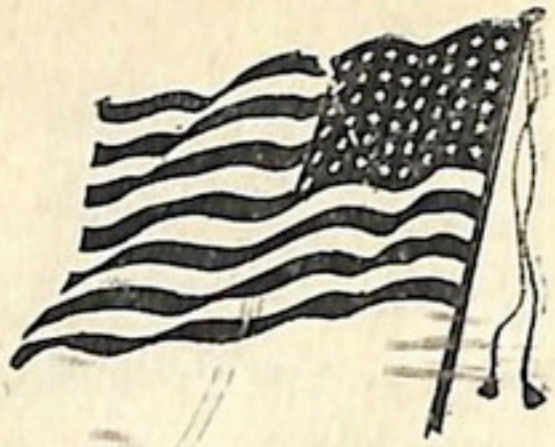
ՅՈՒՆՈՒԱՐ, 1939

—

1 Կիրակի, Զ. օր պահոց, ՆՈՐ ՏԱՐԻ

5 Հինգշաբթի, Ճրագալոյց Ծնունդեան Քրիստոսի

6 Ուրբաթ, Տօն Ծնունդեան եւ Աստուածայայտնութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՕՆԵՐ

—

Փետրուար 12, Լինկըլնի ծննդեան տարեդարձը:

Փետրուար 22, Ուաշինկթընի ծննդեան տարեդարձը:

Մայիս 30, Յիշատակի Օր, նուիրուած բաղաքացիական պատերազմին (1861–1865) մէջ ինկած զինուորներու եւ նաւազներու: (*Մէմօրիըլ Տէյ*):

Յուլիս 4, Ամերիկեան Անկախութեան տօնի օր (1775):

Սեպտեմբերի առաջին երկուշաբթին, Աշխատաւորի Օր (*Լէյպըր Տէյ*):

Նոյեմբեր 11, Զինադադարի Օր: *Նոյեմբեր 11, առաւօտեան ժամը 11–ին Գերմանիա ընդունեց իր պարտութիւնը եւ վերջ տրուեցաւ Համաշխարհին Պատերազմին:*

Նոյեմբերի վերջին Հինգշաբթին Շնորհակալութեան Օր է: *Մէսաչուսէթս Նահանգը պաղթագ անգլիացի Ուիլլիամ Պրեդֆորտէն առաջին հունձքին առթիւ խնջոյք սրին եւ շնորհակալութիւն յայտնեցին Աստուծոյ (Թէնքսկիվինկ): Աբրահամ Լինքըն 1864–ին պաշտօնապէս հաստատեց պայն:*

Դեկտեմբեր 25–ին Քրիստոսի Ծնունդը, (*անխոսխոս*)

ԿԱՐԵՒՈՐ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐ

Հաւաքեց՝ Ա. ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

—

Արեւը ձմեռը աւելի մօտ է երկրին քան ամառը:
Օձը չի կրնար իր աչքերը խփել որովհետեւ կոպեր չունի:
Դաւիթ Բէկ՝ մեծ հայ հերոս մը, որ կը ջանար հայկական անկախութեան վերջին մնացորդները պահել, մեռաւ 1728 –ին:

1387–ին Լէնկթիմուր ասպատակեց Հայաստան:

Թուրքիոյ առաջին սահմանադրութեան կազմելուն մէջ իր ժամանակութիւնը տարաւ Գրիգոր Օտեան:

Մեղապարտ Յակոբ, 1512–ին, Վենետիկի մէջ, տպագրեց առաջին հայերէն գիրքը «Պարզաւօմար» անունով:

Տպագրութեան գիւտը կատարեց Եոհաննէս Կիւթէնպէրկ 1450–ին: Կիւթէնպէրկ ծնած է Գերմանիոյ Մայնս քաղաքին մէջ 1397–ին եւ մեռած 1468–ին: Միեւնոյն Մայնս քաղաքին մէջ տպագրուեցաւ առաջին գիրքը, Աստուածաշունչ մը:

Խորհրդային Ռուսիա, 1927 Դեկտ. 30–ին, կառավարական յատուկ հրամանագրով ճանչցաւ ու յայտարարեց՝ Թրքահայաստանի եւ անոր ժողովուրդի ապատագրութեան եւ ինքնորոշման իրաւունքը:

Թրքահայերու Ազգային Սահմանադրութիւնը պատրաստուեցաւ 1860–ին: Ամենագլխաւոր հեղինակները էին՝ Նահապետ Ռուսինեան, Գրիգոր Օտեան եւ Նիկողոս Պալեան:

Վենետիկի Միխիթարեան Միաբանութիւնը, որ հայ մշակոյթի չգեղագոյն ռահվիրաններէն մէկը հանդիսացած է, հիմնուեցաւ 1717–ին: Հիմնադիրը՝ Միխիթար Աբբահայր ծնած է 1676–ին Սեբաստիա եւ մեռած՝ 1749–ին, Վենետիկ:

Մեբի դաշնակրում ամէնամեծ Հայաստանը 180,000 քառակուսի քիլոմէթր տարածութիւն ունէր:

Հայաստանի Սորհրդարանը 1918–ին ունէր հետեւեալ կուսակցական պատկերը.– 18 դաշնակցականներ, 6 սոցիալ – յեղափոխականներ, 6 սոցիալ – դեմոկրատներ (առնցմէ մէկը բոլշեւիկ), 6 ժողովրդականներ, 3 էսէռներ, 6 Թուրքեր, 1 եզիտի, 1 ռուս:

Հայերը չինած են առաջին քրիստոնեայ եկեղեցին Հընդկաստանի Զիչրայ քաղաքին մէջ՝ 1695–ին:

Անոնք դեղեցկագոյն եկեղեցիներէն եւ պարտէզներէն շատերը գործն են Բագրատունիներու հանճարեղ ճարտարապետին՝ Տրդատի: Տրդատ նորոգած է նաեւ Կ. Պոլսոյ Ս. Սոֆիա եկեղեցին զմբէթը:

Եղիպտոսի արուաքին գործերու նախարար եղած են հետեւեալ հայերը.– Պօղոս պէյ Եուսուֆեան (1805–1844), Սրբին պէյ Զրաքեան (1844–1850), Սաեփան պէյ Տէմիրճեան (1850–1853), Նուպար փաշա (1866–74). Աստնցմէ Տէմիրճեան պէյ եւ Նուպար փաշա ուրիշ անգամներ եւս հրաւիրուած են պաշտօնի:

Տոքթոր Քրիստափոր Սերոբեան, պոլսեցի ատպանդաւոր գիտնական մը, 1842–ին կուգայ Ամերիկա: Երկար տարիներ շատ ծանր պայմաններու տակ կ'աշխատի եւ կ'ընէ սեւ մելանի մը գիւտը, զոր կը ծախէ ամերիկեան կառավարութեան: Այդ մելանով է որ կը գրուին ամերիկեան թղթադրամներու մուխ – կապոյտ գծերը, որոնք չափազանց կը դժուարացնեն այս թղթադրամներու կեղծումը:

Լեւոն Լուսինեան, հայ թատերներու վերջինը, մեռաւ 1393–ին Փարիզի մէջ եւ թաղուեցաւ Սէն Տընիի Սրբատարանը:

Պոլսոյ հայ պատրիարքութիւնը հիմնուեցաւ 1461–ին, Յովհ Մկհմէտ Բ.–ի կողմէ: Պրուսայի առաջնորդ Յովակիմ Եպիսկոպոս եղաւ առաջին պատրիարքը:

Շահ Աբաս 160?–ին հայ ժողովուրդի հանգէպ պահպանած մը բանի գաղթել տուաւ իր երկիրը՝ Պարսկաստան:

Մեր երկրին ամենամօտիկ գտնուող երկնային մարմինն է՝ լուսինը, որ երկրէն 240,000 մղոն հեռաւորութիւն ունի:

1567–ին կ. Պոլիս մտաւ հայ տպագրութիւնը՝ շնորհիւ Աբգար Դպրի եւ Առաքել Աբեղայի, որոնք փորագրելով հայ տառերը, սկսան հայերէն լեզուով ու տառերով գրքեր հրատարակել:

Կ. Պոլսոյ Պէյլէրպէյի պալատը կառուցուած է Գրիպոր պալֆա Պալեանի ձեռամբ:

Տոլմա Պահճէի պալատը կառուցուած է Կարապետ Ամիրա Պալեանի ձեռամբ:

Կէօք Սուի պալատը կառուցուած է Պալեան եղբայրներու ձեռամբ:

Հայ լրագրութեան հիմնադիրներէն Տէր Յարութիւն Շմաւոնեան քահանան ընիկ պարսկաստանցի էր, ծնած 1750–ին Շիրազ քաղաքին մէջ: 1784–ին Հնդկաստանի Մարտաս քաղաքին մէջ բացաւ անգլիական տպարան, իսկ 1794 Հոկտեմբեր –ին սկսաւ տպել Ազդարար թերթը:

Հայր Ղուկաս Ինճիճեան 1800–ին, Վենետիկի մէջ, սկսաւ հրատարակել Տարեգրութիւն անուն թերթը:

Վահրամ անունով հռչակաւոր հայ իշխան մը 1132–ին օգնութեան հասաւ Եդեսիոյ Հաֆէտ Լէտտին Ալլահ Խալիֆային ու եղաւ անոր ընդհ. սպարապետն ու վէզիրը: Վահրամ իշխան, զոր եղիպտացիները կոչեցին Պէհրամ Թակէտ Տէօվլէ (Վահրամ պետութեան թագ), մինչեւ վերջը մնաց քրիստոնեայ:

Պոլսոյ մէջ առաջին հայ նախակրթարանը բացուեցաւ 1790–ին, Շնորհք Ամիրա Մխիթանեանի օժանդակութեամբ, Լանկայի Ֆըչխճի փողոցը:

Լազարեան ճեմարանը հիմնուեր է Մոսկուայի մէջ1818–ին: Լազարեան պերդաստանը կը հոգար անոր ամբողջ ծախսը:

Մուրատ – Ռաֆայէլեան վարժարանը բացուեր է Բաթումի մէջ 1834–ին եւ 1846–ին փոխադրուեր է Փարիզ: Այս հաստատութիւնը բացուեցաւ հնդկահայ հարուստներու օժանդակութեամբ:

Ներսէսեան ճեմարանը բացուեր է Թիֆլիսի մէջ 1825–ին Ներսէս Ե. Աշտարեցիի հնարքիւ:

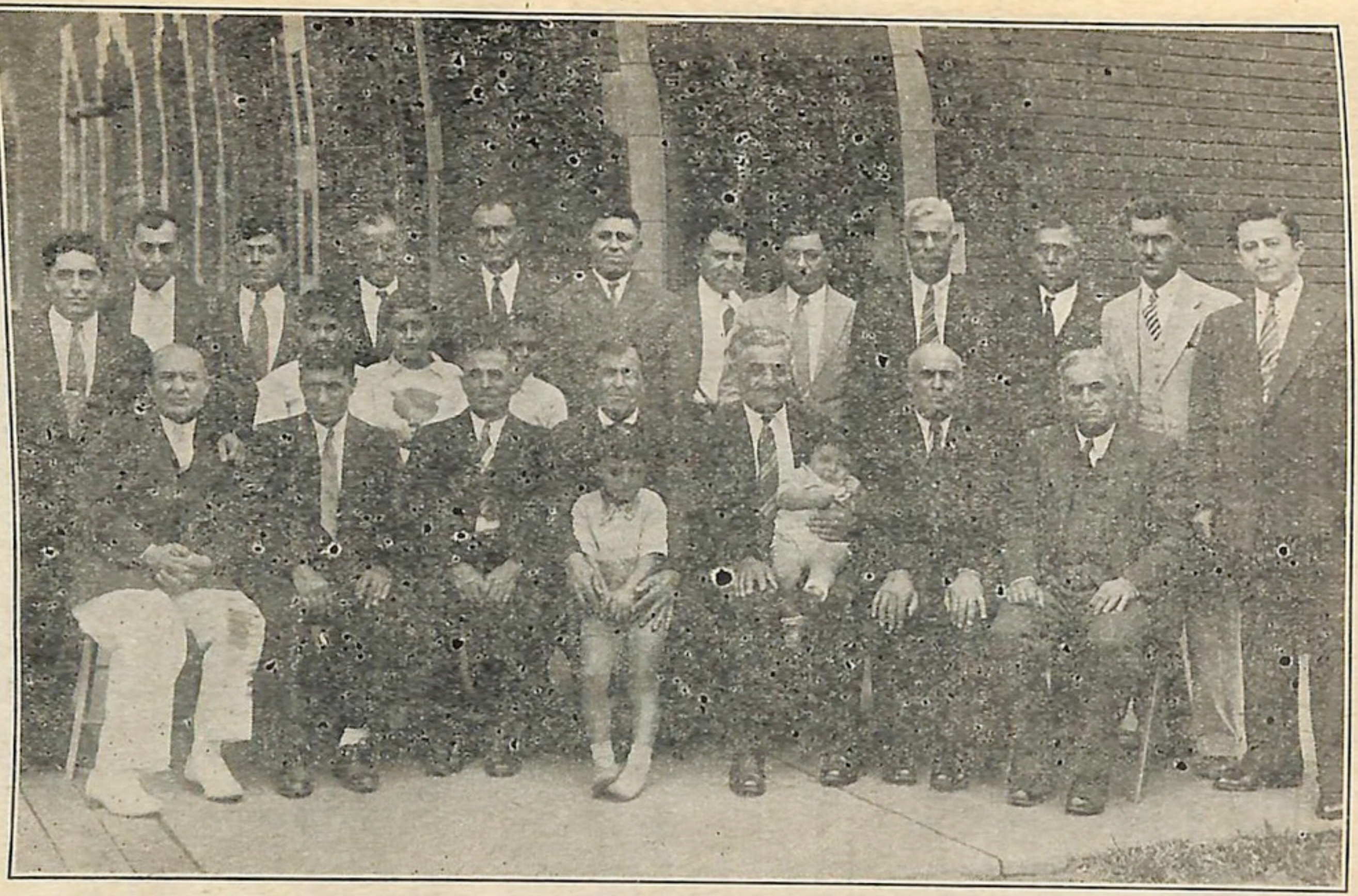
Ճեմարանները աստիճանաբար դեղեր էին, որոնք կիւրիկեան էն անցան Երզնկա, Բասէն եւ ապա մտան Ս.Թարգմանեան երկերը: Ոչ մէկն կը կորսնցնէ քնակիչներու մինչեւ յետին անհցածը, այլեւ պարտաւորիլ առնչութիւններու տակ կը սահանէին, կը յօշոտէին պետութիւնը պատիներու պէս ու կայրէին ամէն ինչ, կ'ոչնչացնէին ամէն կեանք: Այս թարգմանութիւն եւ աւետարանն յայտնեց սովը, որ սկսաւ 1606–ին եւ տեւեց մինչեւ 1610:

1629–ին Լեհաստանի հայ գաղութին մէջ կաթոլիկները, առաջնորդութեամբ Նիկոլ Թորոսովիչ նախկին հայ լուսաւորչական եպիսկոպոսին, բռնութեամբ, լեհական զօրքով մտան հայ եկեղեցին եւ սիրացան անոր:

Համաշխարհային պատերազմը 1914 – 1918 արժեց ինը միլիոն ինը հարիւր իննիսունը ութը հազար զինուորներու կեանք. ասկէ վեց միլիոն ինը հարիւր երեսունը ութը հազար Դաշնակիցներէն, իսկ զինակիցներէն՝ երեք միլիոն վաթսուն հազար: Մարդկային ընդհանուր կորուստը եղաւ քսաներկու միլիոն հինգ հարիւր իննիսուն հազար անձ: Դրամապէս Դաշնակիցներուն արժեց 125 երկիլիոն 590 միլիոն 476 հազար 497 տոլար. իսկ զինակիցներուն՝ 60 երկիլիոն 643 միլիոն 160 հազար 600 տոլար:

Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանը հիմնուեցաւ 1869–ին Գէորգ Դ. Կաթուղիկոսի ջանքերով:

Սկիւտարի ճեմարանը հիմնուեցաւ 1838–ին:

Ֆրիի Հայր. Միութեան Գ–րդ Պատգամ. ժողովի պատգամաւորներէն խումբ մը:

Անուն Գրոց	Գրիչ	Հայկաբանութիւն
Աբեղայեան	Յովսեփեան Կրտ.	ՋՂԶ – 1547
Աբեղեան	Մատաքեան Քհյ.	ՌԸ – 1559
Աբեղեան	Բարթղամ Գալիք	ՌՃԺՊ – 1670
Մաշտոց	Բարթղամ Քհյ.	ՌՃԼԱ – 1682
Խորհրդատետր	Յակոբ Գալիք	ՌՄՐԺ – 1786
Աբեղեան	Բարթղամ Գալիք	ՌՃԺԲ – 1663
Աբեղեան	Մարգիս Գրիչ	ՌՂԲ – 1643
Աբեղեան	Բարթղամ Քհյ.	ՌՃԼԱ – 1682
Աբեղեան	Մելքոն Երէց	ՌՃԿԱ – 1712
Աբեղեան	Աբեխա Աբեղայ	ՌԻԵ – 1576
Աբեղեան	Մելքոն Երէց	ՌՃԿԱ – 1712
Աբեղեան	Մելքոն Երէց	ՌՃՀԴ – 1725
Աբեղեան	Բարթղամ Գալիք	ՌՃԺԴ – 1664
Մաշտոց	Բարթղամ Գալիք	ՌՃԻԱ – 1672
Աբեղեան	Մելքոն Երէց	ՌՃԾԷ – 1708
Մաշտոց	Մեծաւուր Երէց	ՌՃԻ – 1671
Մաշտոց	Մեծաւուր Երէց	ՌՃԽԳ – 1694
Մաշտոց	Տ. Բարթ., Աբէլ սրկ.	ՌՃԽԸ – 1699
Ճառընտիր	Մեծաւուր Երէց	ՌՃԼԷ – 1688
Աբեղեան	Բարթղամ Քհյ.	? ?
Մաշտոց	Բարթղամ Քհյ.	ՌՃԼԱ. – 1682
Յայսմաւուրք	Մծոր. եւ Մելքոն	? ?
Յամուրք Բ.	Մելքոն Երէց	– 1702
Ճաշոց Գիրք	Յհ. Կրպ. Բրմ.	1593 1596 1679
Յամուրք Բ.	Մելքոն Մծոր.	– 1709
Ճաշոց	Մելքոն Երէց	– 1703
Յայսմաւուրք	Բրմ. Մրգրէ. սր.	ՌՂ – ?
Ճաշոց Բ.	Տ. Մելքոն	ՌՃԿԳ – ?
Յամուրք Ա.	Տ. Երէց և Յկբ. քհ.	– 1702
Ճառընտիր	Մելքոն Երէց	– ?
Ժամգրք Տօնաց. Տոմար	Կրպտ. Աբեղայ	– ?
Տօնացոյց	?	ՌՃԶ
Ճաշոց	Մլքն. Գրիչ Բրմ. քհ.	– ?

1914 Փետրուար 22
Մ. Ագիզ

Ուսումնասիրեց եւ կազմեց
Պսակ Ծ. վարդապետ

Տեղի Գրութ.	Տէր	Էջ թիւ–Էջ թիւ
կեղի Ս. Կիրկ.	Ղազար Կրօնաւոր	310 – 42
կեղի Ս. Կիրկ.	Պետրոս Արքեպիս.	40 – 45
կեղի Ս. Կիրկ.	Տա	45 – 50
կեղի Ս. Կիրկ.	Տալիթա Խաթուն	50 – 54
կեղի Ս. Կիրկ.	Յովհ քհյ. Եսայեան	56 – 59
կեղի Ս. Կիրկ.	Կին Թրախ. Ալթուն	77 – 88
կեղի Ս. Կիրկ.	Շապաւաթ Պետրոս	82 – 89
կեղի Ս. Կիրկ.	Սաթըլմիշ	126 – 130
կեղի Ս. Կիրկ.	Տանուտէր Յովհան	136 – 138
կեղի Ս. Կիրկ.	Խաչիճ Կիրակոս	139 – 143
կեղի Ս. Կիրկ.	Ախնայ Գուշակ	146 – 147
կեղի Ս. Կիրկ.	Տիկին Խումար	148 – 151
կեղի Ս. Կիրկ.	Յարութիւն օրօրցի	180 – 181
կեղի Ս. Կիրկ.	Խաթուն Տիկին	199 – 206
կեղի Ս. Կիրկ.	Ղարիպ և Թաթ.քհ.	206 – 207
կեղի Ս. Կիրկ.	Մարտիրոս	10 – 211
կեղի Փաղաք	Յարութիւն Քհյ.	211 – 212
կեղի Փաղաք	Կիւլիսար. Կին Ղազ.	212 – 213
կեղի Փաղաք	Շահրիստան	213 – 217
կեղի Փաղաք	Սահակ Կեղեցի	219 – 219
կեղի Փաղաք	Պղտար. Յովհ. Քհ.	221 – 222
կեղի Ս. Կիրկ.	Թորոս Գր. Տ. Սպ.	223 – 224
կեղի	Խոճայ Գլատ.Սուլն.	225 – 232
	Թադէոս Կրօնաւոր	
Գլակ–Ախալր	Միքայէլ Վարդապ. Սահակ Կեղեցի	232 – 244
կեղի	Թորոս և Գրդ. Եղբ.	245 – 247
կեղի	Տ.Թադէոս Քհյ.	251 – 252
կեղի	Կրպ.վ.մչեցի Խաթ.	252 – 253
կեղի	Տ. Թադէոս Քհյ.	257 – 259
կեղի	Խճ.Գլատ. Ստ.Աբք.	260 – 260
կեղի	Խճ.Գլատ Ստ. վրդ.	268 – 268
կեղի	Տ.Մխիթար աբեղ.	268 – 269
կեղի	Խլպաչի Ս. Կարպ.	269 – 270
կեղի	Ոսուկ (Փ) Խոխայ	273 – 278

ՕՐԱՑՈՑՑ 1938-Ի

ՅՈՒՆՈՒԱՐ 31 ՕՐ

Կ.	Բշ.	Գշ.	Դշ.	Եշ.	Ո.	Շբ
.	.	.	.	.	.	1
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29
30	31	.	.	.	.	.

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 28 ՕՐ

Կ.	Բշ.	Գշ.	Դշ.	Եշ.	Ո.	Շբ
.	.	1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	.	.	.	.	.

ՄԱՐՏ 31 ՕՐ

Կ.	Բշ.	Գշ.	Դշ.	Եշ.	Ո.	Շբ
.	.	1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	29	30	31	.	.

ԱՊՐԻԼ 30 ՕՐ

Կ.	Բշ.	Գշ.	Դշ.	Եշ.	Ո.	Շբ
.	.	.	.	.	1	2
3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23
24	25	26	27	28	29	30
.	.	.	.	.	.	.

ՄԱՅԻՍ 31 ՕՐ

Կ.	Բշ.	Գշ.	Դշ.	Եշ.	Ո.	Շբ
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31	.	.	.	.

ՅՈՒՆԻՍ 30 ՕՐ

Կ.	Բշ.	Գշ.	Դշ.	Եշ.	Ո.	Շբ
.	.	.	1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30	.	.

ՕՐԱՑՈՑՑ 1938-Ի

ՅՈՒԼԻՍ 31 ՕՐ

Կ.	Բշ.	Գշ.	Դշ.	Եշ.	Ո.	Շբ
.	.	.	.	.	1	2
3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23
24	25	26	27	28	29	30
31	.	.	.	.	.	.

ՕԳՈՍՏՈՍ 31 ՕՐ

Կ.	Բշ.	Գշ.	Դշ.	Եշ.	Ո.	Շբ
.	1	2	3	4	5	6
7	8	9	10	11	12	13
14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27
28	29	30	31	.	.	.

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 30 ՕՐ

Կ.	Բշ.	Գշ.	Դշ.	Եշ.	Ո.	Շբ
.	.	.	.	1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	.

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 31 ՕՐ

Կ.	Բշ.	Գշ.	Դշ.	Եշ.	Ո.	Շբ
.	.	.	.	.	.	1
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29
30	31	.	.	.	.	.

ՆՈՅԵՄԲԵՐ 30 ՕՐ

Կ.	Բշ.	Գշ.	Դշ.	Եշ.	Ո.	Շբ
.	.	1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	29	30	.	.	.

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 31 ՕՐ

Կ.	Բշ.	Գշ.	Դշ.	Եշ.	Ո.	Շբ
.	.	.	.	1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	31

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

էջ 70, վերէն, առաջին տողի *հաւաքուը* կարդալ *հաւաքումը*:

էջ 67–ի շարունակութիւնը կարդալ էջ 69–ի հանդիպակաց էջին վրայ:

էջ 75, վերէն, 25–րդ տողի *տալ*–ը կարդալ *ալ*:

էջ 105, վարէն 15–րդ տողի *Ֆարխեանը* կարդալ *Ֆառխեան*:

էջ 130, վերէն, 7–րդ տողի *ոյզ*–ը կարդալ *զոյզը*:

էջ 145, վարէն, երրորդ տողի *կորպեն*–ը կարդալ *կորչին*:

էջ 148–ի տեղ կարդալ էջ 150–ը:

էջ 153, վարէն, 7–րդ տողի *ոպեր, տոպեր*–ը կարդալ *ոպէր, տոպէր*:

էջ 160, վարէն, 5–րդ տողի *հիսպահառն*–ը կարդալ *հիացահառն*:

էջ 164, վերէն, երկրորդ տողի *կոխւ*–ը կարդալ *կոխւի*:

էջ 167, վերէն, 7–րդ տողի *աւեցաւց*–ը կարդալ *աւելցուց*:

էջ 171–ի գրութեան վերջը աւելցուր «*ԱՐՓԻ*», 1933:

էջ 184, վարէն, երկրորդ տողի 160?–ը կարդալ 1605:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՊԱՐԱՄԱՆԻ ԱՆՈՒԴԵՒՐԻՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐՄԷՆ ՊԱՐՏԻԶԵԱՆԻ

«ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՏԱԳՆԱՊԸ ԵՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՆԵՐԸ»

---

450 մեծադիր էջերէ բաղկացած եւ վէպի մը հետաքրքրութեամբ կարդացուող այս խիստ կարեւոր աշխատութիւնը այժմ կը ծախուի միայն

$ 1.50-ի՝

մատչելի ընելու համար զայն հասարակական հարցերով զբաղուող ընթերցասէրներուն

“ ՍԿԱՅԱԾՈՒՇ ”

Ցրանսական մեծ յեղափոխութեան պատմութեան օրերէն առնուած եւ նոյն հեղինակին հոյակապ ու դիւրալնթեռնելի հայերէնին վերածուած այս աշխարհահռչակ վէպը, որ նոյնպէս 460 մեծադիր էջերէ բաղկացած պատկառելի հատոր մըն է, կը ծախուի

$ 2.00-ի

Ստանալու համար դիմել հեղինակի հասցէին՝

A. BARDIZIAN
13-15 Shawmut Street
Boston, Mass., (U. S. A.)

ԼԵՒՈՆ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ

ՀԱՅ ՄԵՌԵԼԱԹԱՂ

ARMENIAN FUNERAL HOME

17550 Woodward Avenue

Detroit, Mich.

Telephone: TOwnsend 8 - 4100

Մեծապոյն Տիթղթակիտ մխակ վկա–
յեալ Հայ Մեռելաթաղը:

Անդամ՝

Միշիկըն Սթէյթ Ընտըրթէյթըրս Էսո–
սիէյշընին

ԳՍՍՀ Նիկոլայի անվ. գիրք
FL02612360

2/-

Ա II
80416

ԳԻՆ ՄԷԿ ՏՈԼԱՐ

ՀՈՐԻԶՈՆ ՏՊԱՐԱՆ - Ֆիրոյից